

VARGA CSABA

ÚTKERESÉS

VARGA CSABA
ÚTKERESÉS

JOGFILOZÓFIÁK

Szerkeszti
DR. VARGA CSABA

VARGA CSABA

ÚTKERESÉS

KÍSÉRLETEK – KÉZIRATBAN

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

az Apostoli Szentszék Könyvkiadója

Budapest 2001

Készült az OTKA T 032156. számú programjának keretében
és pénzügyi támogatásának köszönhetően

© Varga Csaba

ISBN 963 361 232 2
ISSN 0865-0349

Szent István Társulat
1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 1.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős vezető: Farkas Olivér igazgató

TARTALOM

ELŐSZÓ	1
A MAGATARTÁSI SZABÁLY ÉS AZ OBJEKTÍV IGAZSÁG KÉRDÉSE [1964]	4
A JOG MEGHATÁROZÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ AUSZTRÁL JOGELMÉLET TÜKRÉBEN [1964]	19
A JOG MEGHATÁROZÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A SZOCIA- LISTA JOGELMÉLETBEN [1966] [VITA]	49 59
„JOGFORRÁS ÉS JOGALKOTÁS” (Peschka Vilmos doktori értekezésének vitája a Magyar Tudományos Akadémián) [1968]	65
A JOGI FOGALOMKÉPZÉS POZITIVISZTIKUS ÉS SZOCIOLOGISZTIKUS ASPEKTUSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE [1968] [VITA]	73 86
A JOGI OKFEJTÉS TÁRSADALMI ALAPJAI [1971]	89
A JOG ALAPVETŐ KETTŐSSÉGÉRŐL [1972?]	94
ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZER ÉS JOGELMÉLET [1973?]	97
A RENDSZEREK LOGIKÁJÁHOZ (A <i>Hószakadás</i> második, paradox jelentésrétege) [1974]	102
A JOG [1983?]	104
POLITIKUM ÉS JOG ÜTKÖZÉSE? (A törvényelőkészítés kérdőjelei [1984])	110

A MODERN FORMÁLIS JOG — ÖNNÖN CSAPDÁJÁBAN [1985]	118
FOGALOMALKOTÁS ÉS REFLEXIVITÁS [1985?]	124
A JOG ÉS TÖRTÉNELMI ALTERNATÍVÁI [1996?]	127
<i>A THEORY OF THE JUDICIAL PROCESS</i> [1987]	132
AZ ELLENTMONDÁS TERMÉSZETE [1989]	138
MARXIZMUS ÉS HITELES TUDÁS [1989]	140
A HAGYOMÁNY TALAJÁRÓL [1991]	144
BÍRÁLATI VÉLEMÉNY SOLT KORNÉL <i>A JOG, A VALÓSÁG ÉS A NYELV</i> (1992) CÍMŰ DOLGOZATÁRÓL [1994]	149
TÁRGYMUTATÓ	158
JOGFORRÁSMUTATÓ	164
NÉVMUTATÓ	165

ELŐSZÓ

Három és fél évtizedet foglal keretbe a jelen válogatás, ám nyilvánvalóan első része az érdekesebb, már pusztán kordokumentumként is: mi volt az, amit már megengedhetetlennek, mert bizonyos hallgatólagos megállapodásokon túllépőnek, alaphiteket súrolónak vélt a hatalom? Pályakezdés írásai ezek, már csak generációs okból is kérdésfeltevésükben nyitottabbak, megoldási javaslataikban merészebbek — amint ez a fiatalság kérlelhetetlenségéhez illik. Látnivaló, s talán magukból a szövegekből is kiderül, hogy aligha jutott érintkezésbe bármelyik is közülük közvetlenül a proletárdiktatúra állami vagy párhatalmával. Ám az *Egy mondat a zsarnokságról* nemcsak a rettegés megaláztatása felidézésében páratlan költemény, de láttelepe leírásában is. A költő ILLYÉS GYULA félelmetesen pontos: „mindenki egy szem a láncban” — s így szülővárosomnak (előzményeire visszatekintve: ősi) egyetemén csakúgy, mint az akkoriban hatalomvédte bensőséget megteremtő nagyformátumú igazgatóval élen az ország szakmai központjává növekvő akadémiai állam- és jogtudományi intézetben — vagy bárhol másutt — az éppen adódó főnöktől vagy tudományos előjárótól néhány közvetítő láncszem közbenjöttével tényleg bárki magára hívhatta a hatalom figyelmét, amiből pedig jó semmiképpen sem származhatott. Különösen akkor nem, ha valaki üldözötté tett családból származott, s szülővárosától, egyetemétől messze távozását politikai rendőrségi figyelem övezte — sőt, a mából megértve talán ösztönözte is.

A szakmai tisztességre törekvés azonban minden korban, bármiféle körülmények között is értékteremtőnek bizonyul. Nos, az egyes írásokban megbúvó kérdésfeltevessel s problémákat végigkísérő érveléssel e hasábokon szembesülni nem feltétlenül pusztán azért lehet ma érdekes, mert (filozófiai igénnyel művelt elméleti

diszciplináról lévén szó) aktualitását esetenként mára sem kellett elvesztenie — miközben megfogalmazása az akkori szellemi környezetből kirívó, sőt egyenesen ideológiai elhajlásra gyanút szolgáltató volt —, hanem azért is, mert esettanulmányként világosan mutatja, hogy olykor-olykor bizony a publikációs tiltás mint gyakorlati következménylevonás jól megférhetett a korrekt megvitalásra hajlandó nyitottsággal, amit (ha ellentmondásosan, gyakran kompromisszumok ellenére is) inkább jellemzett a megértésre kitárulkozás, semmint egy minden párbeszédet eleve blokkoló előítéletes önbezártság és pusztán hatalmi elfojtás. Talán a jogászszövetségi vitaanyagból ütközik ki leginkább, hogy a hatalom elkötelezettje bosszantónak érezhette az immár ifjoncoktól érkező s ennyiben tiszteletlen provokálást, mégis voltak viták, voltak valóságos szembesülések, és minél kiterjedtebb s megalapozottabb elméleti életmű birtokában és bizonyító anyagával érvelhetett valaki, annál igazibb esélye lehetett (és volt is valóban e körben) arra, hogy valamelyest mégis formálja a hatalom elkötelezettjének gondolkodásmódját, s ezáltal a szakmai és az ideológiai közgondolkodás hallgatólagos falait — ha akár csekély mértékben is, de valamelyest — tovább tágítsa.

A „létező szocializmus” utálatos közhelyeként égett bele egy egész nemzet tudatába, hogy „a szó — fegyver”. Mégis, paradoxikus módon volt ebben valamiféle igazság, s ez még a kötet írásaiban is tetten érhető. Mindenekelőtt egyfajta komolyság, kitüntetett figyelem, egyenesen közérdeklődés övezte az elméleti munkát. Talán olyan szerepet töltött be egy ideologikus alapokra bízott modern zsarnoki rendben, mint a nép egyszerű fiának a levegővel tovaszálló éneke a régi Kínában vagy mindennapi közemberek mormogása Japánban. Hiszen önmagában talán érdektelen, tucatszerű, úgyszólván vegetatív életmegnyilatkozás — ám mégis érdemes ügyelni rá, akár álruhás *mandarin*ként vagy *sógun*ként is, mert jelzésszerű: ha egyszer változik, úgy valami tényleg változni fog, s az esetleges holnapi vihart sem jelzi előre más, mint csupán a szél furcsa suhogása ma, amit megérthet, akinek van füle hozzá. Tétje volt hát a teoretizálásnak, ugyanakkor ünnepiessége is — amitől bizonyosan távol állott mindenféle léhaság, frivolság, a m e g t e h e t e m pusztá önmegerősítésében rejlő önkény. Makroszinten — ismételnünk sem kell — pusztító önkényuralom volt a kommunizmus. Tudjuk róla, hogy a transzcendenciától vagy ha-

gyományban fogant értékektől megalapozott ősi társadalmi tekintélyt megsemmisíteni igyekezett, hogy az ideológia uralmával váltssa fel. Miután pedig ideológiáját tudományosnak mondta, tudományát pedig elmélete tartotta fenn, bármiféle változás ez utóbiban nemcsak viharhoz, de akár földrengéshez is vezethetett. Éberen őrködtek hát rajta, s nem véletlenül zárták ki, hogy eltérő igazságok versenghessenek benne.

Ha nem is volt feltétlenül komor ez a komolyság, mindenképpen egyfajta hivatalosság orcáját öltötte magára, s így aligha bátorított bárkit is könnyű szívvel végzendő kísérletezésre, játékoságra. Ez magyarázza, hogy a szocializmusban itt is, másutt is csupán kiérlelt, valamiféle hatóság jelképes pecsétjével ellenőrzött s jóváhagyott végső produktumok jelenhettek meg nyíltan a közösség előtt. Sejtéseknek, felvetéseknek, pusztá gondolatoknak vagy az ideológiai hadszíntéren jóváhagyó megmértetésre nem sok eséllyel rendelkező okfejtéseknek nem lehetett helye bennük. Ilyesmik legfeljebb egy négy fal övezte műhely magántermészetű védettségében formálódhattak, s ütköztetést is legfeljebb mint szűkkörű szakmai vitaanyagok vagy vitákban elhangzó reflexiók nyertek. A közölt írások javarésze pontosan ezért nem látott évtizedekig nyomdafestéket.

Napjainkban a fegyelem, az önkontroll másféle eszközeinek s működésmódjának kellene írástudóinkat jellemeznie — ám bármiféle ilyesminek elégséges elterjedését, kielégítő érvényesülését éppen nem látjuk, hanem hiányát sajnáljuk, s egyszersmind szenvedjük. Arra kell-e gondolnunk vajon, hogy múltbéli kényszerek-től csak a zabolátlanságon keresztül vihet tova az út? Lehetséges. Ám ha válaszként akár időlegesen elfogadjuk, úgy szomorúan arra kell következtetnünk, hogy jelenkori átmenetünkben az átlagember inkább igénytelenebb lett, semmint felszabadult; tehát vállalhatóbb, mert kiegyensúlyozottabb s emberi minőségből is többel számoló jövőnkért még nagyobb fáradsággal kell küzdenünk.

A MAGATARTÁSI SZABÁLY ÉS AZ OBJEKTÍV IGAZSÁG KÉRDÉSE^{*†}

FERI SÁNDOR kandidátus *A jog és erkölcs egyes kérdései* című művében¹ érinti a magatartási szabály és az objektív igazság problémáját, és koncepciójának megfelelően igyekszik választ adni. A szerző állásfoglalásával nem értek egyet.

* „A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Állam- és Jogelméleti Tanszékén 1964 tavaszán előkészíteni kívánt diplomadolgozat koncepció-vázlata. Az elgondolás a LENINI visszatükröződési elmélettel implicate vitatkoznak s így tendenciájában látenszen antiMARXistának tartatván, nem nyerte el az elkészítésre bátorító jóváhagyást. Ehelyett született meg az *Henri Lévy-Bruhl jogszociológiája és a marxista jogelmélet* című dolgozat, melynek fő gondolatsora utóbb nyomtatásban is megjelent ('Henry Lévy-Bruhl és a jogszociológia' *Állam- és Jogtudomány* IX [1966] 1, 151–158. o.). A koncepció alapjául szolgáló felismerés — nevezetesen, hogy (1) eszközjellegű funkcióban nemcsak dolgok, hanem nyelvi aktusok és textusok is megjelenhetnek, következésképpen (2) a nyelvnek vannak használatai, amik nem leíró jellegűek, tehát (3) visszatükröződés vagy ismeretelméleti igazság nincs és nem is kereshető közvetlenebb módon vagy kevésbé metaforikus erővel bennük, mint például egy baltában; ilyen módon pedig (4) az egyébkénti valósághoz való viszonyuk eleve nem is lehet más, mint pusztán célszerűségi jellegű, amiben ugyanakkor, mint az emberi praxis bármely területén, (5) a megelőző teoretikus megismerés is tendenciájában meghatározó (bár egyedileg nem kritériumszerű tényezőként) szerepet játszik — vállallhatónak még további évtizedek múltával sem bizonyult. Habár az eredeti megsejtés minden munkámban ott munkált, elsőként tisztán és *expressis verbis* megfogalmazottan egy irodalmi kiadónál tettem közzé, s így ún. tudományos lektoráláson nem ment keresztül (*A jog helye Lukács György világképében* [Budapest: Magvető 1981] 287 o. [Gyorsuló Idő]). Pécsről elérhető olvasmányaimból ekkoriban nem volt még számomra egyértelmű, hogy a tudományelmélet és nyelvfilozófia berkeiben akkor már fél évszázada zajló nemzetközi vita mennyire ala-

pozott meg egyértelműen egy ilyen következtetést. S a dolog iróniája, hogy három és fél évtizeddel ezelőtt, amikor e megfogalmazást megkísértem, a vita még sem a nyugat-európai jogfilozófiában, sem az angol–amerikai *jurisprudence* körében nem volt lefutott; pontosabban szólva, néhány implicit — bár akkor Pécsről számomra nem ismert — állásfoglalástól eltekintve voltaképpen még meg sem kezdődött.” [Kézirat, 1990.]

„A jogi jelenség elméleti magyarázata során mindenekelőtt a LENINI V I S S Z A T Ü K R Ö Z Ő D É S I E L M É L E T leegyszerűsítően túlzó, merev alkalmazására tettem kísérletet. Ez a kérdéses évtizedek MARXista filozófiai törekvéseiben korántsem volt elszigetelt jelenség. A társadalmi jelenségek összefüggéseinek vizsgálatában a visszatükröződési elmélet egyre egyetemesebb és kizárólagosabb szerephez jutott, ami azzal a következménnyel járt, hogy az adott jelenség specifikusan ismeretelméleti vonatkozásainak a nem ismeretelméleti vonatkozásoktól való elhatárolása egyre inkább elhalványodott, de maga az ismeretelméleti elemzés is nagymértékben vulgarizálódott. Ami a jogot illeti, a jogalkotási folyamatot többnyire a társadalmi valóság transzformált visszatükrözéseként, a jogi normát pedig a társadalmi valóság képmásaként értékelték. Mindebben az »adekvát tükrözés« igénye fokozatosan olyan hangsúlyt kapott, hogy a tudományos közfelfogás lassan magát a jogi normát is ismeretelméleti módon s kategóriaként kezdte kezelni.

A pontosság kedvéért meg kell jegyeznem: egyetlen jogelméleti írás sem mondta ki *expressis verbis*, hogy a jogi norma szükségképpeni tulajdonsága az ismeretelméleti értelemben vett igazság vagy hamisság. Meg kell jegyeznem persze azt is, hogy a kérdésfeltevés a finomabb különbségtételekig egyáltalán nem is jutott el. Ám ugyanakkor gyökeret vert egy olyan sommásan leegyszerűsítő ideológiai megítélés, ami már magában a jog logikai megközelítésében is a visszatükröződési elmélet ellen irányuló támadást látott — noha a logikai elemzés (önmagában teljességgel indokolt) igénye többnyire eltérő filozófiai hagyományokból táplálkozott, következésképp nem is polémiaiban született.

Mindenesetre e gondolkodási minták a tudományos közfelfogást oly nagy mértékben áthatották, hogy még alig egy-két évtizede is szinte lehetetlen — mert reménytelen — feladatnak tűnt annak meggyőző kimutatása, hogy a norma előző megismerés eredményeire épül ugyan, önmagában azonban a megismerés eredményeinek csak gyakorlati alkalmazása; vagyis úgy elemezendő, mint az ember által önfenntartása érdekében kialakított *t e c h n i - k a i e s z k ö z t á r* egyik eleme, és nem mint teoretikus kategória. Gyakorlati jellegéből viszont az következik, hogy a valósághoz fűződő »képmásszerű viszonya« lényegében az emberi gyakorlat minden tárgyasult képződményével közös. Ahogy egy eszközzel, pl. egy baltával kapcsolatban nem beszélhetünk igazságról, csak az eszköz és a cél, ill. érdek viszonyáról, alkalmazhatóságról vagy megfelelőségről, úgy egy magatartási szabály vonat-

SZOPOCKÓhoz intézett levelét LEV TOLSZTOJ, a vallásról fejte ki felfogását, az alábbi szavakkal fejezi be:

„Ne válaszoljon nekem úgy, hogy mondataimat pontról-pontra cáfolgja. Ha nem ért egyet velem, írja meg [...] és adja elő tömören, röviden és velősen világnézetét.”²

TOLSZTOJ e szavainak megfelelően nem kívánok polemizálni a szerző gondolataival, hanem megpróbálom saját koncepciómat vázolni.

kozásában is csak az utóbbiakról beszélhetünk. Eszerint tehát abból önmagában semmi specifikus nem adódik, hogy a tárgyasulás eredménye egyszer nyelvi köntösben jelenik meg, másszor másfajta, közvetlenül eszközjellegű objektivációkban.” [Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), 144–147. o. {Gyorsuló Idő}.]

† „Hamarosan mégis újra felbukkant az egyetemi évek végén már egyszer kényszerűen elfojtott érdeklődésem, melynek tárgya a jog, nyelvi megjelenítés és logika összefüggése, a kijelentő és leíró mintától eltérő kifejezések sajátossága volt. Egyetemi doktori dolgozatomban a kellés logikájának eszközszerepét akartam kimutatni — bizonyítva, hogy a megismerés a normatételvezéslésen kívülálló, noha szociológiaiilag annak előfeltételét képező tevékenység. Témaválasztása eleve védhetetlennek bizonyult; az utolsó pillanatban kellett váltanom, hogy HENRI LÉVY-BRUHL szociológiai jogfelfogásának MARXizáló ízű bírálatával védjem meg diplomámat. A logika helyét illetően ekkoriban a formalizmus és antiformalizmus nézőpontjai közti francia és belga vita uralta a nyugati terepet. Bármennyire szerencsés voltam abban, hogy magam mögött tudjam CHAÏM PERELMAN atyai támogatását, a honi akadémiai berkekben a problematika mégsem volt vállalható. A tudományosság hazai mandarinjai már a kérdésfelvetésben is a LENINI visszatükröződési elmélet hallgatólagos ismeretelméleti bírálatát vélték felfedezni, s ezért a pusztán érdeklődést is az uralkodó dogma megkérdőjelezéseként értékelték. Talán igazuk is volt, hiszen MARXistának gondolt naiv realista világképükben az emberi gondolkodás s a nyelvi kifejezés egyaránt kizárólag a valóság fogalmilag megjelenített másaként, kijelentő-leíró logikai rekonstrukcióban volt értelmezhető. Törekvésem a MARXizmustól elhajlás bélyegének közelségébe került, s a megelőzés jegyében lehetetlenítették további kutatását.” [‘Előszó’ in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest 1994), xvi. o. {Jogfilozófiák}.]

¹ Feri Sándor *A jog és erkölcs kérdései* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962), 231. o.

² Tolsztoj *Levelei* (Budapest: Officina 1943), 46. o. [Officina Könyvtár].

A MARXista társadalomtudományok napjainkban elérték már azt a fejlettségi szintet, hogy újból és igen követelőően jelentkezhessek annak igénye, hogy az eddigieknél sokkal nagyobb mélységben és intenzitással vehessék fel a kapcsolatot a szaktudományokkal s az élet legkonkrétabb tényeivel, hiszen enélkül fennforoghat annak veszélye, hogy az elmélet pusztán klasszikus szerzők egyes megállapításainak önmagában aligha kreatív és előremutató ismételtetésébe bocsátkozik valóságos magyarázat helyett.

I.

A jogi, az erkölcsi s a vallási szabály közös jellemzője [*genus proximum*] az, hogy valamennyien magatartási szabályok. Eltekintve attól, hogy a vallási szabály egyben erkölcsi szabály is, a *differentia specifica* tekintetében vannak olyan jegyek, amelyek különálló fel-tüntetését indokolják (keletkezés és megszűnés időpontja, szankció, a szabályozott magatartások köre s osztálytársadalombéli differenciáltsága, és így tovább).

A 'magatartási szabály' terminus jobban és tisztábban kiemeli ezen intézmény lényegét, mint a 'norma' fogalmi alkalmazása, s inkább segít kiküszöbölni azt a negatív hatást, amit a KANTI dualizmusban a *Sollen* szférájának önállósítása okozott.³

Állásfoglalásom szerint nyelvi kifejezése s esetleges kijelentő megformáltsága ellenére sem asszertorikus ítélet a magatartási szabály — nem olyan ítélet tehát, amely a valóságról bármit tényként állítana; így véle szemben az objektív igazság igénye sem vethető fel.

Állásfoglalásom elméleti kifejtését az alábbiakban fogom megkísérelni, két nézőpontból tárgyalva: először (II) teoretikus módon alátámasztva e felfogást, majd (III–V) modern formális logikai bizonyítását kísérelve megadni.

³ Lásd Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959).

II.

A magatartási szabály példaszerűen felsorolható jellemzői között az alábbiakat tüntethetjük fel:

— hátrány kilátásba helyezésével a címzettek jövőbeni magatartására kíván befolyást gyakorolni;

— az elérni kívánt hatás az egyénre, az egyén és közössége, illetőleg közösségek egymásközi viszonyára vonatkozik;

— alapja a kibocsátó részéről felismert érdek, mely mindig anyagi alapokkal rendelkezik, tehát a termelési erők végső soron érvényesülő meghatározó hatásának van alávetve;

— e valóságos anyagi érdek felismerése a kibocsátást megelőző megismerési-visszatükrözési folyamat eredménye;

— az érdek felismerése alapján történő szabályszovegezés és szabályalkalmazás helyességét (célszerűségét) a magatartási szabály gyakorlati élete, vagyis a felismert érdek s a magatartási szabály érvényesülése által kiváltott hatás mint eredmény egybevetése — összefoglalva tehát: az egybeesés (adekváció) foka — határozza meg;

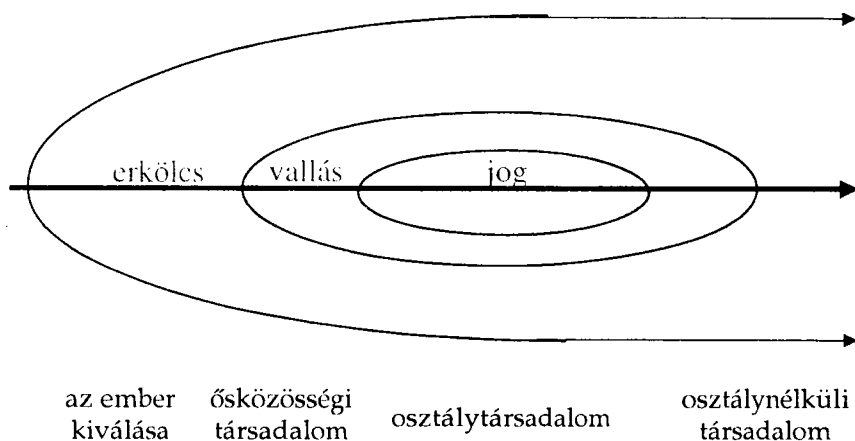
— a magatartási szabályok társadalmon (stb.) belüli összessége halmazként felfogva a társadalom differenciáltságának megfelelő differenciáltságot mutat; végezetül

— a magatartási szabályok léte az ember társadalmi életét végigkíséri.

E példálózva felsorolt jegyek között osztályjellegű ismérvek nem foglalhatnak helyet, hiszen a felsorolás a magatartási szabály *genus proximum*ként felfogott körét kívánja körülírni, következésképpen elvileg egyaránt érvényesnek kell lennie minden formációra, így az ősközösség és akár a kommunizmus viszonyaira is.

A MARXista irodalomban az uralkodó álláspont szerint⁴ a magatartási szabállyal kapcsolatos felépítményi elemek egyfajta történelmi sorrendet mutatnak (1. ábra).

⁴ Pl. [A]lekszandr [G]eorgievics Szpirkin *A tudat eredete* (Budapest: Gondolat 1963) és Feri, szemben — egyebek közt — HELLER ÁGNES felfogásával.

1. ábra

Eszerint az erkölcsi, illetőleg a hozzá később kapcsolódó vallási szabályok elégségesek voltak ahhoz, hogy egy antagonisztikus el-
lentmondások által még nem terhelt társadalomban a közösségi viszonyaik, közös és egzisztenciális egymásrautaltságuk viszonyai között a társadalmi egységgel szemben teljes öntudatára még nem emelkedett individuummal szemben a közösség által megkívánt rendet fenntartsák; és csak a reális anyagi érdekek antagonisztikus szembenállásának kifejlődésével, az osztálytársadalom születésével, az állami szervezet létrejöttével egyidőben született meg a jog. A jog azonos *genus proximum* mellett sajátos *differentia specifica* kifejlésztésével érte el, hogy a magatartási szabályban foglaltakat az anyagilag ellentétes érdekűektől is kikényszerítse; egyszersmind az erkölcsi és vallási szabályokat is differenciálta a társadalom tagozódásának megfelelően.

E jellemzésből egyértelműen kiolvasható, hogy a magatartási szabálynak szolgálati szerepe van, e s z k ö z nek minősül, mely adott és felismert érdek alapján kitűzött c é l s z o l g á l a t á b a n áll. Önmagában nem a valóság megismerésének önálló mozzanata (mint a valóságról valamit tényként állító vagy tagadó asszertorikus ítélet), csupán annak terméke, eszközként történő alkalmazása, gyakorlati felhasználása.

LENIN a HEGELI logikával kapcsolatban az alábbiakat jegyzi meg konspektusában:

- „1. premissza: ... (szubjektív cél) versus valóság ...
- 2. premissza: a külsőleges eszköz (szerszám), (az objektív)
- 3. premissza: azaz a következtetés: a szubjektív és az objektív egybeesése, a szubjektív eszmék próbája, az objektív igazság kritériuma.”

Egyetlen példával megvilágítva a fentiek tükrében a magatartási szabály eszközjellegét: 1. *m o z z a n a t*: a valóság valamely szeletének megismerése, egy törvényszerűség felismerése — ez megfelel a társadalmi mozgás bizonyos szintű megismerésének; 2. *m o z z a n a t*: a felismert törvényszerűség értelmében eszköz készítése (pl. egy baltáé) a valóságra kedvező irányban gyakorlandó hatásra, a valóságnak az eszközkészítő érdekében történő megváltoztatására — ez megfelel a szabály megszövegezésének és kibocsátásának; 3. *m o z z a n a t*: a gyakorlat mint a megismerés helyességének próbaköve (LENIN: „A cselekvés eredménye a szubjektív megismerés próbája”), s egyben mint az eszköz célszerűségének, célhoz viszonyított megfelelésének kritériuma — ez megfelel egyfelől az érdek, másfelől a magatartási szabály érvényesülése által kiváltott hatás mint eredmény egymással való egybevetésének.⁵

Összefoglalva az eddig elmondottakat, leszögezhetjük: az objektív igazság fogalma egy viszony fogalma, mely a megismerő alany által tükrözött kép és a megismerés tárgya mint objektív tény közötti adekvációt fejezi ki.

Az objektív igazság igénye csak a tényleges tükrözéssel szemben helyénvaló. Azon tükrözési formákkal szemben jogosult tehát elméletileg, amelyek nemcsak nyelvi és kijelentő mondatként kifejezettek (vagy kifejezhetők), hanem egyben ún. asszertorikus ítéletek is.

Az igazság igénye önmagában a magatartási szabállyal szembe-szegezten fel sem vethető.

Az igazság fogalma nem azonos sem az igazságosság, sem a célszerűség vagy gyakorlati helyesség (mindennapi értelemben vett) fogalmával. Ahogyan egy eszközzel (pl. baltával) kapcsolatban nem beszélhetünk igazságról, csak eszköz és cél, illetőleg érdek viszonyáról, tehát alkalmazhatóságról vagy megfelelőségről, ugyan-

⁵ A két idézetre lásd [Vladimir Iljics] Lenin *Művei* 38 (Budapest 1961), 201. és 203. o.

úgy egy magatartási szabály kapcsán is kizárólag ez utóbbiról beszélhetünk.

A munkaeszköz és a magatartási szabály között egyebek mellett az a lényeges különbség, hogy az utóbbit nyelvi formában fejezzük ki — ami első látszatra igen megtévesztő. Ezért egy intermezzóként közbeiktatott pontban érintjük ezt a kérdést, majd rátérünk a formális logikai elemzésre.

III.

A magatartási szabályok kialakulása nyilvánvalóan az embernek az állatvilágból történő kiválása után következett be. A kialakításukra irányuló igény a „termelés” akkori állapota által már megkövetelt kommunikáció, illetőleg az emberi beszédnek, a nyelvnek az előbbivel párhuzamos létrejöttét követően formálódhatott meg, mivel a magatartási szabály létének feltétele a már kialakult kommunikáció, a kölcsönös érintkezés — hiszen ennek szabályozására irányult; ezért nyilvánvalóan nyelvi formában fejeződött is ki.⁶

A legkorábbi magatartási szabályok imperatív jellegűek voltak, s csak hosszú fejlődés után váltak a kezdetben túlnyomórészt tiltó szabályok kijelentő mondat formájává (elsősorban a jogszabályok).

A mondat gondolati egységet, egy önmagában is értelmes közlést foglal magában. A mondatok egymásba átalakíthatók anélkül, hogy alapvető tartalmuk lényeges változást szenvedne (pl. „Te most el fogsz menni.” „Nem mennél már el?” „Bárcsak elmennél!” „Menj el!”) — már amennyiben a hangsúly s a körülmények az azonos értelmet lehetővé teszik.

KLAUS megfogalmazása szerint „gondolataink a reális összefüggéseknek tudatunkban való visszatükröződései”.⁷ Bizonyos visszatükröződések igen áttételesek is lehetnek, például egy ítélet a valóság

⁶ Itt csak utalhatok a kérdést meggyőzően tárgyaló több műre, pl. Lewis H[enry] Morgan *Az ősi társadalom* [Ancient Society, Chicago 1907] (Budapest: Gondolat 1961); Friedrich Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete*; Gordon Childe *A civilizáció bölcseje* [What Happened in History, Penguin 1954] (Budapest: Gondolat 1959) [Studium Könyvek II]; Szpirkin, és így tovább.

⁷ Georg Klaus *Bevezetés a formális logikába* (Budapest: Gondolat 1963), 17. o.

valamely szeletét tükröző ítéletről szóló ítéletről. A fenti definícióval kapcsolatos különféle kérdéseket a MARXista irodalom még nem tisztázta kellő mélységben; ilyen a *non-asszertorikus* ítéletek köre is, s ezen belül az ún. értékítéletek valóságtükröződésének kérdése.

CARNAP, az Egyesült Államokban élő német származású neopozitivist tudós minden értékítéletet non-asszertorikusnak tart. Vélekedésének ideológiai gyökere az a törekvés, hogy minden ún. metafizikai elemet a *verifiability* követelményével kiküszöböljön a filozófiai kutatás szférájából, s ezzel kiiktassa az alapvető ontológiai-világnézeti kérdésfeltevéseket, a normatív etikát és esztétikát, valamint pszichológiát, és csak az ún. logikát tartsa meg e „megtisztított” filozófiában, tehát kizárólag a logikai analízist. Témankkal kapcsolatban a következőket írja:

„csupán megfogalmazás kérdése, vajon végül egy normát vagy egy értékítéletet állapítunk-e meg. A norma vagy szabály felszólító formájú, pl. 'Ne ölj!' Az ennek megfelelő értékítélet így hangzik: »A gyilkosság rossz.« [...] »A gyilkosság rossz« értékmegállapítás azonban [...] — jöllehet a szabályhoz hasonlóan csupán egy bizonyos kívánság kifejezése — nyelvtanilag kijelentő mondat formájú. A legtöbb filozófust megtévesztette ez a forma, s azt gondolták, hogy az értékmegállapítás valójában asszertorikus ítélet [...]. Valójában azonban az értékmegállapítás nem egyéb, mint félrevezető nyelvtani formában kifejezett parancs. Hatással lehet az emberek cselekedeteire, s ezek a hatások vagy összhangban vannak kívánságainkkal, vagy nem; de mindez sem nem igaz, sem nem hamis. Nem állít semmit; s nem is bizonyítható, de nem is cáfolható. [...] [N]em is vezethetünk le belőle semmilyen jövőbeli tapasztalatra vonatkozó ítéletet sem.”

Azzal az ítélettel szemben, hogy „Ha az ember megöl valakit, akkor lelkiismeretfurdalást fog érezni”, a következőket válaszolja: „Ez az ítélet azonban semmiképpen sem vezethető le »A gyilkosság rossz« ítéletből; csupán az illető jellemére és érzelmi reakcióira vonatkozó pszichológiai ítéletekből vezethető le.” CARNAP e tételének⁸ kritikai feldolgozása nem lehet jelen dolgozatunk tárgya; kellő mélységben külön kellene foglalkozni véle; itt most csak gondolatébresztő volta miatt idéztük.

⁸ Rudolf Carnap *Philosophy and Logical Syntax* (London: Kegan Paul 1935), I. fejr.

A logika tükrében egyes nyelvi kifejezéseknek egymástól gyökeresen eltérő logikai értéke lehet. Ezen összefüggések kidolgozása ismeretelméleti feladat. Például a 'ha, akkor' kopula szerepelhet csupán hitetlenségünk kifejezésére; egyszerű időbeli egymásutánban (amikor nincs oksági összefüggés, csak ún. implikáció: ilyen pl. logikailag a büntett elkövetése után a szankció kiszabása); lehet oksági viszony kifejezése; és végül, logikai egyidejűség kifejezése is. Hasonlóképpen KLAUS szerint az *est* kopula is eltérő logikai értékkel szerepelhet. Vagyis valóságértéküket tekintve a magatartási szabályok nyelvi alakja félrevezetőnek bizonyulhat.

Íme, idézzünk fel egy erkölcsi szabályt: „Ne rabolj!"; és egy jogszabályt: „Adásvételi szerződés alapján az eladó köteles a dolog tulajdonát a vevőre átruházni és a dolgot a vevő birtokába bocsátani, a vevő pedig köteles a vételárat megfizetni és a dolgot átvenni.” (*Polgári törvénykönyv*, 365. § (1)). E két magatartási szabály nyelvi kifejezésének eltérő voltát az erkölcsi és a jogi szabály eltérő specifikumain kívül nyelvi kifejezésük fejlődése is nagymértékben meghatározza.⁹

Az első mondat imperatív-tiltó, míg a második állítmányaként a 'köteles; köteles' szerepel.

Az a tény, hogy a jogszabályok általában mind magatartási szabályok, nem zárja ki, hogy jogszabályi vagy törvényi köntösben szerepelhetnek asszertorikus ítéletek is. Az alkotmányokban (és különösen preambulumaikban) helyet foglaló valódi asszertorikus ítéletek nem tulajdonképpen magatartási szabályok, sőt még a jogszabályokhoz képest járulékos jellegűek is — annak ellenére, hogy például az alkotmány meghatározó dokumentum, lévén ez áll egy ország jogforrási rendszere hierarchiájának az élén.

Azon bírálatok között, amelyek az A. J. VISINSZKIJ által javasolt jogfogalmat érintették,¹⁰ szerepel egy olyan vélemény is, amelyik hiányolta, hogy a vitatott jogfogalom nem tartalmazza annak tényét, hogy a szovjet alkotmány deklarátíve rögzíti a szovjet társadalmi berendezkedést, bizonyos alapvető státuszokat, és így tovább. Azt hiszem, az ilyen jellegű jogszabályi tartalmak járulékos volta nyilván-

⁹ A Sir Sumner Henrik Maine *A jog őskora* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1875) által felvázolt alapvető fejlődésrajzra gondolok — az imperatív, büntető jellegű szabályozástól induló mozgásra a *status*, majd a *contractus* felé.

¹⁰ Vö. Feri.

való, amennyiben a jog eredetére és fő funkcióinak fejlődésére ügyelünk. A jogot nem azért alkották meg, hogy valamely létező állapotot a maga kialakult formájában rögzítsen, hanem azért, hogy az emberek tevékenységére befolyást gyakoroljon. Minden jogszabályi tartalom az érvényesített érdekek által meghatározott befolyásgyakorlást szolgálja.

IV.

A következőkben a kérdés formállogikai vizsgálatához kívánok néhány adalékkal járulni, az alábbi jogszabály példaként vételével: „Aki mást megöl, öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” (*Büntető törvénykönyv*, 253. § (1)). (Polgári jogszabályt is vizsgálhatnánk *per analogiam*, de a ‘köteles’ szó használata okából a megfelelő szankciót be kellene helyettesítenünk, s ez a szemléltetésben szükségtelen nehézkességet eredményezne.)

1. „A jog az uralkodó osztály törvényi erőre emelt akarata”,¹¹ „*le droit est l'expression de la volonté du groupe social*”¹² — a jog a társadalmi csoport akaratának kifejezése, és így tovább.

KLAUS így vélekedik: „Kimondhatunk kéréseket, kívánságokat, parancsokat, amelyeknek semmi közük a logikához.”¹³

Avagy, KLAUS folytatva: „A dolgok és tényállások csak létezhetnek. Igazak vagy hamisak csak az ítéletek, amelyek a dolgokra vagy tényállásokra vonatkoznak. [...] [Í]téletek azok a kijelentő mondat formájában kifejezett gondolatok, amelyeknek az a tulajdonságuk van, hogy [...] egy tényállás fennállását vagy fenn nem állását állítják, azaz ‘igazak vagy hamisak’ [...]”¹⁴

ARISZTOTELESZ szerint pedig az igazság nem más, mint egy ítélet és az ítélet által kifejezett tényállás közötti viszony.¹⁵

¹¹ Marx és Engels *A Kommunista Kiáltvány* [1848], Antalffy György és Halász Pál, stb.

¹² Henri Lévý-Bruhl *La sociologie du droit* (Paris: Presses Universitaires de France 1961).

¹³ Klaus, 12. o.

¹⁴ Uo., 35. o.

¹⁵ Arisztotelész *Metafizika*, IX. könyv 10. fej.

2. A jogszabály csak logikai i m p l i k á c i ó alakjában fejezhető ki. Az implikáció kopulája a 'ha, akkor' kötőszó. Ennek — KLAUS kifejezésével élve — különféle logikai értéke lehet:

— bizalmatlanság kifejezése; pl. „Ha ezt a játszmát megnyered, akkor megeszem a kalapom!” — ez az első tétel hamisságának kimondását célozza.

— tisztán materiális; pl. „Ha $1 + 1 = 2$, akkor a réz fém.”

— logikai egyidejűség, szükségszerű kapcsolat; pl. „Ha egy háromszög derékszögű, akkor oldalaira nézve érvényes PYTHAGORAS törvénye.”

— időbeli különbség, kauzális (természettörvényi!) kapcsolattal; pl. „Ha befűtök a kályhába, akkor a szobában meleg lesz.”

A magatartási szabályban foglalt cselekménnyel, illetőleg előírással szemben tanúsított magatartás és a szankció közötti viszony tisztán implikatív. A természettörvény rendje szerinti szükségszerűségről szó sem lehet (ld. pl. a felderítetlen eseteket!), tehát a magatartási szabály ún. materiális implikáció formájában fejezhető csak ki. (A logika persze ezeket is vizsgálja, de legfeljebb kizárólag önmagukban vett igazságokról lehet szó, és nem tartalmi összefüggésről. Hiszen tartalmilag ezek lehetnek értelmetlenek is, továbbá olyanok, amelyeknek a valóságban tisztán semmi sem felel meg; ilyen pl. a $\sqrt{2}$ -vel végzett művelet.)

Egy magatartási szabály „igazsága” nem lehet annak függvénye, hogy minden cselekményelkövetést, tényállásszerűséget követ-e ténylegesen valamiféle szankció. Ebben a hipotetikus helyzetben ugyanis kiderülne, hogy a jogszabály minden esetben „hamis”, hiszen teljes felderítettség a gyakorlatban aligha fordul elő.

3. Az implikáció alkalmazható mesterséges emberi viszonyokra; pl. „A paraszt kiinduló helyzetből két lépést mehet előre”, vagy „A háromszög szögeinek összege 180° -nál kisebb.” Ezekben az esetekben KLAUS szerint értelmetlen lenne annak kérdése, vajon az ítélet az objektív igazságnak megfelel-e, vagy sem. Csak abban az esetben jogos az igazságra vonatkozó kérdés, ha ezeket az ítéleteket az alábbiak szerint átalakítjuk: „Ha a sakkban ezek és ezek a szabályok érvényesek, akkor a parasztnak lehetséges indulóhelyzetből két lépést tennie előre”, vagy „Ha a hiperbolikus geometriában ezek és ezek az axiómák érvényesek, akkor a szögek

összege háromszög esetében száznolcvan foknál kisebb", és így tovább.

Ugyanez érvényes a jogszabályokra nézve is: logikai formára átalakítva hasonlóan néznének ki a polgári és a büntetőjogi szabályok; azaz logikai formában fel kellene tüntetni gyakorlatilag a jogrendszernek a kérdéses paragrafusra vonatkozó teljes anyagát; viszont miután már kijelentettük, hogy „ezek és ezek a szabályok érvényesek”, ugyanezt tényként megjelölnünk immár tiszta tautológia lenne, hiszen most már az elmondottakat egyszerűen „következtetéseként” semmitmondóan ismételnénk.

A magatartási szabály „igazságának” kérdése ennyiben értelmetlen, mert

— az „igazság” csak önmagára vonatkozna, s ez tautológia;

— az elkövetés és a szankció között természettörvényi jellegű szoros és szükségszerű oksági viszony nem áll fenn; és tautologikus azért is, mert

— a hatályos jogrendszer logikai egységet reálisan nem alkot, legfeljebb csak hipotetikusán, hiszen egyes paragrafusaiból logikailag nem következnek más paragrafusok. Amennyiben pedig reális életviszonyokban keresnénk a logikai-reális összeköttetést, úgy ez a fentebbi pontok miatt esne ki.

Következésképpen még ilyen vonatkozásban sem felelhetne meg egyebek közt a LUNDSTEDTÍ ún. realista jogmeghatározás¹⁶ sem, mely szerint a jog annak előrelátása és hipotetikus megjövendölése, hogy adott magatartás tanusítása vagy nem tanusítása esetén mit fognak csinálni az illetékes bírósági (stb.) szervek; mert ez a jövendölés a jövőre vonatkozik, s az ítélet bármely tagjának egyszeri hamissága esetén a teljes determinizmus alapján már magát a meghatározást ki kellene bővítenünk minden számbajöhető mozzanattal; s így bár „igaz” jogot kapnánk, ez a jogi „igazság” éppen olyan közömbös maradna az elmélet és a gyakorlat számára, mint ha egyszerűen non-asszertorikusnak vettük volna a magatartási szabályokat.

¹⁶ A. Vilhelm Lundstedt *Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft* I-II (Berlin-Grunewald 1932–1936).

V.

Az előbb említett büntetőjogi szabályt most megpróbáljuk logikailag is megvizsgálni.

Egy ítélet *n o n - a s s z e r t o r i k u s* jellege nem azt jelenti, hogy logikai műveleteket nem végezhetnénk véle; csupán ennyit jelent: maga az ítélet *n e m r e á l i s t ü k r ö z é s*, hanem egy megelőző valóságos tükrözés eredményének nyelvi formában történő további alkalmazása.

A szemléltetés további könnyítése végett példánkat tovább egyszerűsíthetjük:¹⁷ „Aki embert öl, felakasztandó.” Ez a tétel logikai normál-formában kifejezve a következőképpen írható le:

Valaki, ha embert öl, felakasztják, és ha nem öl embert, akkor emberölésért nem akasztják fel.

A mondat második része normál formában így írható le:

...és ha nem öl embert, akkor nem áll az, hogy embert öl és felakasztják.

Ez összetett konjunktív mondat: első fele egyszerű implikáció (materiális!), második fele pedig — második részét tekintve — összetett implikáció.

Ez formálisan ábrázolva a következő képletet adja:

p = embert öl
q = felakasztják
i = igaz
h = hamis

$$(p \rightarrow q) \cdot [\bar{p} \rightarrow \overline{(p \rightarrow q)}]$$

A tétel igazság-mátrix táblázata pedig a következő (2. ábra):

¹⁷ A műveletekre és jeleire lásd Klaus, valamint [A]lekszandr [I]vanovics Popov *A matematikai logika elemei* (Budapest: Gondolat 1961) [Studium Könyvtár 27].

p	q	$p \rightarrow q$	$\overline{p}$	$\overline{p \rightarrow q}$	$\overline{p} \rightarrow (\overline{p \rightarrow q})$	$(p \rightarrow q) \cdot [\overline{p} \rightarrow (\overline{p \rightarrow q})]$
i	i	i	h	i	i	i
i	h	h	h	i	i	h
h	i	i	i	h	h	h
h	h	i	i	i	i	i

2. ábra

Eredményünk szerint a logikai mondat akkor és csakis abban az esetben lesz logikailag igaz, ha p és q egyaránt igaz vagy egyaránt hamis.

Végezetül megjegyzendő, hogy mivel a mátrix-táblázatban megfigyelhető, hogy a konjunkció második fele igazságértéke azonos $(\overline{p \rightarrow q})$ és $[\overline{p} \rightarrow (\overline{p \rightarrow q})]$ esetén, ebből felállítható a magatartási szabály ekvivalens formállogikai alapformája is: $(p \rightarrow q) \cdot (\overline{p \rightarrow q})$.

A JOG MEGHATÁROZÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ AUSZTRÁL JOGELMÉLET TÜKRÉBEN*

IMMANUEL KANT híres és sokat idézett mondatának elhangzása óta — „a jogászok még mindig meghatározást keresnek a jogról alkotott fogalmukhoz”¹ — a polgári jogtudományban a jog definícióját illetően egyre inkább szkeptikus hangvétellel találkozhatunk. Másfél évszázaddal KANT után MAX RADIN már nyíltan az agnoszticizmus mellett foglal állást: „Közülünk azok, akik tanultak alázatosságot, felhagytak már a kísérlettel, hogy meghatározzák a jogot.”² Úgy tűnik, mintha az ismeretelméletnek kizárólagosan tudományos kérdésként felvetődő válsága idézné elő ezt a jelenséget; okát azonban mélyebben kell keresnünk. Egy antagonisztikus osztályellentéteken felépülő társadalmi rend éppen osztálykötöttségei miatt aligha engedheti meg tudományának, hogy a társadalmi jelenségek lényegét nyíltan feltárja. Megeshet tehát, hogy a válaszadozás szükségképpen egyidejű misztifikációval társul. Talán egy ilyen szándék filozófiai megalapozásának tekinthető az a „mesterségesen” kialakított ismeretelméleti válság is, amely a szubjektivizmus eluralkodásán keresztül bevallottan valamilyen agnoszticizmus felé tart.

Az 1961-ben Sydney-ben megalakult Ausztrál Jogfilozófiai Társaság 1961. november 25-i ülésének mindkét előadója, JULIUS

*A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogelméleti Tanszékén 1964 táján tudományos pályamunkaként született és elismerést nyert dolgozat alapján.

¹ Immanuel Kant *A tiszta ész kritikája* ford. Alexander Bernát és Bánóczi József (Budapest: Franklin 1891), 441. o.

² Max Radin 'A Restatement of Hohfeld' *Harvard Law Review* 51 (1938), 1145. o. Id. Blackshield (4. jegyzet), 35. o.

STONE³ és ANTHONY R. BLACKSHIELD⁴ egyaránt kísérletet tett arra, hogy a jog meghatározásának útjában álló problémákat felvázolják, majd a jognak — legalább is első megközelítésben alkalmasnak tetsző — meghatározását megadják. Már előzetesen is megjegyezhetjük, hogy az elemzés síkján e két problémakör bizonyos tekintetben ön-állósul, elválík egymástól. Bár ez meghatározásaiknak csak javát szolgálja, érdemes megjegyeznünk, hogy konkrét jogmeghatározása során egyik szerző sem ragaszkodott következetesen mindahhoz, amit pedig korábban a jogról vagy a meghatározásról maga elmondott.

Előadásaikat két szempontból kívánjuk vizsgálódás tárgyává tenni: (I) mely tényezők merülnek fel mostanság a polgári jogtudományban, amelyek akadályozzák vagy nehezítik a jog meghatározását, s mennyiben tényleges vagy álproblémák ezek? és (II) mennyire tetszik helytállónak a jog általuk javasolt meghatározása saját megfontolásaink szerint?

I.

A polgári jogtudománynak a jog meghatározásával kapcsolatos legfőbb problémáit az alábbiak szerint csoportosíthatjuk: (1) a 'jog' szó használata nem egynemű, hanem heterogén; (2) a jog összetett, különös ismerettárgy; (3) a jog mint „kultúrfogalom” is sajátos; (4) a 'jog' és 'a jog' közötti különbségtételt általában elhanyagolják; (5) magával a meghatározással kapcsolatban is felvetődnek elvi és ismeretelméleti problémák; s végül (6) maga a meghatározás kétes értékű. Mint rögvést látni fogjuk, az (1), (5) és (6) kérdéscsoporttal elsősorban STONE foglalkozott, míg a (2), (3) és (4) problémakört inkább BLACKSHIELD fejtegette.

1.

A 'jog' szó használatának heterogeneitása azt jelenti, hogy ugyanazt a szót eltérő környezetben és szövegösszefüggésben használva eltérő jelentést, értelmet kapunk. Példának okáért: ugyanazt a 'jog' szót használjuk a 'pozitív jog' és 'természetjog' meg-

³ Julius Stone 'Meaning and Role of Definition of Law' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (1963), Beiheft 39, 3–35. o.

⁴ Anthony R. Blackshield 'Some Approaches and Barriers to the Definition of Law' *uo.*, 35–61. o.

jelölésére; az angol *law* a jogtudomány körén kívül is gyakran előforduló kifejezés a 'szabály, törvény' értelmében; a német *Recht* és francia *droit* (hozzájuk számítva a mi 'jog' szavunkat is) használatos az 'alanyi jog' és 'tárgyi jog' értelmében egyaránt, míg ugyanezeknek megjelölésére az angol külön szavakkal rendelkezik (*right* és *law*).⁵ A 'jog' szó használatának többértelműsége által felvetett problémát még csak fokozza, hogy a célzott jelentés olykor nem a közvetlen környezetből (jelzős szerkezet), hanem csak a szövegösszefüggésből (kontextus) derül ki, mert ugyanazt a szót a célzott jelentésre utaló jelző nélkül eltérő értelemben használják. Ez viszont annak szükségességére utal, hogy mielőtt a 'jog' kifejtésébe vagy meghatározásába kezdenénk, meg kell határoznunk, hogy milyen értelemben is gondoljuk azt, aminek a tárgyalásával egyáltalán foglalkozunk.

A nyelvészet ezt tanítja: „mivel a szavakat jelentésük alapján használjuk, a jelentés szükségképpen független a környezettől [...], hisz előbb van azoknál, elsődleges az alkalmi környezethez képest. A környezet, a szomszédság nem a jelentést módosítja, hanem a jel-tárgyat írja pontosabban körül.”⁶ A szó környezete tehát jelentése szempontjából irreleváns. Ezért abban az esetben, amennyiben ugyanazt a szót eltérő környezetben használva e környezettől (jelzős szerkezettől) függetlenül eltérő jelentést kapunk, úgy formáját tekintve azonos, tartalmilag mégis önálló szavakkal, nyelvi jelekkel van dolgunk. Ezek szerint egy nyelvi jelnek csak és kizárólag egyetlen jelentése lehet. A jel jelentése a jelenségek meghatározott és körülhatárolt osztályára utal. Adott osztályba pedig csupán azok a jelenségek tartozhatnak, amelyeknek közös vonásaik lényeginek minősülnek. Ezért amennyiben például 'fehér kutyá'-ról és 'fekete kutyá'-ról beszélünk, a 'kutya' jelentése változatlan marad, hiszen a 'fehér' és 'fekete' nem a 'kutyá'-ra mint nyelvi jelre, hanem a jelentés által leírt valóságos jel-tárgyra vonatkozik. Ellenben ha 'a l a n y i j o g'-ról és 't á r g y i j o g'-ról beszélünk, úgy a 'jog' jelentése megváltozik, mivel az 'alanyi' és 'tárgyi' nem a jogra mint ilyenre vonatkozik, hanem arra utal, hogy ugyanazt a szót az első esetben „a személy lehetséges magatartásának a [...] terjedelme és fajtája”,⁷ a második esetben pedig „magatartási

⁵ Stone, 9.o.

⁶ Antal László *A formális nyelvi elemzés* (Budapest: Gondolat 1964), 197. o.

⁷ Peschka Vilmos *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960), 168. o.

szabályok rendszerbe foglalt összessége”⁸ értelmében használtuk. Annak elismerése, hogy az ‘alanyi jog’ és ‘tárgyi jog’ esetében a ‘jog’ azonos fizikai tulajdonságú (azonos alakú), de külön jelentéssel, s így a jel-tárgyak külön osztályával rendelkező két önálló nyelvi jel (szó), nem áll ellentmondásban a két kategória közötti ilyen kölcsönös feltételezettségi viszonytal, amelyen belül meghatározónak bizonyul a tárgyi jog szerepe. Sőt, tekintettel arra, hogy jel és jelentés viszonya — a jel fizikai tulajdonságait véve alapul — önkényes,⁹ s annak kérdése, hogy adott jelhez milyen adott jelentést rendelünk, értelmesen csakis a kérdéses nyelvi közösség történelmi fejlődésének sajátosságaival magyarázható, a fenti körülmény az alanyi jog és tárgyi jog szoros kapcsolatát még külön is hangsúlyozza.¹⁰

A ‘természetjog’ és a ‘pozitív, tárgyi jog’ viszonyát illetően a helyzet alapvetően más. Mint ismeretes, a jognak természetjogias és a szó tágabb értelmében vett pozitivistá felfogása két egymást kölcsönösen kiegészítő vélekedésként a jog fejlődését lényegében végigkíséri. A történelem tanúsága szerint azonban a természetjogias felfogásokat döntően (bár egyéb tényezők közrehatása mellett) mindig az adott tárgyi jog jellege s az általa játszott szerep határozza meg: a természetjogi doktrínák nem az egyébkénti jogtól függetlenül, hanem mellette vagy ellene formálódtak meg, s épp e jog védelme vagy támadása érdekében hivatkoznak jogon felüli, jogon túli elemekre. Mindkét kifejezésben a ‘jog’ szó azonos nyelvi jel, tehát jelentése és jel-tárgya is azonos. A természetjognak — szerepe betöltése érdekében — szüksége volt arra, hogy önmagát mint pozitivitással rendelkező szabályt (szabályösszességet) tüntesse fel. Annak kérdése pedig, hogy természetjog a valóságban létezik-e (és létezhet-e), vagy sem, az ilyen összefüggésben szereplő ‘jog’ szó jelentése (és jeltárgya) szempontjából éppen annyira közömbös, mint például a ‘tehén’ szó jelentésének (és jel-tárgyának) szempontjából az a kérdés, vajon előfordul-e a természetben ‘fekete tehén’, vagy sem.

⁸ Szabó Imre *A szocialista jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963), 63. o.

⁹ Antal, 185. o.

¹⁰ Figyelemre méltó tény, hogy a kontinentális jogcsaláddal szemben az angolszász jog körében az angol nyelv külön szóval jelöli az alanyi és a tárgyi jogot. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy az angol jogi nyelv csak viszonylag későn, azután alakult ki, hogy az európai kontinensen az alanyi s a tárgyi jog fogalmai közötti elvi különbségtétel már megtörtént.

Mivel a megismerés *sine qua non*ja a fogalomalkotás, fogalmainkat pedig szavak, nyelvi jelek segítségével fejezzük ki, az alábbiakat kell mondanunk: a tudomány művelése feltételezi azon formák és eszközök tudatosítását, amelyekben s amelyek segítségével megismerésünk végbemegy. Esetünkben csak a nyelvészet segíthet fényt deríteni arra, hogy az egy és ugyanazon szónak tekintett 'jog' a valóságban két önálló nyelvi jelet takar ('alanyi jog' és 'tárgyi jog'), és ezért nem egy szó heterogén használata, hanem több szónak, nyelvi jelnek azonos fizikai tulajdonsága (formája) az, ami félreértést okozhat.

2.

A meghatározáshoz nem elégséges annak tudása, hogy a 'jog' kifejezésen voltaképpen 'tárgyi jog'-ot értünk. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a jog mint ismerettárgy, mint *definiendum* milyen jellegű, s a jelenségek mely csoportjához tartozik. Tekintettel arra, hogy a felépítmény intézményi oldalának körébe tartozó jelenségek közül az állam mellett a jog a „legpolitikusabb” jelenség, a jogtudomány esetleg misztifikációval veszi körül, nehogy meghatározása adott érdekeket veszélyeztethessen. Ez végbemehet úgy, hogy — mint jelen esetben — a jogot „különös ismerettárggyá” emelik. BLACKSHIELD szerint „a jog nem lehet absztrakció abban az értelemben, ahogyan egy fa dolog”.¹¹ Tehát a jog nem eszmei, de nem is tárgyi valóság, hanem valami más — olyasmi, amit BLACKSHIELD a „kultúrjelenség” fogalmában old fel. Hasonló a véleménye LUIS RECASENS SICHESnek is, aki úgy gondolja: a jog „nem testi, nem biológiai, nem pszichikai természetű, de nem is tiszta érték-eszme (habár maga értéket valósít meg). A jog az objektívált emberi élet birodalmába tartozik.”¹² Ezzel persze csupán látszólag válaszol az általa felvetett kérdésre is, hiszen nem fejt ki, hogy mit ért objektíváltságon.

A jog különös ismerettárgyi jellege hangsúlyozódik ki BLACKSHIELD-nél, amikor a jog összetettségének tudja be, hogy a jogrendszer szabályai és fogalmai közt diszharmóniák, antinómiák és ellentmondások találhatók, és vannak minőségek, amiket a rendszernek mint egésznek szoktunk tulajdonítani (például stabilitás), amiknek a jellegzetessége

¹¹ Blackshield, 49. o.

¹² Luis Recasens Siches 'Human Life, Society and Law' in *Latin-American Legal Philosophies* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1948), 67. o. [20th Century Legal Philosophy Series 3]. Id. Blackshield, 49. o.

azonban éppen nem az, hogy a jog *de facto* rendelkezik velük, hanem inkább *desiderata*-jellegűek: amikről csak gondoljuk, hogy a jognak rendelkeznie kellene velük.¹³ Ezen megállapítás mögött azonban egy történelmileg különös megfontolás jogosulatlan általánosítása rejlik. Bár igaz, hogy a jog nem tekinthető logikailag zárt, ellentmondásoktól mentes rendszernek (amit azok szoktak állítani, akik éppen a jog önmagából történő továbbképzésének, módosításának elméleti alátámasztását kívánják), és történelmi fejlődése során mindig kívánalmak kereszttüzében állt, mindez ily erőteljesen hangsúlyozott problémaként mégis csak a legutóbbi időben, a múlt századvégtől, a monopolizálódás korában bukkant elő, mikor is a jog megújulása a jogi stabilitás látszatának megőrzése érdekében formailag a korábbi szabadversenyos kapitalizmus jogszabályi anyaga alapján, ám tartalmilag azt meghaladóan ment végbe. Bármely feltételek közt végső soron a jognak az élet által történő túlhaladása idézheti elő a jogrendszer ellentmondásossá válását, ami végül megkérdőjelezheti stabilitását.

3.

A jog „különös ismerettárgyi” jellegének legfontosabb vonását BLACKSHIELD — GUSTAV RADBRUCH szóhasználatával¹⁴ élve — abban jelöli meg, hogy „a jog: » *Kulturbegriff*«, az emberi civilizáció olyan terméke, amely csak céljával összefüggésben határozható meg”.¹⁵ Közelebről szemügyre véve mindez az alábbiakat jelenti: „valamennyien valamiképpen bele vagyunk foglalva a jogba; azonban

¹³ Blackshield, 37–38. o.

¹⁴ Gustav Radbruch *Rechtsphilosophie* 4. Aufl. (Stuttgart: Kohler 1950), 142. és köv. o. — Itt csak utalhatunk arra, hogy felfogásával BLACKSHIELD közelít a RADBRUCH által is követett neokantiánus irányzathoz. Mint ismeretes, KANT a „tisztá ész” és a „gyakorlati ész” szétválasztásának megfelelően különbséget tett a *Sein* és *Sollen* birodalma (mint a természettudományok, ill. a társadalomtudományok tárgya) között, mely utóbbi a *Sein* realitásával szemben mint irreális, racionalitásával szemben pedig mint irracionális jelent meg. E dualizmus merevségét a neokantiánusok — jelesül EMIL LASK és HEINRICH RICKERT — azáltal oldották fel, hogy a két ellenpólus közé az „értékkel kapcsolatos valóságot” [*wertbezogene Wirklichkeit*] helyezték, melynek elemeit a „kultúra” gyűjtőfogalma alá vonták. Ám a lényeket illetően a jognak „kultúrfogalomként” felfogása lemondást jelent az oksági elvről a relativizmus, vagyis egy irracionális *wertbeziehende Betrachtung* javára.

¹⁵ Blackshield, 38.o.

azt, hogy »mi« a jog az egyén számára, az a funkció jelöli ki, amit a jog a kérdéses egyén érdekében betölt, ezt viszont az egyénnek az a funkciója határozza meg, ami őt a joggal kapcsolatba hozza”.¹⁶ A jog meghatározásához tehát szükséges, hogy az egyéneket típusokba soroljuk, majd minden típus vonatkozásában megvizsgáljuk a jognak irányukban betöltött funkcióját, s ezek eredményeként megkapjuk végül a jog „jelentéseinek” katalógusát. Ez az eljárás „funkcionális megközelítésnek” nevezhető, ami „kizárólagos eszköz arra, hogy szint és dimenziót adjunk annak a fekete-fehér kétdimenziós vázlatnak, amelynél többet egy előzetes tájékozódás nem nyújthat”.¹⁷

Ez a megközelítés nem előzmény nélküli. Már WILLIAMS leszögezte: „Egyetlen intelligens mód, hogy egy a 'jog'-hoz hasonlóan sokjelentésű szó meghatározásával foglalkozhassunk, annak elismerése, hogy magának a meghatározásnak kell sokoldalúnak, sokrétűnek lennie.”¹⁸ Ötkötetes összegzésében ROSCOE POUND is a jog mint a hatósági döntés autoritatív alapjának tartalmát emberi kíváncsalmak, várakozások összességeként fogta fel.¹⁹ A fenti eljárás ezért azt a benyomást kelti, hogy BLACKSHIELD törekvése helyes: a joggal mint összetett társadalmi jelenséggel kapcsolatos felfogásunkat reálissá kell tennünk, hogy elkerüljük „a jog valamely lényeges elemét magával a joggal azonosító” „túlzott leegyszerűsítés” buktatóját.²⁰ BLACKSHIELD eljárásánál azonban felmerül a misztifikáció gyanúja. Hiszen a funkcionális módszerről tudjuk, hogy az egyes fogalmakat megfelelő gyakorlati következményeik megjelölésével magyarázó — s ezáltal az elméleteket eszközökké alacsonyító — pragmatizmus leszármazottja. Egyik vezéralakja, WILLIAM JAMES még így vélekedett: rendszerében csupán a hangsúlyt változtatta meg, hiszen a skolasztikus rendszerben „a hangsúly gondolkodásuk elvein, eredetén, *terminus a quo*-ján van; nálunk az eredményen, a *terminus ad quem*-en. Döntő immár nem a

¹⁶ Anthony R. Blackshield 'Pragmatism and Valid Law' *Sydney Law Review* 3 (1961), 499. o. Id. Blackshield 'Some Approaches...', 38. o.

¹⁷ Blackshield 'Some Approaches...', 48. o.

¹⁸ G. Williams 'The Controversy Concerning the Word „Law”' in *Philosophy, Politics and Society* ed. P. Laslett (1956), 155. o. Id. Stone, 11. o.

¹⁹ Roscoe Pound *Jurisprudence* III (St. Paul, Minnesota: West 1959), 5. o.

²⁰ Blackshield, 36. o.

honnan, hanem a hová.”²¹ Ugyanúgy, ahogyan a pozitivizmus atyja, AUGUSTE COMTE is a „metafizikus” *pourquoi?* kérdését a „pozitív” *comment?*-ra cserélte, a pragmatizmus száműzte a „skolasztikus” *from where?*-t, hogy „tisztán” kaphassa meg a választ a *where?* kérdésére. A „miért?” és „honnan?” feláldozása azonban egyúttal a lényeg feláldozása a funkció, a „hogyan?” és „hová?” kedvéért. Mindez pedig már a meghatározás szubjektivizálásához, viszonylagossá és önkényessé tételéhez vezethet.

A jog sajátos funkcióinak halmazából a tipikus jog-jelentéseket úgy állapíthatjuk meg, ha az egyéneket a joghoz való viszonyukban tipizáljuk. BLACKSHIELD az alábbi típusokat sorolja fel: bűnöző, jognak engedelmeskedő polgár, pereskedő, ügyész, ügyvéd, bíró, törvényhozó, végrehajtó, jogtudós és szociológus.²² Gyakorlati reménye szerint a típusalkotásban találhatók lesznek valamennyi típus számára közös funkciók, s ezeket lehetséges lesz majd „a jog elfogadható és elégséges meghatározásába” belefoglalni. Egy ilyen eljárás azonban óhatatlanul egyúttal valami többet is eredményezne. Ha kísérlete sikerrel járna, úgy BLACKSHIELD megoldhatná azt az ellentmondást, hogy a jog — például — a társadalmi ellenőrzés eszköze a szociológus, a törvényhozó és a végrehajtó számára, miközben az ügyvéd szemszögéből jóslás — ami viszont egy bíró nézőpontjából már abszurd jellemzésnek bizonyulna.²³ Az egyes irányzatok eredményeit tehát jogfogalom-elemekként BLACKSHIELD valamiféle szintetikus egységbe kovácsolhatná — megállapítva mindegyikről, hogy azok a típus-összesség, a „jog mint olyan” vonatkozásában bizonyulnak (bár csak egyedenként, részlegesen, egymást kiegészítve, de mégis) igaznak.

A funkcionális megközelítés azonban részben elkerülhetetlen szubjektivizmusa miatt, részben pedig ismeretelméleti okok következtében csődöt mond. Először is, a tipizálás mint *divisio* nélkülözi a *fundamentum divisionist*, s ezért a típusok felvétele ötletszerűvé válik. Elégséges talán csupán POUND véleményére hagyatkoznunk, aki szerint kizárólag hat nézőpont gondolható a jogról: a törvényhozóé, az egyéné, a bíróé, a jogtanácsosé, a jogtudósé (jogtanaré),

²¹ William James *Der Wille zum Glauben* [The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy (London 1897)] (Stuttgart 1899), 18. o.

²² Blackshield, 39. o.

²³ Vö. uo.

valamint a vállalkozóé (üzletemberé).²⁴ Formailag logikai hibának számít az is, hogy egyes típusok nem zárják ki egymást (pl. a bíró egyben jognak engedelmeskedő polgár), bár BLACKSHIELD szerint e tipizálás nem egyénekre mint olyanokra, hanem „saját funkcióikban vett egyedekre” vonatkozik. Az alapvető hiba azonban mégsem valamiféle formállogikai helytelenség, hanem maga a tipizálás célzatossága. BLACKSHIELD történetesen a jellegzetesen közép-osztálybeli foglalkozásokon túl csupán három egyéb csoportról tud a társadalomban, mindez azonban a legkevesbé sem tükröz bármiféle osztársadalmi osztályokra tagozódást. Bár „demokratikusabb”, mint a jogászokon túl csak „közönséges” embereket és vállalkozókat számontartó POUND, mégis, BLACKSHIELD szintén jogi funkcióazonosságot vall minden egyes társadalmi osztály irányában, miközben funkción nemcsak a jog által betöltött társadalmi szerepet érti, de a joggal kapcsolatos bármiféle kívánalmakat is ideszámítja.

Másodszor, a funkciótípusok felvázolása előbb vagy utóbb elengedhetetlenül odavezet, hogy találni fogunk olyan funkciókat, amelyek ellentétesek lesznek egymással. ALF ROSS az egymást látszólag kizáró kettősségek megoldására hajdan ezt tanította: „a mód nem az, hogy a dualizmust összetevői egyikének kiválasztásával kikerüljük [...], hanem magát a dualizmust győzzük le az arra történő rámutatással, hogy — helyesen értelmezve — nem szembenálló és összeegyeztethetetlen, hanem olyan nézőpontok kifejezéséről van szó, amelyek a jogi jelenség eltérő, ám egyaránt jelenlévő elemeit jelképezik”.²⁵ BLACKSHIELD értelmezése szerint a konfliktusos elemek (vélemények és funkciók) csak részleges és kiegészítő jelleggel rendelkeznek, s így megoldást csakis az jelenthet, ha az ezekben rejlő igazságelemet felderítjük.²⁶ Nos, a funkcionális módszerrel aligha fogadható el bármiféle szubjektívizmus. A felvetődő kérdésekre csak „az emberi értelem fényében” válaszolhatunk; mivel azonban mindegyikünkben benne rejlik az a feltetelezés, hogy „amit az ‘értelem’ mond, azt az ő értelme mondja, s így nem lesz az más, mint az ‘értelem’-ről alkotott fogalmának általánosítása”,²⁷ a ROSS által javasolt megoldás elfogadhatatlan.

²⁴ Pound, II, 129–132. o.

²⁵ Alf Ross *Towards a Realistic Jurisprudence A Criticism of the Dualism in Law* (Copenhagen: Munksgaard 1946), 13. o.

²⁶ Blackshield, 44. o.

²⁷ Uo., 45. o.

Ezért először talán mégis a STONE által javasolt „mestertípust” kellene alkalmaznunk a megfelelő elem kiválasztására. A megoldatlanság perspektívája azonban itt is kísért, hiszen a mestertípus kritériumait a jogászok nem állíthatják fel, minthogy a jog minden embert egyformán érint. Ha pedig a meghatározás nemcsak jogászoknak szól, úgy a kritériumoknak is (pl. „mi az igaz?”) elfogadhatóknak kellene lenniök általában „az emberek” számára. Ám egy így megalkotott mestertípus egyenlő lesz a „minden értelmes ember” típusával, s elvesztve sajátosságát, a probléma megoldása nélkül fogunk majd visszaérkezni kiindulópontunkhoz.²⁸ Mivel a jelenségek lényege belső ellentmondásaik fejlődésében és alakulásában mutatkozik meg, egy olyan metafizikus szemléletmód, amely az ellentmondást csak torz visszatükrözés eredményeként képes felfogni, a jelenségek lényegének megragadására képtelennek bizonyul.²⁹

Harmadszor, azok a közös elemek, amiket majd a vizsgálat lezárultával a konvergáló tipikus funkciók közt találhatunk, csak a fogalom tartalmához tartozó általános és állandó, de nem lényegi jegyek lesznek — olyasmik tehát, amelyek nem járulhatnak jelentősen hozzá a jog meghatározásához.

Végezetül emlékeztetnünk kell arra, hogy — BLACKSHIELD saját szavaival élve — : „*what law »is« and not what it »means« [...] is the question*”.³⁰

²⁸ Uo., 47. o.

²⁹ Megjegyezzük, hogy az „interszubjektivista” „mestertípus” alkalmazhatatlansága már a b é c s i k ö r neopozitivizmusának történetében bebizonyosodott. Fejlődésének korai szakában ez az irányzat elfogadta az igazság koherencia-elméletét, aminek megfelelően egy állítás igazságának kritériumát adott állításoknak egy adott rendszerbe tartozó többi állítással való megegyezése adja; ez azonban ellentmondáshoz torkollott, mert az állítások rendszereinek kölcsönös összeegyeztethetetlenségét nem küszöbölte ki. CARNAP ekkor javasolta a *master type* előzetes megsejtéseként az alábbi meghatározást: az állításoknak az a rendszere igaz, amelyet a kultúrkör tudósai ténylegesen ilyenként fogadnak el. A ténylegesség kritériumként elfogadása azonban már a tényekre történő hivatkozással azonos — ez pedig mind a koherencia-elmélet, mind általában a szubjektivista ismeretelmélet csődjét jelenti. Lásd A. J. Ayer 'The Viennese Circle' in *The Revolution in Philosophy* (London 1956).

³⁰ Blackshield, 41. o.

A funkcionális megközelítés tehát szubjektivistikus és metafizikus jegyeket egyaránt magában foglal. Látszólagos sokoldalúsága ezért aligha több különféle ellentmondó jogfogalmak összeegyeztetésénél — amellet, hogy ráadásul a jogfogalom tartalmához tartozó bizonyos nem lényegi állandó jegyeket is lényegiként mutat be.

4.

Bár az előbbiekből tudjuk, hogy a 'jog' szón pozitív tárgyi jogot értünk, és ez a jog — BLACKSHIELD értelmezése szerint — valami, ami nem pusztán eszmei, de nem is pusztán tárgyi valósággal rendelkezik, BLACKSHIELD szerint nyitva maradt még egy kérdés, nevezetesen: egy így felfogott jogon vajon mit is értünk? Egyes jogszabályokat, ezek összességét, vagy olyasmit, ami önmagában nem szabály, de azzal szorosan kapcsolatos? Kérdésünk tehát nem más, mint a 'jog' és 'a jog' különbsége.

JULIUS STONE és GIOVANNI TARELLO megállapítása értelmében a laikus számára a 'jog' a „rendnek és kötelezőségnek az igazságossággal és a tapasztalati szabályszerűséggel szegélyezett bizonytalan fogalma”, míg a jogász számára nem más, mint „a társadalmi ellenőrzés gyakorlása során alkalmazott »jog-kijelentések« összessége”.³¹ A két felfogás közötti legfőbb különbség az, hogy a 'jog' csak a jogászok számára azonos a jogszabályok összességével ('a jog'-gal), s így a jogászt elsősorban 'a jog' meghatározása érdekli, viszont előfeltétele ennek, hogy a 'jog'-ot (egyébként kizárólag a laikust érdeklően) meghatározza. Az elkülönítés LEE fejtegetése nyomán válik világosabbá: „*law is the saying, a law is the thing said [...], the law is all of the things said*”. Értelemszerűen kifejtve ez a következőket sugallja: a törvényhozó mond bizonyos dolgokat, a bíró alkalmazza s egyszersmind megoldja a törvényhozó mondásaiban kétségesnek talált dolgokat (szubszidiárius módon tehát jogot alkot), s így 'a jog' nem más, mint „a törvényhozó és a bíróságok által mondott valamennyi dolog”. Minthogy pedig a bíró közvetett jogalkotása elvileg kivételes, 'egy jog' (vagyis a 'jogok' egyes számban) nem lehet más, mint „a törvényhozó által mondott dolgok valamelyike”. A 'jog' körülírása már problematikusabb. Hiszen „a 'jog' nem magára a dologra vonatkozik, hanem inkább arra

³¹ Julius Stone & Giovanni Tarello 'Justice, Language and Communication' *Vanderbilt Law Review* 14 (1960), 373. o. Id. Blackshield, 53. o.

a tevékenységre, amely által bizonyos dolgok [...] bevezetést nyernek. Így ha egy törvényhozó írását anélkül őriznénk, hogy eléggé közel lennénk ahhoz, hogy lássuk, mi van írva benne, anélkül is jogot látnánk, hogy bármiféle tapasztalatunk lenne egy jogról (vagy persze: a jogról).³² A 'jog' tartalmát BARKER is hasonló általánosságban fejti ki: a 'jog' „általános cselekvési mód, mely kiterjed mindenre, amire egyöntetű szabály csak elgondolható, s amely rendező tevékenysége során a dolgok valamennyi fajtáját érinti”.³³ A fentiek egybevetéséből vonja le végül BLACKSHIELD saját következtetését: „a 'jog' olyan 'folyamat', amely 'a jog'-gal társul”, azonban elképzelhető 'a jog' tartalmától függetlenül is, sőt, „a 'jog' egyetlen betű nélkül is [...] megfigyelhető a bírák és végrehajtók által irányított 'folyamatokban’ ”.³⁴ Nos, így a 'jog' sem lehet más, mint az ún. jogot bármilyen módon alkalmazó szervek adott tevékenysége, következésképpen maga a konstrukció sem lehet egyéb, mint az „egy betűnyi jogra sem támaszkodó” fennálló joggyakorlat közvetett igazolása. Mindennek önmagában megálló függetlenségét BLACKSHIELD még tetézi annak érdekében, hogy OLIVER WENDELL HOLMES jogfelfogását is elfogadja (amely szerint „a jog nem más, mint prófécia a bíróság jövőbeni tevéseire vonatkozólag”) — azzal a javítással, hogy HOLMES itt nem 'jog'-ról, hanem 'a jog'-ról beszél (vagyis arról, amit az imént BLACKSHIELD még a törvényhozó által mondott dologként fogadott el).

A jogi realizmus a jogot végső soron a hatósági döntéssel, annak eredményével azonosítja — amennyiben a jog „jóslat” (KARL N. LLEWELLYN), „prófécia” (HOLMES), „fogadás” (JEROME FRANK) a bíróság jövőbeni tevéseire vonatkozóan —, s most BLACKSHIELD is ehhez a kiindulópontához kapcsolódik. A realizmus a fennálló polgári joggyakorlat elméleti visszatükröződése,³⁵ s ezért egy jogszabályoktól függetlenül joggyakorlat (s ugyanígy: a jogrendszer ellentmondásossága és labilitása) fennállásának általánosító megállapítása mindenképpen jogosulatlan. BLACKSHIELD ezzel saját korlátozott jelenének tapasztalatát a múltra és a jövőre vetíti ki, hogy pillanatnyi benyomásokat

³² Blackshield, 54–55. o.

³³ Sir Ernest Baker *Principles of Social and Political Theory* (1951), 82. o. Id. Blackshield, 55. o.

³⁴ Blackshield, 55. o.

³⁵ Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960), 82. o.

szükségszerű örök tényként hallgatólagosan elismertessen. Emlékeztetnék itt arra, hogy STONE a jogelmélet mai művelésének egyik legfőbb indítékaként azt a RADBRUCHTÓL megfogalmazott tanulságot jelölte még meg, hogy a pozitivizmus a maga hitvallásszerű konstrukciójával — *Das Recht ist das Recht!* — behódolt a nemzetiszocialista előretörés előtt.³⁶ Ám a pozitivizmus még feltételezte, hogy a joggyakorlat a jogszabályoknak formálisan megfelel. BLACKSHIELD realizmusában viszont már ez sem szükséges. Elegendő, ha a nevében tevékenykednek.

5.

A *Voproszű Filozofii* hasábjain 1950-ben kezdeményezett vita megállapította: a gondolkodás formái és törvényei nem a felépítményhez tartoznak, tehát nem osztályjellegűek, és a „dialektikus logika a MARXizmus szerves része, a formális logika viszont nem”³⁷ — ám mindez nem jelentheti, hogy a logika egyes kérdéseivel, például a meghatározással kapcsolatos válaszok minden „ideológiai” befolyástól mentesek lennének. A logika nem szakadhat el a megismerési folyamat egészétől.

STONE szerint „az ún. ‘reális’ és ‘nominális’ meghatározás közötti különbség nem a használt módszeren, hanem a használat célján alapszik”. A nominális meghatározás célja a „szavak jelentésének feltárása annak előírásával, hogy egyik szó valamely másik szó vagy dolog helyett álljon”, míg a reális meghatározás a lényeg feltárását tűzi ki célul. Lényeg az, „ami jelentős a dologban, avagy [...] azon feltételek összessége, amelyek szükségesek és elégségesek a dolog konstituálásához”.³⁸

Egyes jelenségek (tárgyak és folyamatok) közös lényegi tulajdonságaik alapján osztályokat alkotnak. Ez osztályokat gondolatilag a fogalomban fogjuk fel. A jelenségek lényeges és lényegtelen (esetleges) tulajdonságokkal egyaránt rendelkeznek. A fogalom viszont csak a lényeges tulajdonságokat foglalja magában. A lényeges és lényegtelen között nincsen éles határvonal, mivel széles átmeneti mezőt találunk a „kevésbé” lényegestől az „inkább” lényeges jegyek irányában. Lényeges az, ami nélkül a dolog mint olyan megszűnne az

³⁶ Stone, 4. o.

³⁷ Id. Tamás György *A tudományos meghatározás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1961), 8. o.

³⁸ Stone, 14–15. o.

lenni, ami; maga a lényeg pedig a jelenség belső ellentmondásainak összessége. A fogalomban felfogott jelenségek osztálya a fogalom terjedelme, tartalma pedig a fogalom által feltételezett (lényeges) tulajdonságok összessége. A fogalom tartalma nem azonos a jelenség lényegével, mivel ez utóbbi a lényeges tulajdonságok közül csak az elsődleges(ek)e)t foglalja magában.³⁹

Fogalmainkat nyelvi jelek (szavak) segítségével fejezzük ki. Logikailag nézve a nyelv természetes jelek rendszere, ellentétben a mesterséges jelrendszerekkel (pl. a matematikai logika szimbólumrendszere). A jel tárgya az, amire a jel vonatkozik, amire utal, ami helyett áll; jelentése pedig a jel használati szabálya. A fogalom (vagy tartalma) nem azonos sem a jellel, sem jelentésével. A fogalom (és tartalma) bármely adott nyelvtől (s nyelvi korlátoktól egyaránt) független (gondoljunk csak pl. a német 'Pferd' és 'Schimmel', valamint 'Holz' és 'Baum' szavakra). A jelentést *nominális* meghatározás segítségével kapjuk meg. A *fogalom* meghatározás a fogalom tartalmának feltárására szolgál. A *tárgy* meghatározás (régiesen: *reális*; a MARXista terminológiában pedig: *materiális meghatározás*) a meghatározandó jelenség lényegének feltárására irányul. A meghatározások tárgyaikban különböznek, s csak ennek következménye a meghatározások tartalmában fellelhető különbség.

A meghatározások fajtáit és tulajdonságait a fentebb elmondottakból következően az alábbi módon összegezhetjük (1. ábra).

A meghatározás		
fajtája	tárgya	tartalma
nominális	jel	a jel jelentése
fogalom-	fogalom	a fogalom tartalma
materiális	jel-tárgy	a jelenség lényege

1. ábra

A fogalom- és tárgymeghatározás módja általában a legközelebbi (logikai) nem [*genus*] és faji különbség(ek) [*differentia specifica*] felso-

³⁹ Vö. Tamás, I. fej. 2. pont, III. és VI. fej., VII. fej. 4. pont; Georg Klaus *Bevezetés a formális logikába* (Budapest: Gondolat 1963), II. fej. 2. §, IV. fej. 2–3. §§ és V. fej. 7. §; Alfred Händel & Klaus Kneist *A logika rövid vázlat* (Budapest: Kossuth 1964), III. fej. 6. pont; Antal, 179–215. o.

rakoztatásából áll. A faji különbségek fogalmak metszetéből (pl. „fiú: hímnemű, ilyen és ilyen korú ember”) vagy összegéből (pl. „dolgozó: vagy munkás, vagy paraszt, vagy értelmiségi, avagy önálló kisiparos”) adódnak. A meghatározás tárgya külsőleg mindhárom meghatározásnál szükségképpen egybeesik (pl. az ‘atom’ mint meghatározandó egyaránt lehet jel, fogalom és jel-tárgy). Ez alól egyetlen kivétel van, nevezetesen, ha a jel-tárgy (halmaz) ún. nulla-osztályt alkot. Nulla-osztályt pedig a valóságban nem létező jelenségek képeznek, amiknek a tárgymeghatározása éppen ezért fogalmilag lehetetlen.

Mivel a meghatározásnak a meghatározás tárgyáról szóló ismereteink összegzésének kell lennie, a fogalom- és tárgymeghatározás közötti különbség a gyakorlatban gyakran elmosódik. Annál is inkább, mivel a tárgymeghatározás is nyelvi jelek, fogalmak révén történik; a fogalom teljes meghatározása (a fogalomról feltételezett valamennyi tulajdonság felsorakoztatása) sok esetben gyakorlati célokat nem szolgálna; viszont a tárgymeghatározás (a leglényesebb mozzanatok kiemelésével) önmagában a gyakorlat számára többnyire elégtelen.

A meghatározások típusai közötti különbség nem önkényes, szubjektív, hanem éppen objektív: a *definiendum* által meghatározott. Eltérő kérdés, hogy mindennek tudatában a céljainknak megfelelő meghatározási típust viszont magunk kiválaszthatjuk. STONE tételéhez visszatérve: a lényeg a dolog konstituálásának szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele. Lényeg csak a jelenségben nyilvánulhat meg, a jelenség pedig lényeges és lényegtelen („inkább” és „kevésbé” lényeges) tulajdonságok összege. Ha a lényegi a dolgok konstituálására elégséges volna, akkor a lényegi kiválasztásához és feltárásához nem volna szükség tudományra. HERMANN KANTOROWICZ a reális meghatározásról ezt mondja: ésszerűen csak leírást vagy elemzést jelenthet, s ezért tulajdonképpen nem is meghatározás, mivel „a leírás és elemzés vég nélküli feladatokat jelentene, és nem vezethetne soha »végleges« eredményhez”.⁴⁰ KANTOROWICZ azonban felcseréli itt a „meghatározás” tágabb értelmét a logikai műveletként értelmezett meghatározással. Mert tágabb értelemben a meghatározás explikációt jelent. Ebben az értelemben használta FRIEDRICH ENGELS is, mikor így írt: „Az egyetlen reális meghatározás magának a dolognak a kifejtése,

⁴⁰ Hermann Kantorowicz *The Definition of Law* ed. A. H. Campbell (Cambridge: Cambridge University Press 1958), 9. o. Id. Stone, 12. o.

ez pedig nem meghatározás többé [....]. Kézi használatra azonban" szükséges lehet a meghatározás (mint logikai művelet),⁴¹ mely képes a meghatározás tárgyával kapcsolatos megismerési folyamatot rövidített formában összegezni. Megjegyzendő: az ún. előzetes és összefoglaló meghatározás egyaránt az ismeretek gazdagságát tételezi fel, a megismerés folyamatát alapulvéve ezért minden meghatározás egyben előzetes és összefoglaló. A meghatározás így soha nem tekinthető befejezettnek (kivéve a nominális meghatározást, amennyiben előírást és nem leírást foglal magában). A meghatározás „mozgása” két szinten mutatkozhat meg: a meghatározás tárgyának történetisége folytán a meghatározásnak vissza kell tükröznie mindazon változásokat, amelyeket saját fejlődésében a tárgy felmutat, ugyanakkor a megismerés történetisége folytán a meghatározásnak egyre inkább magába kell foglalnia tárgyának valódi lényegét (tartalmát), a tudomány előrehaladó eredményeire támaszkodva közeledve a relatívtól az objektív igazság felé.

Mindezek a fejtegetések a meghatározásról mint logikai kérdésről szólnak. E szempontból a meghatározás csak helyes vagy helytelen lehet — helyességen értve a logika szabályainak megtartását. A meghatározást a megismerés folyamatába helyezve azonban tovább kell mennünk, felvetve a meghatározás igazságának kérdését. Az objektív igazság egy viszony fogalma, mely a megismerő alany által tükrözött kép (az ítéleti tényállás) és a megismerés tárgya mint objektív tény (az ítélet által tükrözött tényállás) közötti adekvációt fejezi ki. Míg a helyesség formális tulajdonság, mely csak a logika szabályrendszerére utal, az igazság tartalmi kritériumokat, a tükrözött külvilággal való megegyezést követel. Logikailag kifejezve: igazak vagy hamisak csak egy tényállás fennállását vagy fenn-nem-állását állító ítéletek lehetnek. STONE szerint a meghatározás igazságának problémája „egy definíciós parancs által oldható meg, mely kifejezetten kizárja a 'meghatározás' szó jelentéseinek sorából azon megkülönböztető jelentéseket, amelyek igazságértékkel rendelkeznek”.⁴² Röviden: a meghatározás elvileg nem lehet sem igaz, sem hamis, következésképpen a meghatározás nem lehet valamit tényként állító vagy tagadó ítélet sem. A meghatározás igazsága kérdésének teljes „megoldása” érdekében STONE még tovább megy. RICHARD ROBINSON szerint ugyanis egy adott szó kurrens használatát megállapító ún. l e x i k á l i s meghatározások

⁴¹ Friedrich Engels *Anti-Dühring* (Budapest 1948), 323–324. o.

⁴² Stone, 13. o.

igazak vagy hamisak, mivel ezek „történelmi állítások, és minden történelmi állítás igaz vagy hamis, amennyiben végleges”.⁴³ Nos, STONE érvelése szerint „nem ezek a történelmi állítások a meghatározások, hanem csak annak egyidejű előírása [...], hogy egy szónak egy bizonyos értelemben való használata helyénvaló. A történelem jusztfikálhatja, de bajosan verifikálhatja azt, hogy mi most a helyénvaló használat; jóllehet a használat [lehet] helyénvaló, de ez nem jelenti, hogy egyszersmind igaz is legyen.”⁴⁴

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a meghatározásoknak az igazság vagy hamisság annyiban és csakis annyiban tulajdonsága, amennyiben ez a meghatározó jel jelentését, fogalom tartalmát, illetőleg jelenség lényegét tárja fel. Az igazság nézőpontjából a nominális meghatározás gyűjtőfogalmát részekre bontottuk fel. E meghatározástípusok alapformája ez: „X ez és ez” — tehát olyan ítélet, amit az imént mint szükségképpen igazat vagy hamisat mutattunk be. A nominális meghatározások közül e csoportba ezért kizárólag a fenti alapformába hozható meghatározások tartozhatnak: azok, amik egy jel jelentését leírják (pl. „a görög ‘atom’ szó magyar megfelelője ‘az oszthatatlan’”, vagy „Z szót ekkor és ekkor ennek és ennek a jelölésére használták”). A nominális meghatározások többségének alapformája azonban nem ez, hanem inkább ilyesmi: „X-en ezt és ezt kívánjuk érteni” — ami olykor az alábbi megtevesztő nyelvi formában jelenik meg: „X-nek ez és ez a jelentése helyénvaló”. Az utóbbi alapforma lényege, hogy nem leírást, hanem előírást, azaz értelmezési parancsot tartalmaz. STONE érvelését ezért a következőképpen fogadjuk el: amennyiben a meghatározás történelmi állítás (és ilyenként leírást tartalmaz), úgy szükségképpen igaznak vagy hamisnak kell lennie; amennyiben azonban előírásnak minősül, úgy csak a (logikai) helyesség kérdése vethető fel. Előírást tartalmazó nominális meghatározásra gyakorlatilag akkor kerül sor, amikor új (mesterséges vagy természetes) jelet vezetnek be, s egyúttal jelentését is megállapítják. Ezek az ún. h o z z á r e n d e l ő meghatározások, melyeknél az alapjel bevezetése és értelmezése önkényes (axiómaszerű), és nem is bizonyítható (mely tulajdonságot a „Df” szimbólummal jelöljük). Minden bevezetendő jellel szemben a legfőbb követelményünk az, hogy a jelrendszerbe ellentmondásmentesen iktatódjék. Minden ilyen jel

⁴³ Richard Robinson *Definition* (Oxford: Clarendon Press 1954), 39. o. Id. Stone, 13. o.

⁴⁴ Stone, 13. o.

önkéntes a jelzett tárgyhoz képest. Ha új nyelvet kívánnánk alkotni, annak jeleit is önkényesen kellene megalkotnunk és értelmeznünk. Az önkényesség persze itt nem jelent szubjektivizmust, az objektív valóságtól elszakadást vagy egy attól elütő „jelenségvilág” feltételezését, miként nem jelentik ezt fantázia vagy torz visszatükrözés által szült fogalmaink sem (‘szellem’, ‘sellő’ és így tovább), amik ilyenekként a nulla-osztályba tartoznak: nem léteznek tehát, de mégsem az objektív valóságon „kívül” születtek, hiszen alkotóelemeik kivétel nélkül létező, valóságos jelenségek kapcsolódásából vagy tagadásából állanak (pl. ‘semmi’ mint a lét tagadása).

Az önkényesség megértéséhez gondoljuk csak végig: minden mértékegység megállapítása elvileg önkényes, ezért bármely tulajdonság megjelölésére meghatározatlan (végtelen) számú mértékegységet alkalmazhatunk. Minden mértékegység megállapítása a rávonatkozó jelenségek objektív tulajdonságain alapszik; az önkényesség mozzanata ilyen összefüggésben kizárólag egy jelenség adott tulajdonságának egy általunk adott jelhez történő rendelésében áll (pl. „a ‘méter’ a Föld területének negyvenmilliomod része”). Miután a mértékegységet (bizonyítást kizáró módon) meghatároztuk, a mértékegység felhasználásával alkotott ítéleteink már szükségképpen igazak vagy hamisak lesznek, hiszen azok a valóságos jelenség objektív tulajdonságait „testesítik meg”, helyettesítik a meghatározáson keresztül (s így bizonyításuk is elvileg a hozzájuk rendelt tulajdonságokra történő visszavezetésükből áll). A „ T távolság hossza M méter” állítás akkor igaz, ha ez a hossz a földkerület negyvenmilliomod része M -szere-sének megfelel. Viszont a fentebbiekből az is következik, hogy a „ T távolság hossza M méter” állítással egyenlőképpen igaz lehet egy olyan állítás is, hogy „ T távolság hossza L láb, MF mérföld [...]”, és így tovább.

A fentiekből is látható, hogy még a tisztán logikainak tűnő problémák megválaszolása sem lehet mentes különféle filozófiai megfontolásoktól. A neopozitivistá filozófiájának a századforduló után fellendült analitikus irányzata a filozófia szinte minden területén és elsősorban a logikában olyan átütő hatást gyakorolt, hogy tovább sugárzását a jog meghatározását érintően az utóbbi évtizedekben született munkák többségénél szintén felismerhetjük. Az irányzat egyik leginkább nagyhatású képviselője, LUDWIG WITTGENSTEIN szerint „a meghatározás szimbolikai szabály” — a meghatározás tehát *par excellence* nominális —, mint-hogy egyetlen célja a kifejezések helyettesíthetőségének megállá-

pítása. Ha pedig a *definiendum* csak a *definiensen* keresztül rendelkezik jelentéssel, úgy a meghatározásnak kizárólag verbális következményei lehetnek, s így egyértelmű, hogy a megismerést nem szolgálhatja.⁴⁵ WITTGENSTEIN szerint tehát meghatározás csakis mint nominális (pontosabban: hozzárendelő) meghatározás fogható fel. Nem nehéz a meghatározás ugyanilyen felfogását felismernünk STONE meghatározásról adott definíciójában sem. „A definíció [...] előírás abból a célból, hogy az, ami definiálva van (a *definiendum*), mindenütt, ahol csak előfordul, helyettesíthető legyen azzal, amivel definiáltuk (a *definiensszel*), és *vice versa*.” A meghatározás alapformája ezek szerint a következő:

$$\text{——} = Df \text{ ——}$$

ahol is a „——” szimbólum a *definiendumot*, a „——” a *definienset*, a „Df” pedig egyiknek a másik által történő helyettesíthetőségét jelenti.⁴⁶ A meghatározás tartalmát illetően STONE idézi KANTOROWICZot, aki így vélekedik: „minden definíciót úgy kellene vennünk, mintha ezt jelentené: »Ajánlom, hogy ezen terminuson ezt és ezt értsük, és ha [...] bárki ugyanezen terminuson mást kíván érteni, úgy szabadon megteheti — feltéve, hogy másnak a szavaiból nem a saját definícióját fogja kiolvasni.«”⁴⁷ STONE tehát tanulmánya címében és kifejezésében egyaránt a jog meghatározásáról beszél, de meghatározáson kizárólag hozzárendelő meghatározást ért. Ezt nem cáfolja, hogy a jogot ugyanakkor *per genus proximum et differentiam specificam* kívánja meghatározni. Meghatározásának voltaképpeni tárgya eszerint nem a jog (mint fogalom vagy jelenség), hanem a ‘jog’ mint olyan nyelvi jel, amelynek jövőbeni használatát próbálja ezzel kijelölni. Következésképpen az alkalmazott meghatározás már elvileg is kizárólag önkényes lehet, mely nem bizonyítható. Meghatározásának tárgya egy újként és mesterségesként felfogott nyelvi jel, így meghatározása a valóságról nem állít és nem tagad semmit, nem rendelkezik tehát azzal a tulajdonsággal sem, hogy igaz vagy hamis legyen.

⁴⁵ Ludwig Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezés* ford. és jegyz. Márkus György (Budapest: Akadémiai Kiadó 1963), 4.241(4). pont és 44. jegyzet.

⁴⁶ Stone, 13. o.

⁴⁷ Kantorowicz, 2. o. ld. Stone, 12. o.

6.

A jog meghatározásával kapcsolatban felmerülő utolsó kérdés a meghatározás kétes értéke. Az irodalomban B. E. KING világosan leszögezi, hogy „a jog fogalma nyilvánvalóan egy [logikai értelemben felfogott — V.Cs.] osztályfogalom, és az osztály tagjai, melyekre a fogalom vonatkozik, a fennálló jogrendszerek”.⁴⁸ E megállapítás magában foglalja azt az igényt is, hogy a jogfogalom kielégítő meghatározása esetén e meghatározás segítségével egy normarendszerről biztosan meg tudjuk majd állapítani, vajon jogrendszernek minősül-e, vagy sem. (A jog mint logikai osztályfogalom tagjai persze nemcsak fennálló, hanem bármikor létezett jogrendszerek is, különben KING tétele ellenmondásossá válna, hiszen egyébként állítása azt jelentené, hogy az ítéletek csak jelenidejű állításokat foglalhatnak magukban.) STONE szerint azonban a meghatározás ilyen célra teljességgel alkalmatlan: azon kérdés esetén, hogy „egy bizonyos norma egy adott jogrendszer ‘jogi’ normájának minősül-e, vagy sem, a válasz feltételeit csakis a kérdéses rendszer szabhatja meg, és legfeljebb közvetetten támaszkodhatunk csak a ‘jog’ általában vett természetéről folytatott vitákra”. Ám ha a kérdést fordítva tesszük fel: „vajon egy joginak tekintett normát tartalmazó rend valóban jogrend-e?” — nos, ez esetben a kérdés nem merülhet fel úgy, mint az adott renden belüli jogi kérdés. Helyes feltétele kizárólag a következő lehet: „annak megállapításához, hogy egy *A* jogrend uralma alatt egy másik társadalom *B* jogrendje ‘jogrend’-e [...], az *A* jogrendnek kell megszabnia a feltételeket, amiket a *B* rendnek fel kell mutatnia ahhoz, hogy [...] az az *A* jogrend által ‘jogrend’-nek minősíttessék”.⁴⁹ Amennyiben STONE meghatározáson fogalom- vagy tárgymeghatározást értene, úgy azt a valóságra a meghatározás igazsága esetén nyilvánvalóan közvetlenül alkalmazhatná, s így saját felvetett kérdését közvetlenül és egyértelműen megválaszolhatná. Mivel azonban a meghatározást csakis hozzárendelő meghatározásként ismeri el, a meghatározás tárgyának csak és kizárólag magán a meghatározáson keresztül van értelme. A „jog”-nak pedig egy ilyen hozzárendelő meghatározás által adott definícióját úgy foghatjuk fel, hogy az egyik szerző ilyen, a másik pedig olyan (de-

⁴⁸ B. E. King 'The Concept of a Lawyer's Jurisprudence' *Cambridge Law Journal* 11 (1963), 232. o. Id. Stone, 24. o.

⁴⁹ Stone, 30–31. o.

finitíve meghatározott) jelenségcsoportot nevez el 'jog'-nak, s e művelet után világos lesz, hogy a 'jog' kifejezés a valóságra (vagyis a valóságos jogra) nem alkalmazható, s ilyen módon ezek az önkényes, bizonyíthatatlan, sőt az igazság lehetőségét elvileg kizáró meghatározások egy norma vagy rend jogi jellegét illetően egységes és biztos kritérium gyanánt nem szolgálhatnak. Ezért STONE bár korábban kiállt amellett, hogy a jogot „jogon kívüli” elemekkel kell meghatároznunk, most mégis arra kényszerül, hogy egy norma vagy rend jogi jellegét és normatív erejét egy a pozitív jog fölött misztifikáltan megalkotott magasabbrendű jogrendben keresse, és ezzel végső soron hallgatólagosan elfogadja HANS KELSEN hipotetikus alapnormáját. Ez az értelme STONE megállapításának: „a jog jogászai meghatározásaiból általában [...] nemcsak az »igazságérték«, de — bármely adott jogrend tekintetében — az »érvényességi érték« is hiányzik”.⁵⁰

Következésképpen a jelenségek lényeges jegyeit csakis fogalom- vagy materiális meghatározás segítségével tárhatjuk fel, mivel a nominális meghatározás nem járul hozzá a jelenség megismeréséhez. Ezért a polgári jogelmélet törekvését, mely a hozzárendelő meghatározást kívánja egyedül lehetséges típusként elismertetni, kellő fenntartással kell fogadnunk. A hozzárendelő meghatározás lehetőséget kínál arra, hogy a jogmeghatározás során a jog egyébkénti tartalmát figyelmen kívül hagyják, s ugyanakkor a meghatározás — mivel igazságra elvileg nem tarthat igényt — egyszersmind támadhatatlan is legyen. Ezért a jog ilyen meghatározásának a jog megismerésében szerepe nem lehet. Így meghatározása után sem mondhatunk többet a jogról, mint — BLACKSHIELD szavait idézve — ezt: „*Law is law*”; vagy még inkább: „*You know what law is!*”.⁵¹

II.

(a) A jog meghatározása során STONE nem volt teljesen következetes: nem vonta le mindannak gyakorlati következményeit, amit maga a meghatározásról állított. Bár a meghatározást *par excellence* hozzárendelőként fogta fel, felfogásának a jogra történő alkalmazása során önkéntelenül is tárgymeghatározásra töre-

⁵⁰ Uo., 31. o.

⁵¹ Blackshield, 57. o.

kedett, s elsősorban a 'jog'-ot nem mint jelet, hanem mint mögötte álló valóságot tartotta szem előtt. Az alábbi meghatározást javasolja: a jog „olyan társadalmi normák intézményesített és hatékony kényszerítő rendje, amelyeknek bíróilag megismerhetőnek kell lenniök a bírói szervek és mindazok számára, akik engedelmeskednek ezeknek”.⁵² Mielőtt magáról e meghatározásról szólnánk, egyenként célszerű megvizsgálunk azokat a lépcsőfokokat, amelyeken keresztül STONE e meghatározáshoz eljutott.

Először így ír: „A magatartást szabályozó normák előírják, hogy milyen magatartásnak kell megvalósulnia, megtiltják, aminek nem szabad megvalósulnia, illetőleg kinyilvánítják, hogy milyen magatartás tanúsítása megengedett. Egy norma funkciója [...] nemcsak az, hogy irányítsa az előrelátott magatartást, hanem az is, hogy azokat irányítsa, akik e magatartás értékelésével döntést hoznak.”⁵³ Nos, ehhez még hozzátehetjük: a norma mint szabály fogalmilag csakis elvont lehet; tehát nem konkrét esetre, hanem meghatározott körülmények fennforgása esetére szóló parancsot tartalmaz. Végül megjegyezhetjük: valaminek tevése s az attól történő tartózkodás a magatartásnál szűkebb fogalom; következésképpen az előírás és a megtiltás egyaránt adott magatartásra irányuló parancsként fogható fel.

A jogi normák társadalmi normák. Azt jelenti ez, hogy „általában a társadalom valamely tagjának másokkal szembeni magatartását szabályozzák, és csak kivételesen — mint az öngyilkosság elleni szabályokban — irányul önmagára”.⁵⁴ Ám amennyiben STONE a jogi normák társadalmi jellege alól kivételt érzékel az öngyilkosság tilalmazása kapcsán, úgy ez arra utal, hogy nemcsak a jog társadalmi és osztálytartalmait nem érzékeli (vagyis azt, hogy a jog szabályozási körébe csupán azok a társadalmi viszonyok tartoznak, amelyek a jogalkotó erők többé vagy kevésbé helyesen felismert érdekei szempontjából jelentősnek bizonyulnak), hanem az embert sem képes másként, mint pusztán a maga elszigetelt individualitásában szemlélni. Ugyanis amennyiben az öngyilkosságot a törvény bármely vonatkozásban büntetni rendeli, úgy nem az egyénnek önmagához való (önmagában is logikailag képtelen, mert *contradictio in adiecto* tartalmazó) viszonya miatt tilalmazzák,

⁵² Stone, 29. o.

⁵³ Uo., 25. o.

⁵⁴ Uo., 26. o.

hanem kizárólag azért, mert tettével a társadalomnak kárt okoz. Ilyen felfogásban osztozik egyébként MIRAGLIA is, aki szerint az öngyilkosság állam elleni jogtalanság; valamint ellenkező értelemben, de ezt erősítve HÄLSCHNER is, aki az öngyilkosságot csak azért nem látja büntethetőnek, mert — önmagával jogviszonyban nem állván — az ember önmaga ellen jogtalan, tehát büntethető cselekményt nem követhet el.⁵⁵

A jogban rejlő kényszer-elem azt jelenti, hogy „a jog autoritását — amennyiben egyáltalán szükséges — a külső kényszerítés aktuálisan támasztják alá”. Helyesen jegyzi meg STONE: „a jogaiban sértett fél önsegélye is — adott feltételek közt — eleget tehet annak a követelménynek, hogy a rend kényszerítő legyen”.⁵⁶ Maga a kényszer pedig intézményesített, azaz előzetesen megállapított (jogi) normáktól szabályozott lesz még abban az esetben is, ha a kényszerítés a fél (jogszerű) önsegélyében nyilvánul meg.⁵⁷ Bár a jogi kényszer valóban külső kényszer, a fenti jellemzésből mégsem derül ki, hogy ez nem egyszerűen társadalmi, hanem állami intézkedés, azaz: a jog szabályainak betartását a társadalom valamely részének elsődleges érdekét szolgáló s általa létrehoz(at)ott sajátos államapparátus biztosítja. Ez idézi elő, hogy a társadalom irányában a kényszer valóban külsőként jelenik meg. A fenti jellemzés ugyanakkor olyan látszatot is kelt, mintha a kényszert maguk a létrehozott normák engednék érvényesülni.⁵⁸ Ami igaz, persze, de formai (és nem szociológiai) értelemben; hiszen végső soron a gazdasági szerkezettől feltételezetten érvényesülő társadalmi normativitás határozza meg — objektív társadalmi viszonyok tehát, amik a jog létrehozását, s végső soron kényszer útján történő biztosítását nemcsak lehetővé, de egyben szükségessé is teszik.

JOHN AUSTIN még kényszert látott minden egyes jogi norma mögött, s ezért elmélete tehetetlenül állt az ún. *lex imperfecta* előtt. Nos, ennek is köszönhető, hogy STONE a jogot mint jogrendet (értelemszerűen: jogrendszert) határozza meg, mivel „az egyes jogi normák [...] lényeges sajátosságait a jogrendhez mint egészhez való tartozásuktól kapják”, következésképpen a kikényszerítés is

⁵⁵ Lásd Angyal Pál *Az ember élete elleni bűncselekmények és a párviadal* (Budapest: Atheneum é.n.), 64. o.

⁵⁶ Stone, 27. o.

⁵⁷ Uo., 19. és 28. o.

⁵⁸ Uo., 28. o.

csak a jogrendet mint egészet, s nem egyes kiragadott normáit illeti.⁵⁹ BLACKSHIELD terminológiájának értelmében STONE nem a 'jog'-ot hanem 'a jog'-ot határozta meg. Hiszen 'a jog'-ba nemcsak jogszabályok, de precedensek is beletartoznak, már pedig a klasszikus kapitalizmus lezárultával — mint tudjuk —, megnövekedett adaptációs feladat hárult a bírói jogfejlesztésre. Az írott jog és a precedensekben kifejeződően függetlenedő gyakorlat különválása tükröződik STONE jogmeghatározásában, mikor a jog elemei és feltételei közé számítja annak hatékonyságát is. Állásfoglalása szerint jog csak „a társadalomban operative érvényesülő normatív rend” lehet, és nem az, ami „csupán papíron fekvő szimbólumként” létezik.⁶⁰ ROSCOE POUND szóhasználatával élve tehát: a jog nem egyszerűen *law in books*, hanem az, ami *law in action*.

STONE három kritériumot sorakoztat fel a jognak az erkölctől különválasztására. Először, a jogi szabályozás tárgya mindig a külső magatartás, bár „a jogrendszer belső magatartást szabályozó normája is jognak tekinthető, még ha el is fogadnók, hogy nincs eszközünk sem a normának történő engedelmeskedés vagy ellenszegülés megállapítására, sem pedig a norma kikényszerítésére”. Másodszor, a jogviszony mindig kétoldalú (imperatív-attributív) viszony — szemben a csak kötelezettséget ismerő erkölccsel. Harmadszor és utoljára, a jog kikényszerítése mindig külső kényszer útján történik.⁶¹ STONE tehát erkölcs és jog szétválasztására kizárólag formális ismérveket ismer, amik nemcsak a két jelenség közti különbség lényegének megvilágítására elégtelenek, de a szétválasztás formális kritériumaiul sem szolgálhatnak — a különféle kölcsönös átfedések okából. Az erkölcs szabályai ugyanis mind a „belső”, mind a „külső” magatartásra egyaránt vonatkoznak (pl. munkaerkölcs, nemi erkölcs, orvostika). Nyilvánvaló: ezek érvényesülésénél a társadalom számára nem kizárólag az a fontos (és az erkölcsi megítélés sem aszerint alakul), hogy ki mit gondol, hanem hogy milyen magatartást tanúsít.⁶² Másodikként, nem a jogi

⁵⁹ Uo., 24. és 19. o.

⁶⁰ Uo., 29 o.

⁶¹ Uo., 18. o.

⁶² Lásd pl. a szándék- és következmény-etika szembenállása tükrében — *A marxista etika alapjai* I. rész [Egyetemi jegyzet] (Budapest: Tankönyvkiadó 1964), V. fej. 2. pont —: „Az erkölcsi felelősség [...] mindig a cselekvő egyénre, mégpedig az egész alanyra vonatkozik. Ebből következik, hogy az

norma sajátossága, hanem minden norma fogalmi eleme, hogy kétoldalú, vagyis az egyik oldalról mint imperatívum, a másiktól pedig mint attributívum jelentkezik. A modern polgári jogelméletben LEO PETRAZYCKI pszichologizmusáig nyúlik vissza az a felfogás, amely az erkölcsöt „hiányos” jognak tekinti, mivel jogosítvány-oldallal nem rendelkezik. Ám az erkölcsi norma a normának csak különös esete, s így nem gyengíti a főszabályt, amennyiben az erkölcsi normánál a jogosítvány-oldal csak látenszen van jelen — éppen annak érdekében, hogy az erkölcsi normának történő érvényszerzés (vagyis az erkölcsi szankciók alkalmazása) spontán, szervezetlen és intézményesítetlen lehessen. A harmadik kritérium esetében szintén teljes átfedéssel találkozunk. Egyrészt a jogi kényszer nem csupán külső, hiszen áttételesen és közvetve bár, de belső is (ebben rejlik a jog nevelő ereje), másrészt az erkölcsi kényszer nem merül ki valamiféle belső kényszerítésben, sőt alapját éppen a külső kényszer adja (megvetés, leszólás, csoportból történő akár hallgatólagos kiközösítés stb. formájában). Formális ismérvek tehát a különválasztáshoz alapot nem szolgáltatnak, ezért különbségüket másutt kell keresnünk. A jogot az állam alkotja és szankcionálja, az erkölcs viszont társadalom, társadalmi csoport(ok) (osztály, hivatásrend stb.) terméke. A különválasztásban már bennefoglaltatik néhány sajátosság is: adott államban csakis egyetlen jog lehet érvényben, erkölcs viszont nem korlátozott változatosságban kialakulhat. A jog végső soron mindig az adott államban gazdaságilag és politikailag uralkodó osztály érdekeit és akaratát tükrözi, míg az erkölcs tükrözheti valamely foglalkozás, helyi közösség érdekét és nézeteit is. A fentiekből persze következik az is, hogy egységének köszönhetően a jog egy antagonisztikus ellentétekkel terhelt társadalomban is megközelítőleg képes lehet valamiféle rend fenntartására, míg egysége híján az erkölcs bármiféle hasonlóra eleve képtelen lenne.

Posztumusz munkájában KANTOROWICZ a jogot mint „külső magatartást előíró és bírósági döntésre bocsátható társadalmi sza-

erkölcsi felelősségre vonás köre az egyén aktivitásának teljes területe: a magatartás egésze.” (120. o.) Tehát mind a szabályozott magatartás jellege, mind a felelősségrevonás körének terjedelme — általánosságban — a jognál és az erkölcsnél azonos.

bályok foglalatát" határozta meg,⁶³ s e meghatározás második részét STONE egészében átvette. Bár bizonyos fenntartásokkal maga is élt, mégis azon szándék vezette, hogy jogiként csakis olyan szabályokat ismerjen el, amelyek bírósági döntés alapján közvetlenül kikényszeríthetők. Ez esetben a jog hatékonysága a kényszer intézményesített alkalmazásának a „rend” fenntartására irányuló képességét, a *justiciability* néven jelölt fenti jegy [a bíróságok előtti vitathatóság, bírói döntésre bocsáthatóság] pedig a jog hatósági döntés alapján történő működését jelentené. Az ilyen értelmű meghatározás azonban eleve vitatható értékű, hiszen egyrészt maga KANTOROWICZ is elismerte, hogy mind a bíróság elé nem kerülő, mind pedig (bizonyos helyzetekben) a *de lege ferenda* szabályok is joginak minősülnek, amennyiben „módszertanilag hatályosuló törvénykönyvekkel azonos jellegzetességekkel rendelkeznek”,⁶⁴ másrészt pedig az „igazságszolgáltatás” vagy „bíróság” fogalmának a meghatározásba történő felvétele *circulus vitiosus*t eredményez — azon egyszerű oknál fogva, hogy e szerveket is kizárólag csupán a jog alapján határozhatjuk meg. Mindezeket túl alapvető hibával magában a felfogásban is találkozhatunk: a jog nem elszigetelt szabályok véletlenszerű halmazából, hanem egymásra épülő s egymásra vonatkoztatott szabályok rendszeréből tevődik össze. Így a jogalkalmazás sem valamiféle kiragadott jogtétel, hanem olyan jogszabályi egység alkalmazását jelenti, amelyben egy esetleg közvetlen szankcióval el nem látott jogtétel is szankcionálást nyerhet.⁶⁵ A jognak csakis ilyen felfogása alkalmas arra, hogy megmagyarázhassunk általa olyan összetett rendszerszerű működésen nyugvó viszonyokat, mint amilyen például egy alkotmányban foglalt alapelv s a számára biztosított büntetőjogi védelem vagy egyéb részleges szabályozás között fennáll.

⁶³ Kantorowicz, 79. o. Id. Stone, 16. o. A meghatározás második *differentia specifica*ja csak értelemszerűen fordítható le: „and considered justiciable”. A kulcsterminus — ‘justiciable’ — angol és amerikai használatban egyaránt a ‘subject to jurisdiction’ értelmében foglal helyet. Lásd *The Concise Oxford Dictionary of Current English* 4th ed. (London, etc. & Warsaw 1956) és Margaret Nicholson *A Dictionary of American-English Usage Based on Fowler’s Modern English Usage* (New York: The New American Library 1963).

⁶⁴ Kantorowicz, 72. o. Id. Stone, 21. o.

⁶⁵ Szabó, 250. o.

(b) Szerzőnk már eleve így foglal állást: először „előzetes tájékoztató” során kell megadnunk a „jog” általában vett meghatározását, majd ezt követően, „funkcionális megközelítés” alkalmazásával alkothatjuk meg a jog teljes definícióját. Míg azonban STONE a jogot normák rendszereként határozta meg, BLACKSHIELD a közös nem-fogalmat nem ebben, hanem a szabályban (szabályok halmazában) látja, és ezért a szabály általános fogalmára s ezen belül a jogi szabályok különös megkülönböztető jegyeire próbálta felépíteni meghatározását.

A szabály nem más, mint „az emberi lények valamely csoportja lényegében minden tagja számára kibocsátott (hozzáférhetővé tett) kifejezés tartalma, mely meghatározott magatartást ír le meghatározott körülmények esetére, mintegy utasítva őket, hogy tanusítsák, illetőleg ne tanusítsák e leírt magatartást, és ezt a csoport tagjai megértették — azzal a további feltétellel, hogy a kérdéses csoport lényeges többsége az adott körülmények között e magatartást valóban megfelelően tanusítja, illetőleg nem tanusítja, és ezen cselekvésük indokát a szabály általuk történő elfogadása szolgáltatja.”⁶⁶ Figyelemre méltó módon BLACKSHIELD azt, hogy szabályról egyáltalán beszélhessünk, a szabálynak ténylegesen megfelelő gyakorlat és elfogadottság tényétől teszi függővé. Mindezek egybevetéséből azonban az is nyilvánvalóvá válik, hogy a jogmeghatározás nem-fogalmaként megjelölt „kifejezés” voltaképpen a ténylegesen érvényesülő (csoport)normativitás kifejezése, és a definíció szerint ugyanaz a tényező határozza meg ezt a normativitást és a szabály bármiféle módon történő elfogadását is.

A szabály általános fogalma szempontjából közömbös, hogy elfogadása minek köszönhető: a szabály autoritativ jellegének, nyilvánvaló ésszerűségének, vagy egyszerűen azon ténynek, hogy kibocsátották és a csoport tagjai immár nem teszik vitássá. Az általános szabályok közül jogszabályok azonban csak azok lehetnek, „amelyeket a csoport tagjainak többsége azért fogadott el, mert egy autoritativként elismert forrásból származnak”.⁶⁷ E feltétel persze nem zárja ki, hogy ugyanakkor a jogszabály ésszerű vagy promulgációja vitán felül álló legyen. A jogszabály forrásának autoritativként történő „elismertsége” természetszerűleg a valóságnak kétségkívül megfelelő, tartalmilag ez mégsem jelent mást, mint

⁶⁶ Blackshield, 51. o.

⁶⁷ Uo., 51. o.

az erősebb „jogának” tudomásulvételét. Az „elismertség” mögött tehát csupán ennyi áll: a gazdaságilag és politikailag uralkodó helyzetben lévő csoportok helyzetük fenntartása s érdekeik biztosítása végett olyan általánosan kötelező erejű magatartási normák kibocsátására kényszerülnek, amelyek betartása biztosítására is egyszersmind képeseknek kell lenniök. E körülményből fakadóan viszont a jog „elismertsége” nem annyira a jog forrásának szól, mint inkább biztosító kényszerapparátusának.

A jog másik specifikus jegye az a körülmény, hogy a meghatározásban szereplő csoport azonos magával a társadalommal. „A társadalom pedig [...] azt jelenti, hogy először is a csoport tagjainak száma ha nem is meghatározottan, de megfelelően nagy legyen, másodszor pedig a csoportot összetartó tényezők jelentős részben tényleges leszármazási viszonyokon alapuljanak (bár maguk a csoporttagok ragaszkodhatnak egy fiktív leszármazási viszonyhoz is, mint az összetartás elméleti forrásához); miközben szükséges, hogy fennálljon továbbá egy olyan ténybeli kötőelem, mint az azonos földrajzi területhez, fajhoz vagy valláshoz tartozás; végezetül pedig egy közös cél, mint kölcsönös együttműködés az önvédelem, »kölcsönös haszon« vagy egyöntetűen közösen elfogadott lelki eszközöknek köszönhetően elérhető lelki üdvözülés érdekében.”⁶⁸ Már STONE esetében is láttuk, hogy az angolszász jogfelfogás számára különösen fontos a jog érvényesülésének módja és hatékonysága. BLACKSHIELD ez utóbbit hangsúlyozza: a társadalomban a jogon kívül egyéb összetartó tényezőknek is érvényesülniök kell, hiszen bármennyire jelentős legyen is a jog, nem játszhat egyedüli (döntő) egyesítő erőként szerepet. Másként szólva: a jog hatékonyságát tetszőleges mértékben kényszeralkalmazással tovább növelnünk már nem lehet, mivel „ténylegesen érvényesülő normativitással [...] csak a társadalmi valóság rendelkezik”.⁶⁹

A meghatározás elemeinek kifejtése végeztével a ‘jog’ BLACKSHIELD számára nem lesz más, mint „minden olyan szabály, amelyeket a társadalom tagjai azért fogadtak el, mert egy általuk autoritatívként elismert forrásból származnak”.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy a meghatározásban szereplő autoritás nemcsak jogalkotót, de

⁶⁸ Uo., 52. o.

⁶⁹ Kulcsár, 200. o.

⁷⁰ Blackshield, 52. o.

jogalkalmazót is jelent, s ennek megfelelően a jog végső soron akár törvényhozó, akár bíróságok által „mondott dolog” is lehet — amennyiben a szabály fogalmának megfelel, vagyis amennyiben ténylegesen érvényesül. BLACKSHIELD így ismételtelen eljut kora és társadalma joggyakorlatának mint különösnek az általánosításán keresztül a ténylegesen fennállónak a realista igazolásáig, amint erre már a ‘jog’ és ‘a jog’ különválasztásánál⁷¹ rámutattunk.

(c) A jognak lényegi jegye osztálykötöttsége. Ez azt sugallja, hogy az adott társadalom gazdasági alapja által végső soron meghatározott s állama által alkotott és szankcionált jog az uralkodó csoportok érdekeit és akaratát fejezi ki, tehát ezek elsőrendű szolgáltatában áll. Már pedig szolgálati szerepéhez képest csak formainak minősülhetnek olyan jegyek, amelyek csupán a jog funkcionálása, „működése” egyes sajátosságait mutatják. STONE és BLACKSHIELD meghatározásainak egyes összetevői — a jog intézményesítettsége, autoritativként elismertsége, továbbá azon sajátossága, hogy hatósági döntés alapját képezi — a jognak csupán ilyen állandósult formális jegyeit képezik. Ezek ténybelileg igazak lehetnek anélkül, hogy a meghatározandó jelenség voltaképpen lényeges vonásaira is egyidejűleg rámutatnának, s ezért a fenti meghatározások kielégítő volta iránt még kétségek maradhatnak fenn.

STONE és BLACKSHIELD következetesen tartózkodnak az állam és jog közötti viszony kérdésének felvetésétől, következésképpen attól is, hogy a jog létrejöttét az állam létrejöttéhez és/vagy aktusához kapcsolják. Válaszuk ennek megfelelően HEGEL és MARX monizmusával szemben pluralista: jog létezhetett akár az állam megjelenése előtt, sőt egy államilag szervezett társadalomban sem feltétlenül az állam terméke, hanem egy olyan társadalmi csoporté, amely akár állam is lehet.⁷² Amennyiben tehát állam és jog kölcsönös feltételezettségét tagadjuk, figyelmen kívül hagyhatjuk immár azt is, hogy a jog szoros és feltétlen kapcsolatban lenne társadalmi csoportokkal, osztályokkal, továbbá ezek között zajló küzdelmekkel.⁷³

⁷¹ Lásd I. rész 4. pont.

⁷² BLACKSHIELDnél a jog pluralista módon történő kifejtése úgy történik, hogy a jog döntő megkülönböztető jegyeként határozza meg a társadalom mint általános fogalmát.

⁷³ Ugyanez a viszony fordítva már nem szükségszerű: ha a jog az államtól független, úgy az állam történeti megjelenése előtt is létezhetett, vagyis (eset-

III.

Az elemzett okfejtések gerincét olyan ismeretelméleti és módszertani fejtegetések adják, amelyek végső eredménye a lényegi és nem-lényegi, illetőleg általános és esetleges vegyítése valamiféle elméleti alapozássá. Ezt az utat STONE a valóságtükrözés lehetőségének a meghatározástól történő elvi megtagadásával, BLACKSHIELD pedig a jogról szerezhető ismeretek funkcionális viszonylagosításával járja be. Egy ilyen elvi megalapozás lehetővé teszi, hogy — saját rendszerén belül — az elmélet támadhatatlan legyen, és ismeretelméletinek betudható nehézségek következtében egyben azt a látszatot is kelti, hogy adott körülmények között pontosan ehhez az adott (és nem más) eredményhez juthatott egyáltalán el az emberi megismerés.

Az eredmény nem más, mint a jog pluralista, tehát államot és osztálykötődéseket egyaránt figyelmen kívül hagyó meghatározása. BLACKSHIELD egyben realista is, s ennyiben átveszi a legszűkebb jogpozitivizmus szerepét — „*Recht ist was Führer sagt*” —, mely meggyőződés a maga idejében a fennálló helyzetet azzal szentesítette, hogy a jogot alkotójának a parancsával azonosította anélkül, hogy a jogalkotón túlmenő kritériumokat keresett volna, miközben a realizmus a jogot a nevében folytatott gyakorlat mindenkor eredményével azonosítja. Ennyiben a jelent leíró, éltető, teoretikusan alátámasztó, és ennek folytán az ezt egyidejűleg stabilizáló funkció azonos, és csupán a nézőpont változott: az előbbi a jogalkotó oldaláról, az utóbbi a jogalkalmazó oldaláról közelítve jut el eredményéhez — jog az, amit ilyenként tesznek.

A kritikai vizsgálódás azonban — így a mi megközelítésünk is — egyrészt olyan kérdéseket vet fel, amik az alapul fekvő viszonyok eltérő jellege folytán más feltételek között hasonló élességgel esetleg nem is vetődnek fel, másrészt saját gondolkodásunk sem fejlődhet másként, mint eltérő irányzatokkal folytatott polémiákon keresztül, hiszen minden bírálat — éppen hatásossága érdekében — szembeállított tételek és nézetek egyidejű tisztázását követeli és előfeltételezi.

leg részben elismert) osztályjellege nem képezheti szükségképpeni jegyét; viszont amennyiben a jog osztályoktól teljesen független, úgy ennek állítása még megférhet a jognak egy osztályközömbösként felfogott államhoz történő kapcsolásával.

A JOG MEGHATÁROZÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A SZOCIALISTA JOGELMÉLETBEN*

A MARXizmus klasszikusai a jog alapvető, lényegi elemét a jog társadalmi-gazdasági meghatározottságában és osztályakarati jellegében jelölték meg. Ez az a két elem, amelynek feltárásában és bizonyításában a MARXizmus alapvetően új felismeréseket hozott. Ehhez kapcsolódik további két elem, melyek elfogadása az előbbiekkal együtt a jog MARXista meghatározásaira általában jellemző. Ezek szerint: a jog az állam által feltételezett — vagyis a jogban az uralkodó osztály akarata állami akaratként jelenik meg —, továbbá: a jognak az állam által törtenő támogatása végső soron állami kényszeralkalmazásban is kifejeződést nyer.

A szovjet jogelméletben a jog lényegét érintő állásfoglalások tekintetében három fejlődési szakaszt különböztethetünk meg. Mindháromra alapvetően jellemző, hogy a vita nem e négy tétel helyességét, hanem elsősorban a jog megközelítési módját, közös nem-fogalmát, azaz a *genus proximum* kiválasztását érinti.

* A Magyar Jogászsövetség Állam- és Jogelméleti Szekciójának 1966. október 19-én tartott ülésén elhangzott vitaindító előadás, melyből utóbb két írás formálódott: egyikük a maga idejében igazgatói tiltásra nem jelenhetett meg — utóbb, az igazgatói ellenőrzés gyengülésekor szemleanyagként sikerült megjelenésében: 'A jogmeghatározás kérdése a 60-as évek szocialista elméleti irodalmában' *Állam- és Jogtudomány* XXII (1979) 3, 475–488. o. —, másikuk pedig a kényszerszülte változott témájú változat — 'A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben' *Állam- és Jogtudomány* X (1997) 1, 143–156. o. —, mely számbavehető áttekintésként rögvést a nemzetközi irodalomba is bekerült: 'Quelques problèmes de la définition du droit dans la théorie socialiste du droit' *Archives de Philosophie du Droit* XII (Paris: Sirey 1967), 189–205. o.

Az első szakaszt az útkeresés, a szociológiai igényű megközelítés, SZTUCSKA és PASUKANISZ kísérlete jellemzi. Állásfoglalásuk szerint a jog a társadalmi viszonyok rendszerét alkotja.

A második szakaszt VISINSZKIJ tevékenysége határozza meg. VISINSZKIJ joggal bírálta az előző törekvéseket, melyek a jog társadalmi jellegét túlhangsúlyozva figyelmen kívül hagyták a jog jogszabályi oldalát, normatív természetét. VISINSZKIJ ugyanakkor maga is szélsőséges álláspontot foglalt el: ő voltaképpen a jog társadalmi oldalát hagyta figyelmen kívül.

A harmadik szakaszra — egy magyar szerző találó kifejezésével élve — „szintetizáló” törekvés jellemző: a jog normatív jellegét és társadalmiságát a jog tanulmányozása és meghatározása során egyaránt figyelembe veszik — anélkül persze, hogy bármelyik oldal szerepét a másik rovására helyeznék előtérbe.

A szocialista jog fogalmára vetítve VISINSZKIJ és követői (pl. GOLUNSZKIJ és SZTROGOVICS 1940-es tankönyve) álláspontjával számos bírálat fordult szembe. Vélekedésüket abban összegezhethjük, hogy a VISINSZKIJi meghatározás elégtelen, mert

- nem tartalmaz utalást arra, hogy az uralkodó osztály akarata — s így maga a jog is — társadalmilag és gazdaságilag egyaránt meghatározott: ezáltal lehetővé tette a jog voluntarista és szubjektivistikus értelmezését;

- nem vette fel a meghatározásba a jog önkéntes követésének elemét: ezzel úgy tüntette fel a szocialista jogot, mintha betartását kizárólag az állam kényszerítő ereje biztosíthatná; végül

- normativista megközelítési módja nem tette lehetővé a jog társadalmiságának kellő megragadását.

Első probléma

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa után a KECSEKJAN és PIONTKOVSZKIJ cikkei által felkeltett és lényegében a jog társadalmiságának előtérbe helyezésére irányuló viták eredményeként úgyszólván általános elismerést nyert, hogy

- a jog és a jogi felépítmény nem azonos terjedelmű kategóriák, hiszen

- a jogi felépítmény jogi nézetekből és jogi intézményekből összetett jelenség, melynek

- alkotóelemei között igen szoros kölcsönhatás, összefüggés áll fenn, mindez azonban egyenlő értékű kölcsönös feltételezettségi

viszonynak nem tekinthető; ezért

— a jogszabályok és jogviszonyok kapcsolata nem vélelmezhető olyannak, hogy csak együttesen alkothatnák a jog mint felépítményi jelenség lényegét, társadalmi valóságát; következésképpen

— a jog társadalmiságának megragadásához nem szükséges, sőt helytelen a jogszabályok mellett a jogviszonyokat is a jog fogalmi elemeivé tenni, mivel a jogszabály mint olyan önmagában is társadalmi realitást képez, maga is társadalmi termék, és így a jogszabályoknak jogviszonyokban történő realizálódása nem egy lehetőségnek [Sollen] valósággá [Sein] való válása, hanem a társadalmi viszonyok sajátos általános kifejeződésének mint valóságosan létezőnek (a jogszabálynak) az egyediben (a jogviszonyban) történő realizálódása.

A vita általános eredménye ilyen módon abban fogalmazható meg, hogy a jog társadalmi oldalának és norma-oldalának egységben történő felfogását nem akadályozza, ha a jogot szabályösszességnek tekintjük; sőt, ez a jog megközelítésének egyetlen olyan módja, amelynél a jog társadalmiságának hangsúlyozása nem jár együtt a jog normatív szabály-jellegének lebecsülésével. Ennyiben a jog társadalmiságának kérdése megoldottnak tekinthető.

A jogszabály és a jogviszony kapcsolatának dilemmájával foglalkozó vita azonban — amint ezt minden résztvevő többnyire felismerte — nemcsak a jogszabály társadalmiságának kérdését érintette. A jogszabály és jogviszony kapcsolata két további problémát is magában rejt:

— vajon a jogszabály a jogviszony által feltételezett jelenség? Következésképpen csakis az tekinthető jognak (jogszabálynak), ami jogviszonyokban realizálódik, avagy a jogszabály léte független attól, hogy a társadalmi gyakorlatban ténylegesen érvényesül-e, vagy sem? Továbbá:

— vajon a jogviszony a „jogszabály” által feltételezett jelenség? Következésképpen az tekinthető csak jogviszonynak, ami egy hatályos jog által jogiként elismert szabály alapján keletkezik, módosul vagy szűnik meg? Avagy, más oldalról közelítve: vajon a jogszabály kizárólag a hatályos jog alapján erre hivatott jogalkotó szerv által megfelelő formában alkotott vagy megerősített szabály lehet-e, avagy más is?

E kérdések a tényleges jogi gyakorlatban általános problémát korántsem jelentenek. Jogpolitikai elveinknek egyfelől az általános

gyakorlat általában megfelel, másfelől pedig jogalkotó szerveinknek lehetőségük van arra, hogy azokat a jogi rendelkezéseket, amelyek a társadalmi viszonyok fejlődésének nem felelnek meg vagy túlhaladottá válnak, hatályon kívül helyezték, és szükség esetén új, a viszonyoknak inkább megfelelő szabályozással pótolják.

Az általános gyakorlat mögött álló jogpolitikai elvek (és társadalmi-politikai, valamint szakmai lehetőség) azonban nem jelenthetik, hogy ezzel magát a problémát is teljességgel megszüntettük. Egyrészt kivételes esetben felmerülhet — és ténylegesen fel is merül — hasonló problematikus jelenség, másrészt pedig a törvényesség elvének maradéktalan megvalósítása a kérdés elvi megoldását igényli.

Jogelméleti irodalmunk — amit a szocialista jogi gondolkodás időrendi tagolásában harmadik, immár a jog társadalmiságára ügyelő, s ennyiben VISINSZKIJ-jel szembeforduló szakaszként jelöltünk meg — egyértelműen rávilágít arra, hogy a jog nemcsak alkotasában, de egész „életében” — alkalmazásában és társadalmi érvényesülésében egyaránt — a társadalmi-gazdasági viszonyoktól meghatározott; következésképpen meghatározottsága nem merül ki létrehozatalában, hanem alkalmazásának körét, általános gyakorlattá válását is teljességgel áthatja. A jogszabályok *n o r m a t í v í t á s a* ugyanabból a társadalmi valóságból fakad, mint amelyik az általános társadalmi gyakorlatot, annak alakulását is meghatározza. Következésképpen társadalmi összefüggéseiben a valóság reális fejlődési irányának, a társadalom objektív mozgásfolyamatainak nem megfelelő jogszabály nem támaszkodhat a társadalmi valóság normatív erejére, hanem csak az ily vonatkozásban másodlagosnak minősülő állami politikai kényszerre, s ennél fogva előbb vagy utóbb, ilyen vagy olyan módon szükségképpen el fogja veszíteni normativitását. Tehát társadalmi méreteken megnyilvánuló normativitással kizárólag a társadalmi viszonyok tényleges fejlődésével párhuzamos irányba mutató jogszabály rendelkezik, s így az e viszonyoknak nem megfelelő jogszabály tekintetében a társadalmi valóság normatív ereje nem a jogkövetés, hanem a jog sértés irányában hat.

Amennyiben a jogalkotó nem észleli a hibát vagy nem intézkedik kiküszöböléséről, előfordulhat, hogy a jogalkalmazó apparátus maga „korrigálja” a jogot, esetleg állandósuló és általánossá váló gyakorlatával ténylegesen jogot alkot — még olyan esetben is, amikor ez egyébként számára jogpolitikailag és a hatályos jog

szerint is egyaránt tiltott, de közbe nem lépése folytán az állam a jogalkalmazó szerv ilyen gyakorlatát „eltűri”, és ezzel hallgatólagosan jóvá is hagyja.

A fenti kérdéskörhöz járul a Legfelső Bíróság és egyes (többnyire államigazgatási) szervek aktusainak problémája. Ezek ti. a hatályos jog szerint állampolgárok jogait és kötelességeit érintő jogszabályokat nem alkothatnak, miközben előfordulhat (és a gyakorlatban elő is fordul), hogy e szervek jogi felhatalmazás hiányában is lényegében jogalkotóként lépnek fel.

A szocialista jog meghatározásainak többsége figyelmen kívül hagyja a jogalkalmazói jogalkotás lehetőségét (akár jogi szabályozás korrekciója, akár hézagának kitöltése legyen is erre az ürügy), továbbá figyelmen kívül hagyja azt is, hogy esetenként bizonyos jogszabályok társadalmilag nem érvényesülnek — arra a hallgatólagos álláspontra helyezkedve, hogy esetleges előfordulásuk esetén is ezek legfeljebb kivételes jelenségek lehetnek, s így a szocialista joggal kapcsolatban általában elmondottak valóságát nem érinthetik.

A fentiekre kétféle elméleti választ adhatunk:

(a) A hatályos jogból kiindulva következtethetünk e szabályok jogi jellegére, szükségképpen olyan megállapításhoz érkezőve el, amely szerint e szabályok jogszabályoknak nem minősülhetnek, mivel a hatályos jog ezeket ilyenként nem ismeri el. Egy lényegében jogellenes „jogképző” jogalkalmazás eredménye ilyen minősítésének alapjául szolgál egy további érv is, melynek értelmében a jogot általuk módosított jelentéssel alkalmazó szervek bármikor visszatérhetnek e jognak eredeti tartalma szerinti alkalmazásához. A társadalmilag nem érvényesülő jogszabályokkal kapcsolatban pedig a hatályos jog alapján állva csakis ezt mondhatjuk: minden jogszabály addig tekintendő hatályosnak (azaz egyáltalán jogszabálynak), ameddig arra hivatott szerv jogsértés elkövetése nélkül (mert kellő jogalappal) alkalmazhatja.

(b) feltárásából és vizsgálatából indulunk ki a jog létének megállapításához, hogy mely normák funkcionálnak jogiként a társadalomban. Egy norma jogi normaként történő szerepjátszásának kritériumát ilyen esetben az arra adandó igenlő válaszban látják, vajon realizálódnak-e az adott normák a társadalmi gyakor-

latban, továbbá, áll-e mögöttük potenciálisan vagy ténylegesen állami kényszeralkalmazás lehetősége, vagy sem. E felfogás szerint végeredményben azok a normák jogi normák, amelyek tényleges társadalmi normativitással rendelkeznek, tehát betartásukat az állam kényszeralkalmazásban is kifejeződően támogatja. A normák jogiságának kérdésében a döntő szempont tehát nem az, hogy megfelelő szerv által megfelelő formában hozták-e létre ezeket, hanem az, hogy érvényesülnek-e ténylegesen az állami és társadalmi gyakorlatban.

A válaszlehetőségek kettőssége arra látszik utalni, hogy a felvetett probléma eddig még nem nyert kielégítő megoldást.

Többen úgy közelítenek a fenti kérdéshez, hogy az egyik megoldási módot kiválasztva és alátámasztását megkísérelve többé-kevésbé kategorikusan visszautasítják. Ilyen, lényegében egyoldalúnak tűnő megközelítés jellemezte már KERIMOV, NEDBAJLO, SZAMOSCSENKO és JAVICS állásfoglalását is, mikor közös cikkükben — MIKOLENKONAK azt a nézetét bírálva, amely szerint a hatályos jog tartalmát nem minden esetben a jogalkotásra hivatott szerv határozza meg, mivel azt a jogszabályok a maguk írott formájában, valamint a jogalkalmazói gyakorlat esetleges tartalmi módosításai egyaránt és együttesen alakítják — MIKOLENKO felfogásában egy önkényes jogalkalmazás indokolását látták, ti. azt, hogy a bíróságok jogszabályok helyett saját jogi nézeteik alapján dönthesse-
senek. Úgy tűnik tehát: nem minden szerző különíti el az esetlegesen fennálló tényeket és a ténylegesen fennálló helyzetet, valamint bizonyos helyzetek kialakulásának lehetőségét — azoktól a jogpolitikai elvektől, amiket ugyan általában megvalósultnak tekinthetünk, mégsem vehetjük bizonyosra, hogy minden esetben egyedileg is érvényesülnek. Úgy véljük ezért, meg kell különböztetnünk egymástól egyfelől adott tények feltárását és ez alapján következtetések levonását, másfelől e tényeknek elvvé emelését és követendő gyakorlatként feltüntetését.

Ezért helyesebb és célravezetőbb eljárásnak érzem, ha a jogpolitikai elveket nem maradéktalanul megvalósult tényeknek, hanem megalapozott és tudatos törekvéseknek, követelményeknek, vagyis eszményeknek tekintjük; és minél teljesebb megvalósulásukat azáltal próbáljuk elősegíteni, hogy az esetlegesen akadályozó tényeket és veszélyforrásokat feltárjuk, ezáltal kísérelve meg minél teljesebb kiküszöbölésük módozatainak a kidolgozását.

Második probléma

Módszertani javaslatunk szerint — amint már az előbbieken is vázoltuk — a megoldást nem feltétlenül valamelyik állásfoglalás elfogadásában és egyidejűleg a szembenálló másik állásfoglalás erőteljes visszautasításában kell keresnünk. Hiszen már példánk tükrében is kiindulópontjunktól meghatározottan mindkét állásfoglalás voltaképpen eltérő tárgyat érintően (tehát egymástól elkülönülő két fogalom tekintetében) foglalt állást, következésképpen adott tárgyak vagy fogalmak vonatkozásában mindkettő egyidejűleg igaznak bizonyulhatott. Előbbi példánkat idézve: adott társadalomban az erre hivatott szervek által megfelelő formában alkotott jogi normák általában társadalmilag érvényesülnek, vagyis államilag támogatottan megvalósulnak a társadalom átlagos gyakorlatában. Annak kérdése pedig, hogy milyen azoknak a normáknak az aránya, amelyek társadalmilag nem érvényesülnek, vagy érvényesülnek ugyan, de nem erre hivatott szervek szabályszerű tevékenységének az eredményeként — nos, a válasz e normáknak a társadalmilag érvényesülő és az adott jog szerint is joginak minősülő normákhoz való viszonyától, végső soron a mindezek alapját képező társadalmi rendszertől, annak meghatározott fejlődési szakaszától függ. Ebből a felismerésből következően merül fel a teoretikus kérdés: vajon nem lenne-e hasznos, sőt a majdani elméleti választ is elősegítő, ha a jogról egyidejűleg két meghatározást adhatnánk?

Az egyik meghatározás tárgyát a normák azon csoportja képezné, amelyet a hatályos jog alapján erre hivatott szervek erre előírt formában alkottak vagy erősítettek meg, és hasonló szervek hasonló formában nem helyeztek hatályon kívül. Egy ilyen meghatározás gyakorlati jelentősége nyilvánvaló, ugyanis választ adna a kérdésre, hogy adott országban adott időszakban maga a jog mely normákat fogad el jogi normákként; és ezért dogmatikailag is tisztázó szerepet tölthetne be.

A másik meghatározás tárgyaként azok a normák szerepelnének, amik valóban realizálódnak a társadalom gyakorlatában, amelyek mögött tehát mind alkalmazásuk tekintetében, mind pedig a szabályozott tényállások megvalósulása esetén fellelhető az állam — szükség esetén kényszer alkalmazásában is kifejeződő — támogatása.

Meg kell jegyeznem persze, hogy a meghatározások ilyen ketőssége éppenséggel nem hozna semmiféle újdonságot a szocialista

jogelméletbe. Mind az elméletben, mind pedig — noha kivételes jelenséggént — a gyakorlatban már mindez eleve jelen van annak köszönhetően, hogy egyes kutatások a joggal a hatályos jog nézőpontjából, mások pedig társadalmi érvényesül és ük szemszögéből foglalkoznak.

E két meghatározás nyilvánvalóan nem zárja ki egymást; éppen ellenkezőleg, egymást kölcsönösen feltételezik. Az egyik igazolása annak függvénye, hogy mennyiben felel meg a hatályos jogi szabályozásnak, a másiké pedig annak, hogy mennyiben felel meg a valóságnak. A két meghatározás, illetve a tárgyukként általuk fedett jelenségek körének (és megfelelő fogalmi terjedelmének) összevetése továbbá választ adna arra a kérdésre, hogy jogpolitikai elveink mennyire tekinthetők megvalósultnak; következésképpen segítségül szolgálhatna annak kidolgozásához is, hogy milyen eszközök igénybevétele lenne célszerű jogpolitikai elveink teljesebb megvalósításához. Az összevetés eredményeként két olyan egymást kölcsönösen metsző kört kapunk, amelyeknek területe jelentős mértékben egybeesik, viszont mindkét körnek lenne feltehetően egy kis szelete, amelyik csak az egyik kör területéhez tartozik (1. ábra).

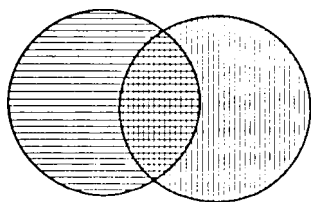
A jog kettős meghatározásának szükségességét támasztja alá az a körülmény is, hogy lényegében a jogelméleti irodalomban már most kettős meghatározással élnek — attól függően, hogy milyen tárgy, kritérium vagy megfontolás szolgál kiindulási pontként. Sőt, megkockáztathatom azt az állítást is, hogy bizonyos értelemben már a jogfogalom meghatározásainak különbsége is eleve erre vezethető vissza. A pozitív jogi szabályozásból kiinduló meghatározás abból a szempontból is hasznos lenne, hogy viszonylag egyszerű formában lehetőséget adna annak megítélésére, hogy a hatályos jog szerint mely szabályok rendelkezhetnek az állampolgárok kötelességeiről és jogairól.

Mindamellettt egy ilyen kettős meghatározás bizonyos nehézségekkel és veszélyekkel is járhat. A problémák forrását elsősorban nem abban látom, hogy mindez a jogelméleten belül elkülönülést eredményezne a *normativista* és a *szociológiai* szempontok szerint történő kutatásban, hanem abban, hogy a hatályos jogból kiinduló meghatározás szükségképpen formális és pozitivistá jellege esetleg félreértésekre adhatna alkalmat, miközben bizonyos tekintetben újabb elméleti kérdéseket is felvetne. Hiszen a pozitív jogi meghatározás szükségképpen az alkotmányra, illetőleg az alkotmány

☐ = pozitívisztikus meghatározás terjedelme

▨ = szociológiai meghatározás terjedelme

▩ = lényegmeghatározás terjedelme ???

☐ = jogszerű, de nem érvényesül

▨ = érvényesül, de nem jogszerű

▩ = jogszerű és érvényesül

1. ábra

alapján kiadott jogforrásokra támaszkodik, vagyis végső soron a MERKL- és KELSEN-féle lépcsőelméletnek, továbbá a hipotetikus alapnorma KELSENI megfontolásának valamiféle gondolati átvételére. Elméleti gondok forrását képezheti, hogy a meghatározás érdekében már most meg kellene jelölnünk, vajon hatályos jogrendünkben az alkotmány elfogadásáig terjedő időszakban maga a hatályos szabályozás mit tekintett jognak? Kérdéses, hogy például mit kellett hatályosként alkalmazni 1944-ben és 1945-ben, és e hatályosságnak mi volt a forrása? Kérdéses, hogy a vonatkozó jogi szabályozásokból levonandó tételek egyetlen meghatározásban egyáltalán összefoglalhatók-e?

Felmerülhetnek kérdések a jog meghatározásának elvi problematikáját illetően is. Mint ismeretes, a természettudományi meghatározásban a definíciók az azonosítás (behelyettesítés) lehetőségét mindig feltételezik. Ha például meghatározása szerint a vas adott fajsúlyú és olvadáspontú fém, akkor egy hasonló fajsúlyú, ám más olvadáspontú fém nyilvánvalóan nem minősülhet vasnak. Tehát a természettudományi meghatározások minden egyes elemükben a meghatározott tárgy vagy fogalom terjedelmébe tartozó minden egyes egyedi jelenségre nézve is szükségképpen érvényesek. Amennyiben pedig ez az egyedi behelyettesítés bármi okból nem jöhet létre, úgy nyilvánvalóan már magát a meghatározást is rossznak kell minősítenünk.

A jog meghatározásában bizonyos mértékig más a helyzet. A hatályos jogból levont meghatározás lehetővé teszi az azonosítást minden egyes jogszabály tekintetében. Egy olyan meghatározásnál azonban, amelynek tárgya például a társadalmilag érvényesülő jogszabály, már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Ezért a szocialista jognak azok a meghatározásai, amelyek a szocialista jog úgynevezett lényegi és általános elemeit foglalják magukba, éppen ezen lényegi és általános jellegnél fogva nem teszik minden egyes esetben szükségképpenivé és feltétlenül lehetővé a jogrendszeren belüli azonosítást. Ide tartoznak például az imént tárgyalt esetek (a nem érvényesülő vagy nem arra hivatott szervek által alkotott normák), de ide tartozik például az az eset, amikor egy jogszabály — amely történetesen a hatályos jog értelmében egyértelműen joginak minősül és az adott időszakon belül társadalmilag is érvényesül — utóbb szubjektivisztikusnak, merőben vágytól vezéreltnek, társadalmilag fedezetlen tiszta voluntarizmusnak bizonyul, sőt utólag esetleg még azt is megállapíthatjuk róla, hogy a társadalmi viszonyok fejlődését károsan befolyásolta. Egy ilyen jogszabályról az értékítélet tehát majdan kimondhatja, hogy nem volt megfelelő; a fenti feltételek együttes megléte esetén azonban mindez korántsem befolyásolja, hogy a fenti kettős meghatározásnak adott időben teljes mértékben megfeleljen. Végül mindez nem fogja érinteni az ún. lényegmeghatározás igazságát sem, hiszen a lényegmeghatározás *per definitionem* a fogalom lényegi és általános elemeit foglalja magában, következésképpen elemeinek lényegi általánossága nem zárja ki kivételek esetleges előfordulását (miközben e kivétel nem a jogszabályok összességeként meghatározott jogrendszert érinti, hanem pusztán csak egyes szabályait).

Fenti megfontolásunk tehát a jogot érvényesülésében tekintő meghatározás szempontjából azt jelenti, hogy vagy e meghatározásnak kell bizonyos mértékben formálisnak lennie (ekkor bizonyos lényegi általános elemeket nem foglalhat magában, de az azonosítás és behelyettesíthetőség minden egyes norma vonatkozásában lehetővé válik), vagy pedig a lényegi és általános elemeket szintén fel kell tüntetnie — de ez utóbbi esetben már korántsem lesz kizárt, hogy egyes normák esetleg ne feleljenek meg e meghatározásnak.

Végezetül, a kettős meghatározás létjogosultságának esetleges elismerése esetén el kell döntenünk, hogy milyen szerepet és helyet biztosítsunk a (röviden) *lényeg* meghatározásnak nevezhető meghatározásnak. Egy ilyen meghatározást — mely éppen a lé-

nyegi és általános elemeket tünteti fel, s így egy jogrendszer vagy a jog adott típusát a maga egészében tudja jellemezni — a jogelmélet nyilvánvalóan nem tud nélkülözni. Ugyanakkor a kettős meghatározás nem érinti a lényegmeghatározás alapvető jelentőségét — ugyanúgy, ahogyan a lényegmeghatározás sem zárja ki a kettős meghatározás lehetőségét. Hiszen a hatályos jogból kiinduló meghatározás célja nem a jog lényegi elemeinek kifejezése, hanem annak összefoglalása, hogy adott jog szerint mely szabályok minősülhetnek jogszabályoknak. A társadalmi érvényesülésből kiinduló meghatározás viszont nem lenne más, mint kiindulási alap, eszköz, vagy — jobb elnevezés híján — munkahipotézis megfogalmazása abból a célból, hogy feltárjuk és megállapítsuk: vannak-e a jogrendszerünket alkotó szabályok között olyanok, amelyek társadalmilag nem érvényesülnek, illetve olyanok, amelyek a társadalomban jogszabályokként érvényesülnek ugyan, noha nem arra hivatott szerv, vagy nem a megfelelő formában hozta létre ezeket?

VITA*

VARGA CSABA† A bemutatott gondolatok azon a feltételezésen alapulnak, hogy az alapjukat képező (s nagyrészt magyar jogelméleti munkákban fellelhető) állítások a valóságnak valamennyien megfelelnek, s a válaszok kimutatható kettősége és ellentéte lényegében arra vezethető vissza, hogy az egyes fejtegetések és megállapítások tárgyát a jog eltérő megközelítési módjai alkotják. Tehát mindezek az állítások a maguk tárgya vonatkozásában változatlanul igazak lehetnek — a konfúzió forrása pedig éppenséggel ez: korántsem mindig ismerik fel, hogy voltaképpen másról, eltérő ismerettárgyról beszélnek.

SHABÓ IMRE†† Problematikus, hogy létrejöhet-e általános jogfogalom-meghatározás, mivel az előadásban szerepeltetett egyes köröknek a sajátlagos területét képező szeletek az egyes társadalmi formációkban eltérő nagyságrendűek. Ugyanakkor egy ugyanilyen vagy hasonló divergencia a szocialista jog tekintetében mennyiségileg nincs egzakt módon alátámasztva. Nem egyértelmű kifejezés a „nem-érvényesülés”. A szociologizmus a tényt elvvé emeli. Ezért és ilyen szempontból netalán a joggal történő szembeszegülés is joggá válik? A po-

* A szerző korabeli gépirásos emlékeztetője alapján, korabeli tudományos fokozat, illetve akadémiai és egyetemi rang megjelölésével.

† A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos gyakornoka.

†† Akadémikus, egyetemi tanár, az MTA ÁJL igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia al-elnöke (1912–1991).

zitiv jog tagadása nem jog. Az illegális jog nem fogalmi elem: az ember leírásánál is az egészséges emberből indulunk ki, tehát amennyiben eltérő és kivételes vonások előfordulása egy bizonyos határt nem halad túl, úgy ez nem érinti a jog fogalmát. Alapvető megközelítésünk szerint a szocialista állam az ilyen jelenségek jogosultságát tagadja, ugyanakkor esetleges eseti előfordulásuk lehetőségét mint nemkívánatos mellékterméket elismeri. Az eseti előfordulás azonban nem éri el a joggá válás küszöbét. És figyelembe kell vennünk a fejlődés irányát is, mely az illegális jogalkotás kiküszöbölése irányában mutatja az utat.

PESCHKA VILMOS^{†††} A jognak van tudományos fogalma, lényegi elemekkel. Az előadás helyesen próbálta megoldani a jogszabály és jogviszony kapcsolatának problémáját a jogviszony kiküszöbölésével, mert például a büntetőjogi szabály nem jogviszonyok létrejöttével érvényesül. A jognak van nem tudományos meghatározása is. Ez arra a kérdésre ad választ, hogy a jogalkalmazó és az állampolgár mit tekinthet jognak. Eddig a fő hiba az volt, hogy a jog tudományos fogalmát közvetlenül a hatályos jogra, az alkalmazandó jogra akartuk átvinni. A tudományos fogalommeghatározásnak azonban nem ez a funkciója. A jogot társadalmi jelenségként kell megközelítenie, és tényként kell látnunk, hogy a jogalkalmazás során is megjelenhet társadalmi-jogi jelenség. Ugyanakkor e lehetőség természetesen más szerepet játszik a nyugati, és ismét mást a szocialista jogban.

SZABÓ IMRE Egy pozitív jogi és egy tudományos fogalom, illetve meghatározás azért térhet el egymástól, mert a pozitív jog e kérdéseket eltérően oldja meg az egyes országokban. Itt a tudományos nézőpont képviseli az általánost, a pozitív jogi pedig a különöst. De nem fogadható el, hogy adott országban adott időszakban egyidejűleg több jogfogalom, illetőleg jogmeghatározás lehessen. És általában véve egyáltalán nem bizonyos, hogy a jog érvényesülő szabályösszesség.

PESCHKA VILMOS Franciaországban a *Code Napoléon* érvényes, de nem érvényesül.

SZABÓ IMRE A *Code Napoléon* érvényes, sőt áttételesen, például elvek formájában érvényesül is, bár közvetlenül — mint magatartásszabály — nem. Az érvényesülés kritériumként hangoztatása igen veszélyes, mert végeredményként az válik majd joggá, amit éppen csak akarnak a szereplők. Aligha lesz kimutatható, hogy egy jogszabály abszolút módon nem érvényesül; a viszonylag ritka, nem általános érvényesülés hangoztatása pedig kizárólag önkényes állásfoglalást határozhat meg. **PESCHKA VILMOS** voltaképpen csupán PASUKÁNISZHOZ tér vissza (amit már SZTUCSKA is bírált), mikor hangoztatja: minden jogi köntösben jelentkező viszony egyben jog is. Egy családi viszony mint társadalmi viszony például nem lesz jogi viszony pusztán azért, mert jogi köntösben szintén megjelenik.

SZTODOLNIK LÁSZLÓ[‡] Az előadás a megoldást a jogfogalom kiterjesztésével kívánja biztosítani. Tény, hogy efemer jelenségek is léteznek. Egy jogszabály nem-érvényesülésének kritériumát abban jelölhetjük meg, hogy a jogszabályban foglalt jogot a jogalkalmazó vagy bármely erre nem kompetens szerv semmissé teszi; például azt a magasabb jogszabály által nyújtott kedvezményt, hogy az esti hallgatók korábban eljöhessenek munkahelyükről az egyetemre, egyes minisztériumok gyakorlatában — a miniszter rendelkezésére hivatkozva — semmissé teszik. Ezek a jelenségek azonban — szemben az előadás során elhang-

^{†††} Kandidátus, az MTA ÁJL tudományos főmunkatársa (1929-).

[‡] Egyetemi adjunktus (ELTE, Budapest).

zott következtetéssel — a jogfogalom megváltozását nem vonják maguk után; annak ellenére, hogy szükséges foglalkoznunk velük, hiszen ha nem érzékeljük őket, úgy annál rosszabb lesz majd az elméletnek vagy a gyakorlatnak.

SZABÓ IMRE Végül is e kérdés az általános, vagy a szocialista jogfogalom kapcsán merül fel? Nem inkább arról van-e itt szó, hogy a Nyugaton tipikus jelenségek nálunk sem teljesen kiküszöbölt hatásait emeljük ezzel a jog rangjára? Mi a viszony itt a nyugati és a szocialista előfordulási gyakoriság között?

VARGA CSABA Elsősorban a szocialista jogfogalomról van szó. Ezek az állítások korántsem jelentik, hogy a szóban forgó jelenségek nálunk általánosak, csupán azt, hogy itt is — feltehetően kivételes jelenségekként — előfordulnak. Az elméleti következménylevonás azonban nem a probléma általánosságának közvetlen függvénye. A gyakorlatban ezek sokkal árnyaltabban jelentkeznek, s csak igen ritkán tűnnek fel kifejezett, teljes formában. Az előadásban az állásfoglalások kettőssége tudatosan kiélezett, azonban a szociológiai vizsgálódás számára bizonyos tények csupán „válságjelenségeként” lépnek előtérbe és kapnak hangsúlyozott szerepet: akkor, amikor — igen ritkán egyébként — nem árnyalt formában lépnek fel. Ez azonban nem érinti, hogy nekünk elméletileg megoldott teljes választ kellene tudnunk kínálni e kérdésekre.

SZABÓ IMRE Tény, hogy vannak féllábú, sőt lábnélküli emberek. Ebből tehát az következne, hogy az ember fogalmába ezt is fel kell vennünk? A valóságban kivételes jelenségek nem alkalmasak tudományos általánosításra vagy fogalomképzésre. Ha ellenkezőleg lenne, úgy az egész MARXIZMUS revízióra szorulna, hiszen X-ről kimutathatom, hogy osztályérdeke ellen cselekszik, tehát az osztálymeghatározottság máris egy ilyen állításra degradálódik: bármely adott ember vagy így, vagy úgy cselekszik.

KULCSÁR KÁLMÁN^{††} Évezredes története során a jog sok jelenséget mutatott már fel, amiket a szocialista jog még nem küszöbölt ki, illetőleg nem oldott fel teljesen. Az általános jogfogalom feltétele az esetleges elemek kirekesztése. A történeti-logikai módszer egységéből pedig az következik, hogy az általános jogfogalomnak minden jogra érvényesnek kell lennie. A következtetés ilyen módon viszont az, hogy a szocialista jogban lényegében nincsen új fogalmi elem. Az, ami a szocialista jogban új, csak másodlagos: módszer-érvényesítés kérdése.

SZABÓ IMRE Ezek szerint a szocialista jog osztálytartalma is legfeljebb csak másodlagos tulajdonságnak minősülhet???

KULCSÁR KÁLMÁN Az osztálytartalom jogtípusok kérdése: ott kell konkretizálni a kizárólagos elemeket — de általános jogfogalom csak egy lehet, s ennek megfelelően az előadás érvelése is csak ilyen értelemben fogadható el.

VAS TIBOR^{†††} Az előadás szintén erről szólott, ti. az egyes jogfogalmakat ilyen vagy olyan meghatározás szerint vette.

KULCSÁR KÁLMÁN Hasznos lenne a jelzett mennyiségi eltéréseket konkrét előfordulásuk szemszögéből felmérnünk. Ilyen eltérések nyilvánvalóan vannak.

SAMU MIHÁLY^{°°°} Az előadás nem az általános jogfogalommal foglalkozik. Ahogyan PESCHKA VILMOS is hangsúlyozta: az érvényesülés, a hatályosulás az érdekes — mindezek fogalmi elemek. A jogfogalmak vonatkozásában nyilvánvaló, hogy egyetlen általános jogfogalom van; ám több jogtípus-fogalommal ren-

^{††} Kandidátus, az MTA ÁJL tudományos főmunkatársa (1928–).

^{†††} Kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Budapest).

^{°°°} Kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Budapest).

delkezünk az egyes jogtípusoknak megfelelően; és aztán adottak a jogrendszerek fogalmai — más vagy egyéb jogfogalom nincs. A dolgozatot üdvözlöm; komoly előrelépést jelent a probléma megoldása tekintetében. A jogviszonynak, az érvényesülésnek fogalmi elemnek kell lennie, az érvényesülés ugyanis megnyilvánul az önkéntes követés és a jogviszony elemeiben. Így jelentős kérdés, hogy az igazságszolgáltatási szervek mennyire érvényesítik az állampolgároknak biztosított jogosítványokat. Döntő tehát a joggyakorlat kérdése, hiszen a jogelmélet bármennyire nem ismeri el, de a tények ettől függetlenül tények maradnak...

VAS TIBOR *Dichtung und Wahrheit*¹...

SAMU MIHÁLY S így az a dilemma merül fel, hogy mit is tekintünk rossznak: az elveket-e, vagy a gyakorlatot? Nyilvánvaló, hogy valamelyik rossz, mert közöttük ellentmondás feszül. Esetleg az is kimutatható, hogy az elvek nem megvalósíthatók.

SZABÓ IMRE A lényeg az, amit a MARXizmus klasszikusai a *Kommunista Kiáltványban* és egyebütt mondtak az államról és jogról: van egy „alapigazság”, ami-re a jelenség visszavezethető. Minden más már kevésbé lényegi elem.

PESCHKA VILMOS A jogfogalmak közül a konkretizált jogfogalmak a lényegi elemeket is konkretizálják. Azonban a szovjet jogelmélet dogmatikusan hamis volt, amikor a „félállam” kifejezést az össznépi jogra mint féljogra alkalmazta. LENIN szerint a szocialista állam azért félállam, mert a többség van hatalmon. Ebből következően az össznépi jog vagy jog (tehát osztályjellegű), vagy pedig egyáltalán nem jog.

SZABÓ IMRE Így igaz ez, mert az össznépi jog nemcsak a külföld felé és történeti hivatása szempontjából osztályjellegű, de a belső társadalmi viszonyok okából is. Ugyanakkor azonban félő: az általános jogfogalom olyan általánosításokra épül, hogy végül nem lesz képes sem a szocialista, sem a burzsoá jog kifejezésére. Egy [ironikusan!] „rég szerző, MARX KÁROLYnak hívták”, már nyilatkozott e kérdésben: az absztrakciók bizonyos szinten túl már nem képesek a lényeg kifejezésére. Ez igen lényeges és megvitatandó kérdés a társadalomtudományban: meddig terjedhet az általánosítás, hogy a lényeget még kifejezhesse?

VAS TIBOR Eddig a pontig lényegében egyetértés volt, jelesül: a jognak van egy általános fogalma, és lehetséges ezt kifejezni. Ámde tény, hogy van lényeg, és van fogalom is. A feladat az, hogy megkeressük a lényegi elemeket — olyan módon absztraháltan, hogy minden jogtípus ezek alá szubszumálható legyen. Ez természetesen konkretizálható meghatározásokat is feltételez. Egyidejűleg több jogfogalommal is élhetünk, de nem ugyanabban az értelemben. Amiként az előadásban is hangsúlyozottabban kifejezésre kellett volna juttatni, hogy a szerző más és más értelemben vett jogfogalmakról szól; alkotmányjogi értelemben vett gyakorlati jogfogalomról, jogfogalomról a divergenciák feltárására, és egyetlen tudományos-elméleti jogfogalomról.

SZABÓ IMRE A jognak csak egyetlen fogalma van.

VAS TIBOR Külön kell vizsgálnunk az érvényesülést és hasonlókat mint ténykérdéseket, de nem magában a jogfogalom keretében, hanem a jogelmélet problematikájában.

PESCHKA VILMOS A jogviszonyok a társadalmi viszonyok köntösei: a jogviszony nem viszi be a jogfogalomba magát a gazdasági alapot! Például az önkéntes követés csak visszahatásában kapcsolatos a joggal, mégis a szocia-

¹ Johann Wolfgang Goethe.

lista jogfogalom lényegi eleme. Az érvényesülés pedig az alábbiak szerint mérhető le: nem érvényesül a norma, ha a jogalkalmazás társadalmi folyamatában helyette és vele szemben más norma alakul ki.

VAS TIBOR Ezek szerint nem a *non-usus*, hanem a lerontó norma kialakulása a döntő.

PESCHKA VILMOS Ilyen esetben a jogfogalom terjedelmébe nem a régi, hanem a kialakult új norma tartozik bele.

SZABÓ IMRE Hogyan és mi alapján mérhetjük ezt le? Mikortól fogva nem lesz a régi norma jog? Hiszen a Legfelső Bíróság bármikor hozhat egy aktust, amivel véget vet az új gyakorlatnak.

KULCSÁR KÁLMÁN Tehát a Legfelső Bíróság jogot alkot. Maga is kialakíthat új normatartalmat. Ha ténylegesen jogot alkot, úgy gyakorlatilag és az államgépezet által is elismerten jogalkotó szervként funkcionál, holott nincsen erre jogosítványa. Ha lopok, abból nem lesz magatartási szabály. De ha aktusában a Legfelső Bíróság túlmegy az értelmezésen, ebből magatartási szabály lesz. Még nem fordult elő, hogy hivatalosan a Legfelső Bíróságot felelősségre vonták volna ilyen gyakorlatáért.

PESCHKA VILMOS És éppen az ilyen gyakorlat az, ami tudományos tényné, a tudományos kutatás tárgyává válik.

SZABÓ IMRE A maga szélsőségében tekintve a normativizmus hamis tan. „Még ha régi szerző vagyok is [ironikusan!], nem vagyok ebben az értelemben normativista.” Amint ezt a tárgyról szóló könyvemben² is kifejtettem, a Legfelső Bíróság aktusában van bizonyos normatív jelleg, de ezzel még nem válik jogszabállyá, ugyanis — amint ezt a monográfiában írom — csak „annak küszöbére lép”.

PESCHKA VILMOS Ez igen szép költői kifejezés, de végül is egy ilyen aktus jogszabályként hat.

KULCSÁR KÁLMÁN Egy ilyen aktus országos és állami elismerést nyer, sőt az állampolgárok is — saját érdekükben — ehhez igazodnak.

SZABÓ IMRE S mindezzel egyúttal a tény elvvé válik? Azért, mert a szociológia nevében közelítünk, az eseti van-ból létjogosult létező lesz?

KULCSÁR KÁLMÁN Ez a tény rossz, de van; s éppen ebben rejlik a tudomány szerepe, hogy jelzi a problémákat — az esetleg efemer jelenségeket is.

SZABÓ IMRE A szociológia ezzel viszont szándéka ellenére apologetikussá válik, mert a létezésből jogosultságra következtet. Holott HEGEL is megmondta: nem minden, ami létezik, jogosult a létezésre.

KULCSÁR KÁLMÁN A szociológia feladata a tények feltárása. Feltárja, hogy e jelenségek a joghoz tartoznak, de ezzel nem szükségképpen értékeli. Ha értékeli, úgy értékítélete a jogpolitika jegyében negatív lesz.

SZABÓ IMRE De adott esetben a negatív társadalmi értékű miniszteri rendelet is tudomásul kell venni, mert ez a szocialista állam szerkezetéből folyik.

KULCSÁR KÁLMÁN Ez lehetetlen.

PESCHKA VILMOS Mindennek elfogadása így, ilyen megfogalmazásban hipokrizis lenne. Végso soron a szocialista állam szerkezetében a Legfelső Bíróság is választott szerv, sőt sokkal közvetlenebbül választott, mint akármelyik rendelethozatalra jogosult miniszter, aki ráadásul nem is kollektív szervként működik.

SAMU MIHÁLY Alapvetően arról van szó, hogy meg kell határoznunk a teendőket az elvek megvalósítása céljából. Az általános jogfogalomban minden tör-

² Szabó Imre *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1960).

ténnetileg előforduló tényleges általános-lényegi elemnek szerepelnie kell. Ennélfogva a hatályosulás központi jelentőségű kérdés.

SZABÓ IMRE A hatályosulás önmagában nem jogfogalmi elem. Sok konfúzió forrását jelentené, ha felvennénk magába a jogfogalomba: volt például egy általunk 1948-ban alkotott törvény,³ aminek alapján egyetlen büntetőeljárás sem indult. Később hoztunk egy másikat, aminek alapján egyetlen elítélés volt csupán. A lengyel polgári törvénykönyvről pedig kimutatták, hogy egy csomó szakaszát a bírói gyakorlat egyetlen esetben sem alkalmazta.

A szociológia apologetikus szellemére jellemző, hogy önmagában abból a tényből, hogy Lengyelországban a törvényerejű rendelet formáját nem alkalmazzák, STEFAN ROZMARYN arra következtetett, hogy az haszontalan, tehát meg kell szüntetni. Az érvényesülés egészen másként merül fel a polgári jogban, ahol is egzakt módszerekkel — a perlés viszonylagos ritkasága okából — úgyszólván egyáltalán nem mérhető le. Az érvényesülés csak annyiban lehetne a jogfogalmi eleme, amennyiben részletkérdéseit megfelelően kidolgoznák. De egyébként nem.

VARGA CSABA Az előadás is hangsúlyozni kívánta, hogy a szocialista jog lényegmeghatározását a kettős meghatározás felvetett lehetősége nem érinti. Egyetlen tudományos, a jog fogalmát tükröző meghatározás van, s ez a jog általános-lényegi elemeit feltűntető lényegmeghatározás. Ebben a tekintetben a kettős meghatározás nem hoz magával új igényt, mert célja nem a lényeg kifejezése, hanem az, hogy eszközt szolgáltatson ahhoz, hogy egyrésztől megálapíthassuk: hatályos jogunk szerint milyen aktusok is rendelkezhetnek az állampolgárok jogairól és kötelességeiről, másrésztől pedig összefoglalhassuk azokat a jellemvonásokat, amik alapján immár feltárhatjuk: vannak-e jogszerű, de nem érvényesülő, illetőleg érvényesülő, de nem jogszerű szabályaink. Ilyen módon e többes meghatározás csakis munkahipotézis, kutatási alap és egyszersmind eszköz annak feltárására, hogy jogpolitikai elveink mennyire tekinthetők megvalósultnak. Ha ezek alapján beigazolódik a feltevés, hogy e két meghatározás terjedelme nagyrészt egybeesik, akkor a szocialista jog lényegmeghatározása változatlan maradhat, mert igazságát bebizonyítottuk. Ám ha egy bizonyos határköszöböt meghaladnak a divergenciák, úgy már felmerülhet, hogy ez a divergencia bizonyos általános jellemvonást képvisel, tehát a lényegmeghatározás is módosítandó.

SZABÓ IMRE Tehát — végkövetkeztetés szerint — egyetlen jogfogalom, következőképpen egyetlen tudományos meghatározás lehetséges. Ennek alapulvételével a fenti felvetések hozzávetőlegesen elfogadhatók.

³ SZABÓ IMRE kommunista ügyvédként miniszteri osztálytanácsosi rangban került az Igazságügyi minisztériumba a II. világháborút követően, majd a kommunista hatalomátvételtkor a törvényelőkészítő főosztály vezetőjeként szolgált.

„JOGFORRÁS ÉS JOGALKOTÁS”*

(Peschka Vilmos doktori értekezésének vitája
a Magyar Tudományos Akadémián)

A jogforrás és jogalkotás kérdése mint a jog képzésének és megjelenési formáinak, tehát a jog genezisének és rendszeren belüli transzformálódásának problematikájára koncentrált téma az állam- és jogelmélet kutatási körébe tartozik. Témaköre egyszersmind az államtudományok és jogtudományok valamennyi ágát közelről érinti, hiszen az összehasonlító és történeti tényanyagot a történeti és ágazati állam- és jogtudományok dolgozzák fel saját elméleti kérdéseikre összpontosítva a különösség szintjén; az állam- és jogelmélet ezt a tényanyagot és ennek a különösség szintjén formába öntött elméleti megfogalmazását általánosítja, s ennek során kifejtését egy általános és összegző igényű filozófiai társadalomelmélet szintjére emeli; ez az általános-elméleti keret pedig a maga sajátos — a rész és egész, különös és általános, felbontó elemzés és összegző szintézis dialektikáját egyesítő — következtetéseivel (ezeket mintegy visszacsatolva) lehetőséget nyújt az egyes ágazati tudományok számára számos esetben minőségileg újszerű alkotó következtetések levonásához, és így az egyes ágazati-különös elméleti felfogások elmélyítéséhez.

PESCHKA VILMOS doktori értekezésésként *Jogforrás és jogalkotás* címen benyújtott monográfiájának¹ az állam- és jogtudományok kö-

* Készült 1968 novemberében, ám kéziratban maradt egy személyesebb, elemzőbb, s egyben talán kritikaibb beszámoló kedvéért. Vö. a szerzőtől 'A jogforrás és jogalkotás problematikájához' *Jogtudományi Közöny* XXIV (1976) 9, 502–509. o.

¹ Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497 o.

rén belül értelmezett ilyen interdiszciplináris jellegéről tanúskodik egyebek közt az a körülmény, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság az értekezés 1968. november 5-i nyilvános vitájára opponensként NIZSALOVSKY ENDRE akadémikus, BIHARI OTTÓ, az állam- és jogtudományok doktora, és SZOTÁ CZKI MIHÁLY, az állam- és jogtudományok kandidátusa személyében e tudományok különböző ágainak jelentős képviselőit jelölte ki. PESCHKA VILMOS elmélyült munkája részben monografikus szintű válasz a magyar és nemzetközi jogtudományban már hosszú évek óta zajló tudományos vitákra, részben és ugyanakkor — természetesen — maga is újabb viták indítójává vált, mely rögvést a téma kulcskérdéseit érintő tanulmányokban és kritikai ismertetésekben² is kifejeződésre jutott. A témakört érintő viták folytatásaként s megújulásaként értékelhetjük azt a színvonalas, lényegi kérdéseket az elemzés körébe vevő, nemcsak érdekfeszítő, de egyúttal szellemes polémiát, mely az értekezésnek az opponensek s a disszertáns közötti elméleti vitáját jellemezte.

E színvonal nem csekély mértékben annak a fogalomelemzést nyújtó első fejezetben kifejtett tételnek köszönhető, mely a jogalkotás és a genetikus értelemben vett jogforrás azonosságát áhítva lényegében a hagyományos jogforráselmélet tagadásához érkezik el, különbséget téve a címben jelzett problémakör általános-elméleti kérdéseivel foglalkozó jogalkotáselmélet és a jogi jelentéstan vagy — egyszerűbben kifejezve — jogszabálytan között. A szerzőtől javasolt jogalkotáselmélet ugyanis — amint ezt NIZSALOVSKY professzor már érzékelte — magát a témakört a *Juristische Grundlehre* világából a filozófia magaslatába emelte.

A tipikus jogképződési folyamatok általános történeti képét elemző második fejezet kapcsán BIHARI professzor utalt arra, hogy a középkori jogfejlődésben a bíró jogalkotó szerepe végső soron az állami szervek autoritásának csökkenése eredményeként vált hangsúlyozottá, ezzel szemben a polgári forradalmakat követően a bírói jogalkotáshoz történő fordulást — MONTESQUIEU azon törekvése ellenére, hogy az új bíróság hatalma *en quelque façon nulle* legyen — vagy a forradalom kompromisszumos jellege (pl. Angliában), vagy pedig az indokolta, hogy a polgárságnak megrendült a törvényhozás mindenhatóságába vetett hite, azon egyszerű oknál fogva,

² Ld. pl. Beck Salamon *Állam- és jogtudomány* IX (1966), 480–487. o. és Stefan Luby *Právník* (1966), 548–550. o.

hogy félt a parlamenti radikalizálódás lehetőségétől. BIHARI szerint ma a polgári demokratikus elemek általában — ROBERT WALTER kifejezésével élve — egy „normák nélkül ítélkező bírókirály” típusának kialakulásával szemben foglalnak állást, noha RENÉ MARČIČ szerint „a bírói kar a jelenkor politikai elitje s a holnap arisztokráciája, mert útban vagyunk a bírói állam felé”.³ A monográfiához kapcsolódva SZOTÁ CZKI professzor kifejtette: a kialakult viszonyok szabályozása általában törvényhozás, a még kialakulóban lévő viszonyoké pedig jogalkalmazói jogképzés útján megy végbe, s ezért ez utóbbi nem tekinthető eleve negatív jelenségnek: egyfelől adott történelmi helyzetben elkerülhetetlennek minősülhet, másfelől pedig értéke e jogképzés társadalmi tartalmától függ. Ezzel bizonyos mértékben szembefutva, a századforduló idején a feudális elemek megőrzését szolgáló magyar bírói gyakorlat történelmi példáját említette NIZSALOVSKY professzor, hangsúlyozva a bírói jogképzés olykor nem kivételesen konzervatív jellegét. Idézte RUDOLF SOHM megállapítását: a szokásjog az erősek, az uralkodók barátja, míg a törvényi jog néha a gyengék barátjaként is jelentkezik.⁴ Az értekezés azon következtetésével azonban mindannyian egyetértettek, hogy az ún. szokásjogi jogalkotás lényegében jogalkalmazói jogképzésben oldottan jelenik meg, s ez utóbbi a történelmi feltételektől függően — sporadikusan vagy általános elterjedtséggel — végső soron minden jogrendszer számára tényként, a jogváltozás egyik lehetőségeként jelentkezik.

Az értekezés leginkább elvont harmadik és negyedik fejezetében a szerző egyfelől a társadalmi viszonyoknak jogi normákká és jogviszonyokká történő átalakításának sajátos formái, másfelől a társadalmi viszonyoktól a jogi normák megjelenéséig tartó folyamatban közvetítő láncsort képező, főként akarati elemek problémakörét dolgozza fel, a jogalkotáselméleti problematika valóban szociológiai eredményeit a jogfilozófiába integráló gondolati iránnyá emelve. E körben a polémia is sokoldalúbbnak s egyben elvontabbnak bizonyult. NIZSALOVSKY a társadalmi-jogi folyamatok feldolgozásának szemléleti módjáról megjegyezte: a jogalkotási folyamat perspektívája — minthogy napjainkban nincsenek már „jogüres” társadalmak — tipikusan nem egy új és előzmény nélküli jogrendszer létesítése, hanem már meglévő jogrendszereknek

³ René Marčič *Vom Gesetzesstaat zum Richterstaat*.

⁴ Rudolf Sohm *Institutionen*.

változások s beillesztések révén történő fejlesztése irányába mutat. Ez a fejlesztés immár döntő mértékben a sajátosan jogalkotó szervek tevékenységének az eredménye — ezzel egyidejűleg azonban nem elhanyagolható mértékben e jog jogalkalmazói „kiengedése és pótlóztatása” is végbemegy. A jogalkalmazói jogképzés tényét ilyen módon részben a társadalmi fejlődés megújuló követelményei gyors kielégítésének szükségessége, részben a jogalkotás eseti hiányosságai indokolják. „A ki nem elégített osztályakarát — folytatta NIZSALOVSKY — a törvényhozás hallgatása esetén a jogtudományon s a jogalkalmazáson keresztül jut kényszerű érvényesüléshez.” Ez pedig immár közvetlen formában veti fel a jogalkotói szabályozás módszerének kérdését. Itt már megkérdőjelezte PESCHKA vélekedését, aki szerint a jogalkotásnak a társadalmi viszonyok tipikus mozzanatait kell megragadnia; hiszen NIZSALOVSKY szerint egyfelől a k a z u i s z t i k u s jogi szabályozás is esetenként hosszú életű jogszabályhoz vezethet, másfelől az a t i p i k u s esetek is tipikussá válhatnak, és amennyiben kizárólag a tipikusan előforduló társadalmi viszonyokat szabályozzák, úgy az az atipikus esetek tekintetében csak jogalkalmazás útján kiküszöbölhető joghézagok szándékos előidézését eredményezhetik. „A törvényalkotás művészete éppen ebben áll: az elvont szabályt úgy kell megalkotni, hogy az látszólag ugyan a tipikus esetekről szóljon, de szükség esetén meg lehessen benne találni az atipikus esetek megoldását is.” Nos, NIZSALOVSKY e véleményével részben szembefutva, az érdemi problémamagot tekintve azonban részben erősítve, saját terminológiáját újra meghatározva és ezzel a megoldást tovább mélyítve PESCHKA így foglalt állást: „A jogszabály mennél jobban a tipikus esetre szól, annál inkább alkalmas az atipikus megoldására is, mert a típus nem azonos sem az átlaggal, sem pedig az általánossal, hanem a különöst reprezentálja — azzal, hogy az eset lényeges általánosságát legkonkrétabb és legkifejlettebb egyedi vonásaival való ellentmondásosságában fejezi ki.” Ismételten rámutatott: a jogalkotónak megadatott a lehetőség a tipikus megfelelő szabályozására, mert az általános meghatározottságon belül a determináció és akaratszabadság dialektikája a jogalkotó esetében is érvényesül. „A törvényhozó és akarata számára ugyanis az objektív társadalmi folyamatokon és törvényszerűségeken belül adódik egy viszonylagos mozgási tér, melynek keretében a konkrét és belső szükségszerűség szintjén a jogalkotói

döntés és megoldás számára többféle olyan lehetőség áll fenn, amelyek közül valóban választhat a jogalkotó.”

Az értekezés vitájának legelvontabb, de a jogalkotás társadalmi folyamatának szociológiai és filozófiai megragadása szempontjából jelentős fejezetét képezte az a polémia, mely a disszertáns és jogelméleti opponense párbeszédét jellemezte. Azt kívánták eldönteni, vajon a jogban kifejeződő osztályakarát potenciális vagy reális akaratként minősül-e. PESCHKA VILMOSnak a monográfiában is kifejtett álláspontja szerint a jogban kifejeződésre jutó osztályakarát potenciálisként való felfogása azt jelenti, hogy ezen akaratként az osztályhoz fűződő genetikus viszonya csak a különösség szintjén jelentkezik, normativitása pedig abban rejlik, hogy a különös osztályakarát válik normatívvá az osztály általánosságával szemben. Az osztályakarát reálisként felfogása értelmében viszont az akaratként az osztályhoz fűződő genetikus viszonya a lényegi általánosság szintjén jelenik meg, normativitása pedig abban jelentkezik, hogy a reális osztályakarát lényegi általánossága hat normatív erővel az osztály egyedi jelenségeivel szemben. Kutatásai alapján SZOTÁCZKI MIHÁLY arra következtetett, hogy az osztályakarát — sajátos genetikai kapcsolatának, normatív jellege sajátosságának, valamint annak következtében, hogy az osztályakarát objektív lehetőségként jelenik meg az uralkodó osztály irányában is, amennyiben az egyedi esetlegességet a lényegi általánosság szintjére emeli — végeredményben inkább potenciális akaratként minősül. Szerinte a közvetítő mozzanat, az egyéni akarát az osztályakarát kialakításában gyakran háttérbe szorul (ami általánosnak bizonyult a kapitalizmust megelőző formációkban, de a szakmai jellegű, például költségvetési jogalkotás tekintetében napjainkban is tettenérhető), s az osztályakarát az osztály érdekeit „minőségi”, és nem tisztán „mennyiségi” értelemben képviseli. Vitájuk tehát annak tisztázására irányult, hogy az uralkodó osztálynak a jogban kifejeződő s ezáltal állami akarattá emelt akarata milyen viszonyban van az uralkodó osztály tagjainak egyéni akaratával: ezeket csupán potenciálisan, minőségi mozzanatainak általánosságában képviseli-e, avagy reálisan, valóban az egyéni akaratok mennyiségi halmazát fogja át? Az adott keretek közt párbeszédük aligha vezethetett véglegesen elfogadható eredményhez, azonban a látszólag minden tekintetben szembenálló két „szélső” felfogás egymás irányában történő közelítését eredményezte — ami elsősorban a fogalmi tisztázásban, valamint a két felfogás bizonyos

egybeeső vagy egymáshoz közelálló pontjainak kimunkálásában jutott kifejeződésre.

PESCHKA filozófiai igényű jogalkotáselméletében kimunkálta azokat a részben követelményként érvényesített elméleti, részben tényekben megnyilvánuló gyakorlati alapokat, amelyek alapján munkája ötödik fejezetében arra a megfelelőképpen indokolt következtetésre juthatott, hogy a jogalkotás iránt támasztott társadalmi és jogpolitikai várakozásokat alapjában csak a törvényhozás elégítheti ki. A t ö r v é n y h o z á s e l s ő d l e g e s s é g e azonban bizonyos tekintetben még napjainkban is inkább követelményként, a továbbfejlődés kívánatos perspektívájaként, semmint megvalósult, befejezett tényként jelentkezik. Csupán a NIZSALOVSKY által említett példára hivatkozva: a szocialista fejlődés rendkívül jelentős állomását jelző s több mint kétezer oldalt és közel háromszáz jogszabályt — az új mechanizmusra történő áttérés alapköveit — tartalmazó gyűjteményben⁵ is mindössze két törvényt találhatunk. Éppen e körülménynek köszönhetően abban a kérdésben, vajon alkotmányunk a törvényerejű rendeletek szabályozási körét írja-e negatíve körül, vagy — éppen ellenkezőleg — azt határozza meg, hogy mi az, amit a törvényhozó országgyűlés köteles szabályozni, saját korábbi tételével szemben PESCHKA engedett BIHARI állásfoglalásának, mely szerint a törvényi szabályozás körének pozitív meghatározásával az országgyűlés alkotmányos kötelezettségévé kell tenni, hogy adott kérdésekben a szabályozást valóban elvégezze. A szabályozás alanya és fóruma tekintetében mindketten elismerték, hogy meghatározott feltételek között a joggyakorlat is ténylegesen módosíthatja a hatályos jogot, sőt, ez az eredeti norma hatástalanságának és a jogalkalmazói „új” jog hatékonyságának a társadalmi méretű általánossága és állandósulása bebizonyosodása esetén valóban jogképzésnek, a jogalkotás sajátos változatának minősül. A probléma országunkban elsősorban a Legfelsőbb Bíróság tevékenysége kapcsán merül fel: a Legfelsőbb Bíróság bizonyos mérvű jogképző tevékenységét az irodalom már valóban tényként állapítja meg. E tény értékelése azonban számos elméleti, politikai s jogpolitikai tétel és követelmény függvénye. PESCHKA — az államjog részéről megfogalmazható követelményeket képviselő BIHARI OTTÓval szemben

⁵ Az új gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteménye I-II (Budapest 1967).

— arra a következtetésre jutott, hogy „helyes lenne a tényleges helyzetet pozitív jogilag szabályozott keretek közé vezetni”; ezáltal ugyanis elkerülhető lenne a BIHARI által is elismerten és bíráltan a Legfelsőbb Bíróság jelenlegi gyakorlatát behálózó „jogforrási dzsungel, áttekinthetetlen »döntvényrendszer« veszélye”; a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó közreműködése pozitív jogi elismerése esetén azonban természetesen a tartalmi határokat is pontosan meg kellene vonni — úgy, hogy semmiképpen se terjedhessen ki jogilag egyáltalán nem szabályozott területek rendezésére.

*

A közvetlen és közvetett résztvevőket egyaránt magával sodró polémia, melyben maga a disszertáns is a dialógus és lehetséges eredménye jellemzése során, MARCEL PROUST utolérhetetlenül finoman megfogalmazott szavainak — „egy erős eszme annak is kölcsönöz erejéből, aki cáfolja, mivel az is részét teszi az emberelmék egyetemes értékének, betelepszik, beoltódik annak az elméjébe, akit cáfol, olyan rokoneszmék közé, amelyeknek segítségével most meg a cáfoló lesz előnyben, s kiegészíti, helyesbíti ezt a vele ellenkező eszmét; így a végső ítélet mintegy két vitázó fél közös műve lesz” — igazolását látta, lényegében a teljes problematikát átfogta. A vita valóban elméleti-tudományos erejűnek bizonyult. Talán ennek is köszönhetően a monográfia csattanós, a kritikai önvizsgálat kialakítása tekintetében tényleg radikális következtetése, a Legfelsőbb Bíróság tevékenységének az eddigi gyakorlat bizonyos vonásait általános, jogilag elismert elvvé emelésére irányuló gyakorlati következtetése a polémia során csaknem érintetlen maradt. Ez bizonyos tekintetben érthető is, hiszen a tét meglehetősen nagy, s az eddigi gyakorlati tapasztalatok és a korántsem új, de napjainkig megfelelően ki nem elégített követelmények teljes megvalósulása irányába mutató fejlődés valós esélyei és reményei közötti eltérés pedig viszonylag kicsi — s ez arra utal, hogy megfelelő rendezés hiányában az alapproblémának s a pusztán látszólagos megoldások gyakorlatának megszűntét aligha várhatjuk; ugyanakkor az általánosság bizonyos küszöbét túl nem haladó gyakoriságú tények elvvé emelése számos kulcsfontosságú kérdés új módon történő megközelítését feltételeznél és követelnél. A tények elvvé emelését általában csak meghatározott és racionálisan igazolt értékelés indokolhatja, az értékelés pedig vagy e tények szükség-

szerű és/vagy kívánatos előfordulására, vagy pedig — kiküszöbölésüknek reális lehetőségeit és perspektíváját egyaránt kimunkálva — ezek nem szükségszerű és egyben nem kívánatos voltára következtethet. PESCHKA VILMOS értékelése az első alternatívát (és annak első fordulatát) részesítette előnyben. Ez az értékelés — mint minden tudományos tétel és következtetés — természetszerűleg vitatható, sőt a tudományos közmeggyőződés kialakítása és formálása érdekében feltétlenül vitatni is kell. A vitának azonban a követelményeket a valósággal és annak valóságos fejlődési lehetőségeivel kell egybevetnie, hogy az a megoldás, amely a polémia — legalább is időleges — lezárása után a legkevésbé tetszik majd könnyűnek, ne pesszimizmusban fogant kompromisszumot, ám ne is a valóság talajáról az optimizmus jegyében történő elrugaszkodást eredményezzen.

A JOGI FOGALOMKÉZÉS POZITIVISZTIKUS ÉS SZOCIOLOGISZTIKUS ASPEKTUSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE*

1.

A téma, melyről vitaindító — szerényebben s egyben szabatosabban kifejezve: nem problémát kifejtő, inkább pusztán felvető — előadás tartását vállaltam, a címből is kitűnően módszertani jellegű. Talán furcsának tetszik, ha előljáróban rögvest megemlítem: nem végeztem a kérdéskörre irányuló vagy túlnyomórészt ennek szentelt módszertani kutatásokat. És ezt nem azért kell megjegyeznem, hogy a remélhetőleg kialakuló vitában a most következő problémafelvetést s a mögötte rejlő és legalábbis munkahipotézis formájában kialakított koncepciót majd minden bizonnyal érintő bírálatokra netalán az *ignorancia* kifogásával válaszolhassak, hanem azért, hogy ezáltal is kifejezésre juttatva már eleve hangsúlyozzam: olyan problémáról szeretnék itt beszámolni, amely nem itt és most, a megtisztelő felkérés alkalmából és az általa biztosított vitalehetőség kedvéért vetődött fel, hanem már évekkal korábban, a jogirodalom s az abban található gyakran látszólag el-

* A Magyar Jogászszövetség Állam- és Jogelméleti szekcióülésén 1969. december 17-én elhangzott vitaindító előadás, melyből utóbb egy több helyütt megjelent tanulmány formálódott: 'A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 589–613. o., nemzetközi megjelenéseiben pedig 'Quelques questions méthodologiques de la formation des concepts en sciences juridiques' *Archives de Philosophie du Droit* XVIII (Paris: Sirey 1973), 215–241. o. és *Algunas cuestiones metodológicas de la formación de los conceptos en ciencias jurídicas* (Maracaibo: Instituto de Filosofía del Derecho LUZ 1982) 38 o. [Cuaderno de trabajo 32].

lentétes, mindenesetre eltérő nézőpontokról és szemléletmódokról tanúskodó állásfoglalások tanulmányozása, valamint eltérő témákat érintő, egyidejűleg mégis közös kérdésmagot határozottan felvető kutatómunkám során — legalább hallgatólagos formában — már megfogalmazódott. E körülmény említése talán másokat aligha érdeklő szubjektív vallomásnak is tetszhet, valójában azonban, úgy vélem, az objektív általánosság mozzanatát is magában foglalja, s ilyen módon a rögvest felvetendő probléma — implicit vagy explicit formában, egy adott szemléletmód elutasításában vagy különböző megközelítések összeegyeztetésére irányuló kísérletekben — az elméleti jogi gondolkodás egész területén közvetlen vagy közvetett módon már eleve és szükségképpen jelen van.

2.

Az alapprobléma, melyről idáig még a konkrétság mindennemű elemét mellőzve beszéltem, első megközelítésben, a konkrétság felé csupán közelítve — s ezért rendkívül nyers és elnagyolt formában — a következőképpen fogalmazható meg: módszertanilag szemlélve, a fogalomképzés területén mi a következménye annak a ténynek, hogy a jogelmélet (s általában a jogtudomány vizsgálódási területe) szempontjából releváns valóság me g k e t t ő z ő t t v a l ó s á g k é n t jelentkezik?

3.

Hallgatólagos formában e kérdés egy állítást is magában foglal, amit a kérdés egyértelműségének biztosítása érdekében — tán rendkívül röviden és elnagyolt formában — itt ki kell fejtenem.

A jogtudomány sajátos tárgyaként mindenekelőtt adott egyfelől a jogrendszer, tehát a jogi normáknak és a normatív szövegekben foglalt egyéb tételeknek rendszerré szervezett összessége, másfelől pedig a társadalmi valóság, mely a jogrendszer keletkezésének, megvalósulásának és bármiféle alakulásának és módosulásának egyaránt színterét s egyben meghatározó mozzanatát képezi. Jóllehet a jogrendszer — létének értelmet adó funkciójából is kitűnően — alkalmas a társadalmi valóság befolyásolására, alapvetően és végső soron a társadalmi valóság az, mely a jogrendszert keletkezésében, megvalósulásában és módosulásában egyaránt meghatározza. Ilyen módon viszont a jogrendszer tükrözött minőségében, aktivitásra és visszahatásra irányuló képességében csupán másod-

lagos, egy sajátos megkettőződés eredményeként létrejövő valóságként jelenik meg — tehát röviden kifejezve: egy adott alap felépítményeként. Ugyanis a társadalmi valóság ilyen vagy olyan tükörképeként a jog maga is társadalmi valóság: olyan társadalmi tény, amely az ilyenként történő minősítés feltételeként érvényesített követelményt — tudniillik, hogy a társadalomban hatást fejtessen ki — egészében kielégíti.

Egyfelől tehát adott számunkra a jogrendszer, mint normáknak és más tételeknek, illetőleg ezek által kialakított és meghatározott intézményeknek többé vagy kevésbé zárt rendszert képező, s adott szövegekben rögzített és azokban fellelhető halmaza; másfelől pedig adott számunkra a társadalmi valóság, mely a társadalomban végbemenő történéseket, a társadalomban tényként jelentkező adottságokat s e valóság objektív fejlődési irányait és követelményeit egyaránt magában foglalja.

Nyomatékosan ismételnem kell, hogy a jogrendszer teljes egészében a társadalmi valóság részeként jelenik meg, ezért a fenti szétválasztás nem szembeállítás jelent, csupán megkülönböztetést: a jogrendszernek mint nyelvi formában kifejezett tételek általában formalizált, írásban rögzített és zárt rendszerének (azaz a POUNDi értelemben vett *law in books*nak) az „egyéb”, tehát minden más (a *law in action*t is magában foglaló) társadalmi valóságtól való viszonylagos, elméleti és gyakorlati szempontból mégis egyaránt indokolt megkülönböztetését.

4.

A jogtudományi vizsgálódás számára a jogrendszer s az annak alapját és érvényesülési mezejét képező társadalmi valóság egymással szerves összefüggésben levő ismerettárgyakként jelennek meg. Valóban, a jogrendszer vizsgálata önmagában teljes értékű, társadalomtudományi szintű eredményekhez nem vezethet; a társadalmi valóságnak a tételes jog követelményrendszerét figyelmen kívül hagyó elemzése pedig a jogtudomány szempontjából egyenesen értelmetlennek minősülne.

E két oldal összefonódása azonban korántsem jelenti, hogy a kutatás számára e két ismerettárgy differenciálatlan egységet alkot. Vannak megközelítések, amik elsődlegesen a jogrendszer mint fogalom- és tételrendszer belső törvényszerűségeinek feltárására, a jogrendszer összetevőinek értelmezésére, eltérő jogrendszerek meg-

felelő tételcsoportjainak összevetésére irányulnak — ezeket a kutatási irányokat, melyek eredményei *de lege lata* (vagy, kivételesen, logikai posztulátumokon nyugvó *de lege ferenda*) megállapításokban fejeződnek ki, *p o z i t i v i s z t i k u s* vagy dogmatikai megközelítéseknek nevezzük. Ezzel szemben vannak megközelítések, amik elsődlegesen részben a jogrendszer és a társadalmi valóság közötti funkcionális és okozati kapcsolatoknak (tehát egyfelől a társadalmi valóság, másfelől a jogrendszer befolyásolási mechanizmusának), részben pedig a jogrendszer keretében végzett vagy végzendő valamilyen konkrét rendezéssel összefüggésben a társadalmi valóság feltárására irányulnak — ezeket a kutatási irányokat, melyek eredményei társadalmi értékelésen nyugvó *de lege ferenda* megállapításokban fejeződnek ki, *s z o c i o l ó g i a i* megközelítéseknek nevezzük.

A jogtudományi kutatás egészében ez a két alapvető kutatási irány szükségképpen egymásba kapcsolódva és egymást kiegészítve jelenik meg — mindez azonban a legkevésbé sem zárja ki egyrészt az egységes kutatási folyamatban érvényesített eltérő megközelítések különválasztásának, másfelől a viszonylagosan önálló és specializált irányú kutatásoknak lehetőségét.

5.

E bevezető jellegű s az előzőkben általánosan megfogalmazott problémafelvetés megalapozását szolgáló megjegyzések után szeretnék felvázolni néhány olyan konkrét, a jogelmélet s a jogtudomány alapfogalmait és ezek meghatározását érintő problémát, amelyek tanulmányaim és kutatómunkám során más és más időkben, más és más témákat érintően egyaránt felvetődtek, s amelyek egy adott tekintetben hasonló jellegű közös kérdést is magukban foglalván a már jelzett alapp probléma felvetését kialakították, és — legalábbis ideiglenes megoldásukra tett kísérleteim során — a későbbiekben bemutatandó s egyelőre munkahipotézisként szolgáló koncepció körvonalait meghatározták.

6.

Az első hasonló jellegű probléma a *j o g f o g a l o m* meghatározásával összefüggésben merült fel. E probléma vázlatos felvetését tar-

talmazza egy néhány évvel ezelőtt közreadott cikkem,¹ s egyik lehetséges megoldását kíséreltem meg körvonalazni szintén két éve itt, egy elméleti-jogi szekcióülés keretében, amikor vitaindító felvetéseimet a jelenlévők megvitatták.²

Emlékeztetőül felidézve a főbb tételeket: arról beszéltünk akkor itt, hogy a szocialista elméletben egyes szerzők, irányok vagy megközelítések a jog fogalmát a tételes jog követelményrendszerére figyelemmel határozzák meg, s így az érvényesülés tényére tekintet nélkül a jog terjedelmi körébe vonnak minden olyan aktust, amely szabályszerű kibocsátást nyert; ezzel szemben más szerzők, irányok vagy megközelítések a jogot a társadalmi valóság oldaláról szemlélik, s így a szabályszerű kibocsátás tényére tekintet nélkül olyan aktusokat vonnak csak a jog terjedelmi körébe, amik érvényesülnek, amelyek tehát a társadalom számára jogként, vagyis meghatározott általánossággal állami kényszerrel biztosított normákként jelennek meg.

A probléma megfogalmazásának szempontjából közömbös, vajon a pozitivistikus s a szociológiai megközelítések eredményeként nyert jogfogalmak terjedelme általában (vagy egy adott társadalomban különösen) milyen mértékben esik egybe vagy tér el egymástól. Mindenképpen tény az, hogy léteznek — avagy, a legszigorúbb szemlélő számára is vállalhatóan: létezhetnek — egyfelől szabályszerűen létrehozott, ám nem érvényesülő, másfelől pedig érvényesülő, de nem megfelelő szerv által vagy nem megfelelő módon kibocsátott normák, és ennek következtében a szóbanforgó jogfogalmak, következtetésképpen az ezeket érintő meghatározások tárgya és tartalma egyaránt elvileg eltér egymástól.

Ennek megfelelően akkoriban levont következtetésem az volt, hogy a dogmatikai s a szociológiai értelemben vett jog — elméleti nézőpontból — egymással nem azonos két ismerettárgyat jelöl, ezért önállóan kell mindkettőt meghatároznunk s e meghatározások igazságértékét megvizsgálnunk, jóllehet ideális esetben (mely idealitás, joggal hihetjük, a valóságban aligha vagy legalább is

¹ Vö. a szerzőtől 'A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben' *Állam- és Jogtudomány* X (1967) 1, 143–156. o.

² Vö. a szerzőtől 'A jog meghatározásának néhány problémája a szocialista jogelméletben' [1966], a jelen kötetben.

rendkívül kivételesen megtestesülő jelenség) e két fogalom és meghatározás terjedelme nyilvánvalóan egybeesik.

7.

A második hasonló jellegű dilemma a joghézagok témakörében akkor merült fel, amikor egyik kritikai írásomban³ egy a nyugat-európai jogi gondolkodást egybefogó gyűjteményes munka⁴ elemzésekor azt tapasztaltam, hogy a kontinentális polgári elméletben a joghézag kérdését illetően — eltekintve egyes szélsőséges álláspontoktól — végső soron két ellentétes szemléletmódra visszavezethető felfogás érvényesül, s ezek egyes általános formai vonásait tekintve emlékeztethetnek a hézagfogalom szocialista felfogását érintő vitára.

A joghézag szocialista elméletének kimunkálása során ugyanis a szerzők egy része a hézagfogalmat a pozitív jog tételes követelményrendszerére — a szabályozásra irányuló s normatív módon kifejezett jogalkotói akaratra, illetőleg a jogalkalmazói döntés ebből eredő kötelezettségére — figyelemmel közelíti meg; ezzel szemben mások egy a jogrendszer körén kívül eső kritériumot tartanak döntőnek, s ilyen módon a joghézag fogalmát az objektíve rendezést igénylő társadalmi viszonyok köréből kiindulva határozzák meg, miközben a tételes jogi posztulátumokon nyugvó előbbi kritériumoknak kizárólag a joghézag jogalkalmazói kitöltése jogszerű lehetőségének megítélése tekintetében tulajdonítanak valamelyes jelentőséget. A két megközelítés eredményeként nyerhető joghézagfogalom terjedelme nem esik egybe: gyakorlati tapasztalatok szerint különböző jogpolitikai megfontolások eredményeképpen általában az utóbbi minősül szélesebbnek, magában foglalva az előbbi nagy részét, de nem feltétlenül az egészét.

„A jogtudományi fogalomalkotásra általában is jellemző alapprobléma ezek kapcsán — véltem ekkor⁵ — ténylegesen abban jelentkezik, hogy mind a két meghatározás egyidejűleg jogosult és igaz lehet, minthogy tárgyuk nominális azonossága ellenére volta-

³ Vö. a szerzőtől 'Kodifikáció — joghézag — analógia' *Állam- és Jogtudomány* XII (1969) 3, 566–572. o.

⁴ *Le problème des lacunes en droit publ.* Ch[aïm] Perelman (Bruxelles: Bruylant 1968) 554 o. [Travaux du Centre National de Recherches de Logique].

⁵ Vö. a szerzőtől 'Kodifikáció — joghézag — analógia', 572. o.

képpen eltérő nézőpontokból szemlélt eltérő *definiendumokról* van szó. Ez a körülmény pedig az *apriorizmus* látszatának elkerülése érdekében azt a feladatot rója a joghézagelméletre, hogy alapfogalmait a konkrét jogrendszer rendelkezéseinek pozitivistikus spektrumából és a jog iránt támasztott társadalmi követelmények szociológiai spektrumából egyaránt definiálnia, vagy legalábbis a két fogalom közötti eltérés lehetőségét tudatosítania kell.”

8.

A harmadik hasonló jellegű probléma pedig pár hónapja, a preambulumok kérdésével foglalkozva⁶ merült fel, amikor egy merőben elméleti kérdés megválaszolása, jelesül a *p r e a m b u l u m* tartalma normativitásának bizonyítása, vagyis saját érvelésem megalapozása érdekében többé-kevésbé kifejezett formában meg kellett határoznom a normativitás fogalmát.

A dilemma a következő formában vetődött fel: A dogmatikai kutatás számára — tehát egy olyan kutatás számára, amely mindenekelőtt a törvényesség formai jellegű követelményeit tartja szem előtt — minden olyan szövegben foglalt norma és egyéb tétel érvényesnek, hatályosnak, következésképpen normatívnak minősül, amely a jogrendszer által meghatározott módon nyert kibocsátást. Ilyen módon pozitivistikus nézőpontból a normativitás nem jelent mást, mint hogy a normativitással rendelkező norma (vagy egyéb tétel) az egyébként is érvényes, hatályos, normatív jogrendszer részét képezi — tehát, röviden kifejezve: a normativitás rendszeren belüliséget jelent. Ettől az elvi jellegű, a tételes jog követelményrendszerének szemszögéből tekintett normativitástól nyilvánvalóan különbözik e normativitás tényleges megvalósulása, a pozitivistikusan érvényesnek s hatályosnak minősített normák és egyéb tételek gyakorlati érvényesülése és hatályosulása. Amint ezt az ‘érvényesség’ és ‘érvényesülés’, ‘hatályosság’ és ‘hatályosulás’ fogalmainak rendkívül általános jogtudományi alkalmazása is jelzi, mind e fogalmak, mind a normativitás fogalma egy differenciált megközelítés tükrében valójában megkettőződött jelenik meg. Következésképpen az előbbiekben jelzett elvi, pozitivistikus értelemben vett normativitástól meg kell különböztetnünk a szo-

⁶ Vö. a szerzőtől ‘A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat’ *Állam és Jogtudomány* XIV (1970) 2, 249–307. o.

ciológiai értelemben vett normativitást, mely az elvi normativitásnak a társadalmi gyakorlatban történő realizálódását, tehát röviden: normaként — s pontosabban: a jogrendszer részeként — való aktuális társadalmi funkcionálást jelenti.

9.

Nem merném negyedik hasonló jellegű, az előbbiekkal egyenértékű problémaként megjelölni és bemutatni, de a fenti kérdések logikai sorába építve megjegyzésként szeretném mégis ide iktatni a t ö r v é n y e s s é g fogalmának problematikáját.

A szocialista jogelmélet már régtől fogva egyöntetűen és erőteljesen hangsúlyozza, hogy a törvényesség nem csupán formális kategória, de olyan jogpolitikai igény, amely formai és tartalmi követelményeket egyaránt magában foglal. Amikor azonban e kategória konkrét gyakorlati alkalmazására, tehát a törvényesség követelményeinek meghatározott területeken történő érvényesítésére vagy megvalósultságának értelmezésére kerül sor, a törvényesség tartalmát általában a szocialista szerzők is már inkább vagy kizárólagosan adott formájú követelmények halmazaként fogják fel, az esetleg figyelembe vett vagy alkalmazott tartalmi követelményeket pedig csupán *de lege ferenda* javaslatok formájában juttatják kifejezésre.

A törvényesség e két oldala nyilvánvalóan szemben is állhat egymással, s viszonylagos elkülönülésük és önállóságuk elsősorban rendkívüli időszakokban, például forradalmi fejlődés során válik szembetűnővé. Ezt a helyzetet jellemzi SZABÓ IMRE akadémikusnak a forradalmi törvényességről megjelent tanulmánya,⁷ mely alapjaiban határozta meg a SÁRLÓS BÉLA monográfiájáról⁸ megjelent recenzióm⁹ álláspontját. Ebben ugyanis SÁRLÓS BÉLÁval több ponton vitázva arra a következtetésre jutottam, hogy a törvényesség formai értelemben olyan jogalkalmazást feltételez, amely a részletszabályozást megvalósító jogrendszer követelményrend-

⁷ Szabó Imre 'Forradalom és törvényesség' *Állam és Igazgatás* 1969/3, 199–208. o.

⁸ Sárlos Béla *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969) 448 o.

⁹ Vö. a szerzőtől 'A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása' *Állam- és Jogtudomány* XII (1969) 2, 358–364. o.

szerét kielégíti, tartalmi értelemben pedig olyant, amely „az adott társadalmi-politikai helyzetből fakadó objektív gyakorlati követelményeket”, tehát a társadalmi fejlődés objektív igényeit elégíti ki.¹⁰ Ilyen módon pedig — a részletszabályozást megvalósító jogrendszer létre és funkciójára is figyelemmel — az általában vett (szocialista) törvényesség a formai s a tartalmi törvényesség egységét, együttes megvalósulását jelenti. Ezzel szemben akkor, amikor még nincs, mert nem alakult ki részletszabályozást megvalósító jogrendszer, a meglévő általános jogi keretek között a tartalmi törvényesség lényegében egymagában is törvényességet, pontosabban sajátos módon megjelenő „forradalmi” törvényességet eredményezhet.

Az általunk vizsgált problémakör szempontjából mindez azért érdekes, mert e körben is hasonló jellegű fogalmi megkettőződés-sel találkozunk, mely pontosan a pozitivistikus s a szociológiai megközelítés eltérő szempontjainak felel meg. A formai törvényesség ugyanis nyilvánvalóan a jogdogmatika körébe eső s a tételes jog követelményrendszeréhez mért viszonyt kifejező kategória; a tartalmi törvényesség pedig a valóság tényeihez és objektív fejlődési tendenciájához mért viszonyt kifejező olyan kategória, amelynek megalapozását csakis a szociológia, vagyis egyfajta társadalomtudományi megközelítés szolgáltathatja.

10.

Úgy gondolom, a fentebbiekben vázolt (s az átfogó témánk körébe vágó alapvető problematikának minden bizonnyal csak kis töredékét, kiragadott esetét képező) néhány konkrét probléma és ezek lehetséges megoldási iránya egyaránt általánosabb összefüggésekre utal.

Ezeket röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze: a jogi valóság természete meghatározza a jogi fogalomképzés természetét, és ilyen módon a megkettőződött jogi valóságnak megkettőződött jogi fogalomképzés felel meg. A jogi fogalomképzés e kettőssége esetleg és legfeljebb csak nominálisan azonos, a valóságban azonban elvileg eltérő, egymástól inkább aktuálisan, semmint potenciálisan különböző jelenségek, ismeret-tárgyak objektív természetét fejezi ki.

¹⁰ Uo., 363. o.

Ezen ismerettárgyak objektív természetének leírására egyfelől a jogdogmatika, másfelől a jogszociológia hivatott. Az előbbiekből következően tehát a jogi dogmatika és szociológia vizsgáldási területe s az általuk elemzett jelenségek mind tartalmi elemeiket, mind terjedelmüket tekintve egyaránt elvileg eltérnek egymástól: a fogalomképzés differenciáltsága csupán a valóság differenciáltságát tükrözi.

11.

Az a körülmény önmagában, hogy e differenciáltságot felismerjük, nem eredményezi és nem is eredményezheti sem a jogi valóság, sem a jogi fogalomképzés szubjektív jellegű relativizálását. Nyilvánvalóan önáltatás, egyenesen hipokrizis lenne azt állítanunk, hogy teljes mértékben akár a jog megfelelhet a valóságnak, akár a valóság adekvát lehet a joggal. A jogtudomány társadalmi funkciója éppen az, hogy elősegítse e megfelelést és adekváttá válást; azt tehát, hogy — egyfelől — a jog valóban a társadalmi valóság objektív fejlődési követelményeit tükrözze, ilyen módon pedig — másfelől — a társadalmi valóság valóban a tételes jog követelményrendszerének megfelelően alakuljon. A differenciáltság felismerése ezek szerint a jog és valóság inkább aktuális, semmint potenciális különбözőségének felismerését jelzi. Ezt a különбözőséget és kettősséget nem az eltérő szemléletmódok és megközelítések hozzák létre; ezek csak feltárják és fogalommá sűrítés tárgyává teszik — úgy, ahogyan e kettősséget a jogtudományi, a jogászai, valamint a jogot érintő mindennapi nyelv már egyaránt régtől fogva, tényként tükrözi.

Mivel a dogmatikai fogalmak a fentiek szerint a jogi *Sollent*, a szociológiai fogalmak pedig a jogi *Seint* látszanak tükrözni — azt tehát, hogy miként realizálódik és mivé válik e *Sollen* a társadalmi valóságban —, akár annak felszínes gyanúja támadhatna, mintha a *Sein* és *Sollen* KANTIánus dichotómiáját kívánnánk ezzel becsempészni vagy visszacsempészni a jogi fogalomalkotás módszertanába. Ezt a feltételezést azonban már egyfelől a jog társadalmi valóságára, másfelől a társadalmi valóság normativitására utaló megelőző gondolatok is cáfolták. S ami a fentiekben körvonalazott felfogás érdemét illeti, mindez a jogi *Sein* és *Sollen* kölcsönös feltételezettségét s egymásba átnövését távolról sem érinti; csupán azt hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományként felfogott jog-

tudományban viszonylagosan elkülönült, önálló formában számot kell tudnunk adni arról, hogy mi a jog; továbbá arról is, hogy mi a — jog által befolyásolt, nem kellően befolyásolt, avagy egyáltalán nem befolyásolt — társadalmi valóság.

A fenti gondolatok burkoltan már annak megállapítását is magukban foglalták, hogy a jogtudomány mind a dogmatikai, mind a szociológiai megközelítés eredményeként önálló fogalmakat alakít ki, amik egymással meghatározott kapcsolatban állanak. Ezek a fogalmak és megfelelő meghatározásaik egymást kiegészítik: nem egymással szemben, csakis egymás mellett lehetnek igazak. Mindkét típusú fogalom esetében ugyanis egyaránt tudományos, igazságát tekintve azonban óhatatlanul parciális érvényességi mezővel rendelkező fogalmakról van szó. Ha tehát például ismerni kívánom „a” jog fogalmát, akkor vagy kérdésemet kell pontosabbá tennem, vagy pedig kérdésem tárgyát pozitivistikus és szociológiai nézőpontból egyaránt meg kell határoznom.

12.

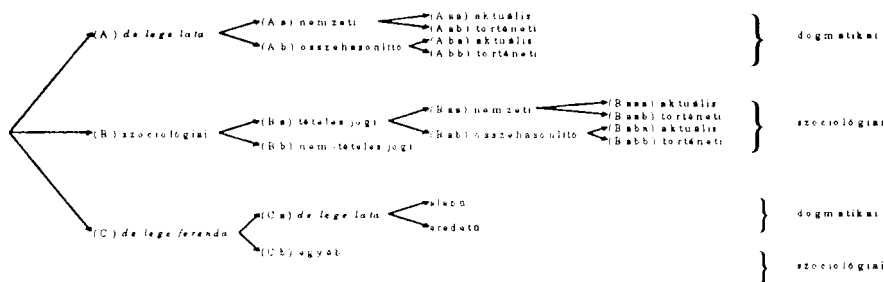
A jogi fogalomképzés e kettős vonatkozásának s ezáltal meghatározott kettőssége lehetőségének tagadása számos, az imént vázolt felfogás szemszögéből értelmetlen, mert a nominális, vagyis elnevezésbeli azonosság álarca mögött valójában eltérő tárgyakról szóló vita forrásává válhat. Pedig formális tekintetben hasonló módszertani megfontolások találhatók a polgári s a szocialista irodalomban egyaránt „Az út — írta például saját problémája kapcsán egy szerző¹¹ — nem a dualizmus kijátszása azáltal, hogy alkotóelemeinek egyikét kiválasztjuk, hanem magának a dualizmusnak legyőzése az arra történő rámutatással, hogy pontosan értelmezve nem ellentétes és összeegyeztethetetlen szempontok kifejezéséről van szó, hiszen a dualizmus a jogi jelenség egymástól eltérő ténylegesen meglévő elemeit szimbolizálja.”

13.

A fogalomképzés problémaköréhez kapcsolódva még röviden célszerű vázolni, hogy az elmondottakkal összefüggésben miképpen is kísérelhetnénk meg a jogtudományi fogalommeghatározá-

¹¹ Alf Ross *Towards a Realistic Jurisprudence A Criticism of the Dualism in Law* (Copenhagen: Munksgaard 1946), 13. o.

sok osztályozását. Elöljáróban meg kell jegyezni: első ösztönzést ehhez egy törvényhozástani monográfia¹² adott, melynek sokoldalú és differenciált meghatározásai a kritikai átgondolás alkalmával¹³ arra késztettek, hogy megpróbáljam immár módszeresen körvonalazni a jogtudományi fogalom meghatározások típusainak teljes gazdagságát (1. ábra).

1. ábra

(A) A *de lege lata* meghatározás a tételes jog követelményrendszerének szemszögéből tekintve egy tételes jogi intézmény fogalmi elemeit sűríti magába. A *de lege lata* meghatározás ezért mindig dogmatikai meghatározásnak minősül. Annak megfelelően, hogy e meghatározás egy adott jogrendszer, vagy összehasonlítás eredményeként több meghatározott jogrendszer követelményrendszerét tükrözi-e, (a) nemzeti vagy (b) összehasonlító meghatározásról beszélhetünk. Annak megfelelően pedig, hogy e meghatározás a vonatkozó jogrendszer (jogrendszerek) követelményrendszerét egyetlen meghatározott időpontra vagy valamely tágabb időszakra vetítve tükrözi-e, (a) aktuális vagy (b) történeti meghatározásról beszélhetünk. Általában mind az összehasonlító, mind a történeti meghatározások tartalma a nemzeti és az aktuális meghatározáshoz képest általánosabbnak bizonyul. E meghatározások igazság-

¹² D. A. Kovacsev *Zakonodatelnij proceszsz v evropejszkijh szocialiszticeszkijh goszudarsztvah* (Moszkva: Juridiceszkaja Literatura 1966) 166 o.

¹³ Vö. a szerzőtől in *Állam- és jogtudomány X* (1967) 4, 587–588. o.

értéke csak és kizárólag a meghatározásban foglalt fogalmi elemeknek a szóbanforgó jogrendszer (jogrendszerek) aktuális vagy történeti követelményrendszerével való adekvációjától függ.

(B) A szociológiai meghatározás a társadalmi valóság szemszögéből tekintve egy tételes jogi intézmény társadalmi valóságban történő jelentkezésének és realizálódásának, vagy egy nem tételes jogi intézménynek, ténynek, jelenségnek, folyamatnak vagy eredménynek a fogalmi elemeit sűríti magába. Ennek megfelelően (a) tételes jogi vagy (b) nem tételes jogi szociológiai meghatározásról beszélhetünk. A tételes jogi szociológiai meghatározás aktuálisan vagy történetien, valamely nemzeti intézményt tekintve, avagy összehasonlító módon tükrözheti a szóban forgó tételes jogi intézménynek a társadalmi valóságban történő jelentkezését és realizálódását. Következésképpen e meghatározás alfajai a *de lege lata* meghatározás alfajainak felelnek meg. E meghatározások igazságértéke csak és kizárólag a meghatározásban foglalt fogalmi elemeknek a társadalmi valósággal való adekvációjától függ.

(C) A *de lege ferenda* meghatározás valamely adott társadalmi értékelés szemszögéből tekintve egy tételezésre javasolt jogi intézmény fogalmi elemeit sűríti magába. A *de lege ferenda* meghatározás tágabb értelemben véve szociológiai meghatározásnak minősül — kivéve azt az esetet, amikor a társadalmi értékelés logikai posztulátum formájában jelenik meg: ilyenkor dogmatikai meghatározásról beszélünk. Valamely kiválasztott jogrendszer(ek)en nyugvó *de lege lata* meghatározás más jogrendszer(ek)re vetítve *de lege ferenda* meghatározásként jelenhet meg. A *de lege ferenda* meghatározás értelemszerűen csupán nemzeti és aktuális lehet. E meghatározások igazságértéke csak és kizárólag a meghatározásban foglalt fogalmi elemeknek a társadalmi értékeléssel való adekvációjától függ.

14.

Mind a jogi fogalomképzés sajátosságainak tárgyalása, mind pedig a jogi fogalommeghatározás osztályozása esetleg olyan benyomást kelthetett, mintha implicit előfeltevésként mindezek jogtudományi módszerként csak a pozitivisztikus és a szociológiai elemzés lehetőségéről vennének tudomást, csak ezeket ismernék el. Egy ilyen kép nyilvánvalóan oktanul leegyszerűsítene a jogtudomány módszertani gazdagságát. Ami pedig a jelen problematikát illeti, ez

nem is a jogtudomány teljes módszertanát kívánta átfogni, jöllehet korántsem véletlen, hogy éppen ezekről, csakis ezekről a módszerekről szólt.

A pozitivisztikus és a szociológiai megközelítést egyaránt tág értelemben fogtam fel: a jogtudományi szemlélet szimbólumaiként értelmeztem ezeket, s ebben az értelemben valóban úgy vélem, hogy a dogmatikai és a szociológiai megközelítések a jogtudományi kutatás leginkább alapvető és tipikus irányait jelzik. A jogtudományban ugyanis a sajátosan jogi oldalt nyilvánvalóan a jogi dogmatika, tehát a jog specifikus „technológiáját” képező fogalomrendszer képviseli, a jogtudomány társadalomtudományi alapjait pedig a tágan felfogott szociológia, vagyis a jog társadalomtudománya, valóságtudománya biztosítja. Egyoldalúságtól mentes valóban tudományos eredményeket ezek kizárólag egymás mellett és egymást kiegészítve biztosíthatnak, s valójában ez adja a lényegét annak, amit a jogi fogalomképzés pozitivisztikus és szociológiai aspektusáról a problémafelvetés kapcsán elmondhattam.

VITA*

PÉTERI ZOLTÁN** Az egész felvetés pozitivistá jellegűnek tetszik, miközben az axiológiai megközelítés legalább annyira fontos, sőt az axiológia magába olvaszthatja a dogmatikai és a szociológiai nézőpontokat is. Mindez a polgári elméletben hasonlóképpen általános problémának minősül, de inkább a pozitivistá megközelítésen belül. Persze, ezeket a kereteket később túllépték. Ami pedig a jogösszehasonlítást illeti, már ARISZTOTELÉSNél megtalálható a *tópika* fogalma: a jog összehasonlítása nem más, mint valóság részek egybevetése.

VARGA CSABA* A dogmatikai és a szociológiai megközelítés egyaránt az egyetemes társadalomtudományon, a MARXIZMUSON belül foglal egyenrangúan helyet. A jogösszehasonlítás pedig ezekhez képest hibrid jellegű.

VAS TIBOR** Mit ért az előadás az axiológia fogalmán?

* A szerző korabeli gépirásos emlékeztetője alapján, korabeli tudományos fokozat, illetve akadémiai és egyetemi rang megjelölésével.

** A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos titkára, a jogösszehasonlító osztály vezetője.

* Az MTA ÁJTI tudományos segédmunkatársa.

** Kandidátus; egyetemi tanár (ELTE, Budapest).

SZOTÁ CZKI MIHÁLY^{***} Hogyan ragadható meg pontosabban a normativitás?

SAMU MIHÁLY[°] Mi a hatályosulás és az érvényesülés közötti különbség?

VARGA CSABA [...]

PESCHKA VILMOS^{°°} A központi kérdés egyértelműen a jog ontológiai lényege. Azonban volt már A, B és C oldaláról vagy tényezőkről szó. És a D hol van? Ezek az ellentmondások, amelyek az adott fogalmak összetevőinek állandóságával és lényegiségével kapcsolatban merülnek fel, dialektikusan egységbeformálódnak. S mint ilyenek, mindannyian dialektikus egységek és ellentmondások halmazai, egy életen át problémaként jelentkeznek.

A lényeg az, hogy a jogintézmény csak társadalmi jelenséggé jelenik meg, és ez összefüggését és lényegét egyaránt feltárja.

SZABÓ IMRE^{°°°} Az előadás és általában VARGA CSABA nyelvezete roppant bonyolult. Egyszerűbben kell kifejeznie magát, hogy könnyebb legyen megérteni. Általánosságban pedig: fiatal korban inkább történeti vagy kritikai elemzésekkel kellene foglalkoznia, illetőleg résztémákkal. A választott téma ugyanis a jog lényegének, a jog egészének kérdését takarja. És immár a Jogászszövetség szekcióján VARGA CSABA kétszer szerepelt, másodszor szerepel a jog fogalmával. Ami pedig az érdemi kérdést illeti, igen nehéz mindehhez hozzászólnom. A döntő nyilvánvalóan a jog társadalmisága: az, hogy a jog mélyen társadalmi termék. Az ún. szociológiai vagy akár a dogmatikai elem ehhez képest mindenképpen másodlagos. Ezért az előadásban a vertikális viszonyítás a horizontálissal keveredik. Jog forma pedig nincs: ez csupán a társadalmi lényeg absztrakcióját jelenti. Az előadás mellesleg nagyon érdekes volt, erős gondolati fegyverem jellemző. Tartalmilag azonban a problémafelvetés a *Sein* és *Sollen* kategóriáiban történő gondolkodás egyfajta újraképzett változatának tűnik.

PÉTERI ZOLTÁN Valóban, ez már letisztult gondolkodás VARGA CSABÁNÁL.

SZABÓ IMRE Igen. Az előbbi különbség egyébként relatíve a nagyszociológiában, vagyis a jog társadalmiságában persze már megvan.

SAMU MIHÁLY Hozzá kell azonban tennem, hogy VARGA CSABA fogalmazása nehézkes, sok latin szót használ. Már az általa választott cím is kissé raffinált. Tartalmilag pedig a lényeg az egységes megközelítés: annak kérdése, hogy a jog egységes, avagy megkettőzött társadalmi valósággé jelentkezik-e? Vegyük főként a törvényesség példáját: VARGA CSABA téved, mert annak még a tartalmi oldala sem társadalomtudományi, hanem szigorúan jogi. PESCHKA tételével kapcsolatban azonban meg kell kérdeznem: tükröződés-e a jog? A válasz: nem — a jog jelenségek hatásának az eredménye, azonban ez még (vagy már) nem tükröződés.

SZOTÁ CZKI MIHÁLY „Valóságtudomány” — minden tudomány az, ugyanis ezen kívül csupán szelleműzés van. Nem szabadna ilyen terminusokat használnunk. A probléma alapjában véve a jog és a jogtudomány viszonya: a jogtudomány nem a joggyakorlat egyértelmű kiszolgálója. Miközben van rossz tételes jog is, nyilvánvalóan van rossz érvényesülés is. Így pedig a tudomány viszonylagos önállósága megfelelőképpen tág körű. Az érvényesülésnél még érdekes lenne

^{***} Kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem, 1928–1998).

[°] Kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Budapest).

^{°°} A tudományok doktora, az MTA ÁJL jogelméleti osztályvezetője (1929–).

^{°°°} Akadémikus, az MTA ÁJL igazgatója, egyetemi tanár (ELTE, Budapest), a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke (1912–1991).

megtudnunk: mi az, ami általános? És ha ez a valami nem is általános, elképzelhető-e még azért, hogy megfelel a társadalmi szükségleteknek? Számos ilyen és hasonló összefüggésben jelenik meg a „költészet és valóság”:¹ katedra-kijelentésnek, mint szövegnek és alkalmazásnak, mint valóságnak a kettőssége. Volt például egy földművelésügyi miniszteri rendelet, mely szerint a burgonyát ekkor és ekkor, március elején el kell vetni. Vajon jogszabály volt ez? Mi lehet egy rendelkezés jogszabályi mivoltának a határa?

VAS TIBOR Láttuk, hogy mindez: dialektika harca, ellentétek harca, általános, különös és egyedi, tartalom és forma egysége. A törvényesség tartalmi oldalaként csakis a jogi szabályozottság jelenhet meg. Enélkül ugyanis nem létezhet törvényesség. Az elméleti-általános és az elméleti-ágazati jogtudományok párosában inkább az ágazatiról szólt az előadás — ám anélkül, hogy kellő általánosításhoz eljutott volna. Meghúzta a vonalat, azonban az egységbefoglalást már nem végezte el. Mint részletelemzés érdekes is, jó is, de szükséges lesz majd egy szintézis, dialektikus egységbefoglalás. Az előadás lényegileg az első megtett lépés egy problémakeresésben, befejezettnek azonban korántsem minősülhet.

¹ Utalás Johann Wolfgang Goethe *Dichtung und Wahrheit* akkoriban gyakori szembeállítására.

A JOGI OKFEJTÉS TÁRSADALMI ALAPJAI*

1.

A jogi okfejtés a jogalkalmazási folyamatban, vagyis a bírói döntéshez vezető pszichikai történések sorozatában jelenik meg, s így közvetlenül a jog alapvető funkciójának betöltése szolgálatában áll. Ez a funkció nem más, mint a társadalmi konfliktusok meghatározott irányú és érdekeket tükröző megoldása, s ezzel — valamint az alapjaként s eredményeként adott normarendszerrel és a társadalom általuk történő szervezésével — meghatározott irányú és érdekeket tükröző társadalmi rend biztosítása.

A jogalkotás és jogalkalmazás a fentiekből következően egylényegűnek minősül. Alapjában ugyanazok a tényezők határozzák meg és vonások jellemzik mindkettőt; sőt, a jogalkalmazásban e tényezők és vonások egyenesen megkettőződöttek — részben a jogalkotás által közvetítetten, részben attól független módon, önállóan — egyaránt megjelennek.

2.

A jogi okfejtés logikai meghatározottságának lehetősége attól függ, hogy (a) alapvető funkciójában és (b) tételezett követelményrendszerében igényli vagy előfeltételezi-e, és (c) gyakorlatilag lehetővé teszi-e vagy sem a jog a logikai meghatározást.

* 'Les bases sociales du raisonnement juridique' in *Le raisonnement juridique* Actes du Congrès mondial de philosophie du droit et de philosophie sociale, Bruxelles, 30 août – 3 septembre 1971, publiés par Hubert Hubien (Bruxelles: Etablissements Emile Bruylant 1971), 121–126. o. [Publication du Centre National de Recherches de Logique (Section juridique)] eredeti magyar kézírata alapján.

Abban az esetben, ha a logikai meghatározottság a jogi okfejtés eredményét kifejező jogi döntésnek szigorúan deduktív, egy előzetesen fennálló és axiomatikusan felépített tételrendszer általi egyértelmű meghatározottságát jelenti, akkor a válasz mindhárom kérdésre, úgy tűnik, határozott „nem” lesz. Abban az esetben viszont, ha a logikai meghatározottság csupán a döntéshez vezető pszichikai folyamat logikai ellenőrzöttségét, e folyamat hangsúlyosan nem illogikus voltát jelenti, akkor a válasz, úgy tűnik, határozott „igen” lesz.

3.

Alkotásának és alkalmazásának — keletkezésének, érvényesülésének és megszűnésének — minden szakaszában és mozzanatában ugyanis a jogot a társadalmiság, vagyis t á r s a d a l m i m e g h a t á r o z o t t s á g hatja át.

Ilyen összefüggésben ezért a dolgok természete magyarázza, hogy (a) a jog alapvető funkciójához képest a jogalkotás, tehát a döntési modell előzetes formális tételezése alárendelt s instrumentális funkcióként jelentkezik; korántsem képez tehát abszolút értéket. Egyes területeken vagy időszakokban állandó vagy kivételes jelleggel egyaránt hiányozhat, illetőleg megléte esetén is specifikus társadalmi érdekek eltérő *ad hoc*, vagy joggyakorlat útján intézményesülő modell felépítését kikövetelhetik; (b) tételezett követelményrendszerében a jog maga nyilvánítja nyitottnak magát, különféle analogikus és diszkrecionális lehetőségek, általános klauzulák, elvek, rendelkezések és fogalmak formába öntésével a bírót eleve különféle nem kényszerítő, nem szigorúan deduktív eljárásokhoz utalva; és végül (c) a döntési premisszák kialakítása, vagyis a releváns tények minősítés során történő meghatározása s az alkalmazandó norma értelmezés során történő kiválasztása a leginkább érdemi pontokon eltávolodik a logikai bizonyosság szférájától — annál is inkább, mivel a társadalmi kérdések eldöntése immár nem a logika sajátlagos tárgyát képezi.

4.

A társadalmi cselekvés elméletének KARTEZIÁnus szellemű felépítése, a jogi gondolat geometrikus formákba öntése utópikus feladatnak bizonyult. Jóllehet elvileg semmi sem zárja ki a különböző gyakorlati tevékenységi formák szigorúan logikai leírását, ma már

egyre általánosabbnak tekinthető az a meggyőződés, amely szerint a joglogika ún. *formalista* irányzata önmagában nem alkalmas a jogi okfejtés lényegének megragadására. A sajátosan jellemző dialektikus mozzanatok átfogására a döntő — és módszer-tanilag is rendkívül jelentős — lépést a közelmúltban kibontakozó és megszerveződő ún. *antiformalista* irányzat tette meg.

Ugyanakkor köztudott, hogy egyfelől a formalista irányzat is megengedi argumentációs, illetőleg retorikus mozzanatok létét, másfelől az antiformalista irányzat sem tagadja a formállogika fontosságát. A válasz e sajátos kettősségének, az „igen” és „nem” dialektikájának, s ezzel a nem formális megközelítés előtérbe helyezésének alapját azonban nem valami *a priori* filozófiai alapállás, értéktani relativizmus vagy éppen ismeretelméleti agnoszticizmus, hanem a jog eredendő társadalmiságának belátása adja.

5.

A jogi okfejtés, mint mondtuk, eszközjellegű szerepet tölt be az alapfunkcióhoz, a társadalmi fejlődés követelményeit kielégítő társadalmi rend biztosításához képest, s így természetes, hogy társadalmi kontextusa a jog életét minden mozzanatában — következésképpen a bizonyítási és érvelési módszerek és eljárások alkalmazásának keretét, specifikus érvényességét és hatékonyságát is — egyaránt végső fokon meghatározza.

A jogi okfejtést érintő társadalmi meghatározottság mindenekelőtt az érvelési módszerek és eljárások, valamint a premisszák kialakításához vezető folyamat tényleges összetevőinek leírásában érezteti hatását. A tények minősítése s a normák értelmezése — valamely ténynek egy bizonyos normával a döntési szillogizmusban történő normatív összekapcsolását célzó vita, a meggyőzés s a mindezek eredményét kifejező döntési aktus — számára számtalan lehetőséget, eszközt kínál. Az érvelési folyamat különböző lehetséges összetevői között valamiféle logikailag meghatározott preferenciális rangsort felállítani nem lehet. Az *érvelés* nek a formális logikai eszközökhöz viszonyított önállósága még inkább előtérbe kerül akkor, amikor az előzetesen fennálló szabályozás hiánya, meg nem felelő volta vagy tartalmi általánossága következtében a döntéshozatali folyamat egy *ad hoc* döntési modell kialakítását is magában foglalja. Végezetül pedig megemlítendő, hogy ismereteseek adott feltételek között logikailag azonos eséllyel egyaránt felhasználható olyan

érvek is, amelyek egymást kölcsönösen kizáró ellentétes irányú eredményekhez vezetnek.

Nos, az érvelési eljárások e lehetőségei sorában a megfelelő (inkább vagy kevésbé *r e l e v á n s*, inkább vagy kevésbé *e r ő s*) érvek és (inkább vagy kevésbé *h e l y t á l l ó*) értelmezési módok, valamint a (társadalmilag inkább vagy még elfogadhatóan „*i g a z*”) jelentések kiválasztását az okfejtés társadalmi kontextusa, elsősorban a gondolatilag előlegezett társadalmi következmény, s végül a döntési tevékenység egészét átfogó célfogalom befolyásolja: a retorikus eljárások irányát és eredményét az ezek tárgyául és közegéül szolgáló jelenségek társadalmi meghatározottsága definiálja.

6.

A formális demonstráció hiányát és a *m e g g y ő z é s* szükségességét nem egyszerűen az értékek viszonylagossága, az egyéni vélemények és aspirációk különbözősége magyarázza, hanem a társadalmi érdekek és eszmék, szerepek és várakozások társadalmilag meghatározott eltérő felfogása, azaz végső soron azon társadalmi erők társadalmilag meghatározott különbözősége, amelyek metaszépspontjában az egyén áll.

Az értékek viszonylagosságának tudata s ennek a gyakorlati értelemre vetített ismeretelméleti következményei így nem okként, hanem okozatként szerepelnek. Az ok az egyénre meghatározó befolyást gyakorló társadalmi feltételeknek, illetőleg ezek konkrét egyéni hatásának a különbözőségében rejlik, s e különbözőségek és következményeik objektivitása egy „egyetemes hallgatóság” (PERELMAN) meggyőztetésének vagy azonosulásának eredményét már eleve kétségesse teszi. A különféle alapvető s instrumentális döntések racionalitásának — igazolhatóságának és igazolásának — objektív alapját azonban nem is ez, hanem maguknak a dolgoknak kényszerítő természetében, a társadalmi fejlődés perspektivisztikus és aktuális tényeiben, illetőleg az ezek szubjektív tükröződésében mint adekvát tükörképben rejlő objektivitás adja.

7.

Az objektív racionalizálás fenti lehetősége természetesen gyakorlatilag főként a hosszabb távon történő globális igazolás lehetőségét jelenti, s korántsem zárja ki különböző társadalmi csoportok

érdekkonfliktusainak és nézetkülönbségeinek viszonylagos állandósulását.

Éppen ezért a történeti társadalmakat megosztó osztályantagonizmusokra, csoportellentétekre, s a társadalmi létet csaknem bármely elemében fenyegető lehetséges összeütközésekre figyelemmel a jogi döntés szükségképpen autoritatív módon a joghatály és/vagy jogerő súlyával a hatalom által kinyilvánított marad.

Igazolása így — különösen a formai megfelelésen, tehát a döntési modellhez mért komformitáson túlmutató tartalmi helyesség, kívánatosság stb. tekintetében — csak a kérdéses döntés értékmegvalósításra és/vagy érdekkielégítésre való alkalmasságát s az érték- vagy érdekezonosságot érintő, azaz az eszközszerű alkalmasság és a célfogalom közössége kimutatására irányuló meggyőzésben állhat. Ez pedig annál inkább válhat széles körökben elfogadottá és közelítheti meg a bizonyítás bizonyosságát, minél inkább objektív megalapozottsággal rendelkezik, és minél inkább támogatják olyan célokat, értékeket és/vagy érdekeket tükröző érvek, amelyek belátható módon az egész társadalom, az egész közösség számára közöseknek mutatkoznak.

8.

A jogi okfejtésnek a fentiekben csupán körülhatárolt társadalmi alapjai arra utalnak, hogy a bírói döntés megalapozására hivatott formális és érvelési eljárásmódok funkcionális sajátosságát, lehetőségeit és korlátait a döntés természetes közegét képező társadalmi kontextus erőteljesen, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős módon befolyásolja. A jogi okfejtés társadalmisága pedig ilyen módon maga után vonja mind a formalista megközelítés társadalmi összetevői fokozottabb kimunkálásának, mind pedig a szociológia alá ilyen értelemben történő rendelésének a kívánatosságát.

A JOG ALAPVETŐ KETTŐSSÉGÉRŐL*

A jog állandó levés. Szakadatlanul megújulóan újjaképzí önmagát. Ez lehet önmagával azonosuló reprodukció, több esélye (s társadalmi általánossága) azonban az a l a k u l á s nak, a mássá levésnek van.

A jog társadalmi intézmények és gyakorlatok olyan rendkívül összetett rendszere, amely egészében képes arra, hogy a modern társadalomban a társadalmi rendet

- (1) elsődlegesen,
- (2) államilag szervezeten (legalább is az állam nevében),
- (3) végső soron fizikai kényszeralkalmazás segítségével biztosítsa.

E társadalmi intézmény- és gyakorlatrendszer, amit jognak nevezünk, mindenképpen az államhoz kapcsolódik. Önnön *demiurgosa*-ként az á l l a m hozza létre nemcsak az általában vett jogot, de a jogot olyanként is, mint ami egyedül képes arra, hogy működésében az államot — állami jelleget kölcsönözve néki — valóban állammá avassa. A jogot az állam alkotja, az államot pedig a jog. *Circulus vitiosus* ez, mely mindenekelőtt jognak és államnak egy magasabb egységben felfogott azonosságáról vall. Vall azonban arról is, hogy amennyiben e kettő együtt, egymást feltételezve, egymással e magasabb egységben azonosként — ám számunkra mégis különváltan — létezik, úgy e kettő nem ugyanazon módon képez valóságot. Voltaképpen — közönséges értelemben vett valóságként — pusztán bizonyos szervek szervezett léte és működése adott;

* Kézirattörredék az 1970-es évek elejéről, valószínűen 1972-ből.

mindezek állami jellegét, produktumaik jogi minőségét pedig önmaguk adják önmaguknak.

Logikailag az állam és a jog különálló entitások. Valójában mindazonáltal közös töről fakadnak. Történelmileg és társadalmilag akkor jönnek létre, amikor a társadalomban — a társadalom egészétől differenciáltan — kialakul az intézmények és gyakorlatok olyan rendszere, amely a társadalmi rendet

(1) elsősorban,

(2) szervezeten,

(3) végső soron fizikai kényszeralkalmazás segítségével biztosítja.

Valóságos szervek valóságos működése ekkor — a társadalom egészétől történő differenciálódásnak, elkülönülésnek, objektivált és önállósuló formanyerésnek a nyilvánvalóvá és hangsúlyozottá tétele érdekében — kettős minőséget, megkülönböztető jegyet vesz fel. Ami ezen intézmény- és gyakorlatrendszer szervezeti különállását (egyszersmind összetartozó egységet) illeti: államivá lesz; ami pedig produktumaik minden nem államtól elkülönülő jegyét illeti: jogivá lesz.

Mind az állam, mind a jog ilyen módon egészében, minden összetevőjében mesterséges emberi konstrukció. Nem más tehát, mint célszerűségi megfontolásokat szem előtt tartó és hatékonyságra törekvő tudatos emberi alkotás terméke.

Hasonlóan az államhoz, a jog is sajátos minőségű objektíváció. Tárgyasulás eredménye, még pedig két módon, kettős értelemben. Általánosságban (s különös hangsúlyozottsággal primitívebb, rudimentárisabb előfordulásaiban) jogot képez az állam minőségével rendelkező szerv(ek) gyakorlata, tevékenysége. Mindennek sorában különösen jogot képez e szerv(ek) standardizáló gyakorlata, tevékenysége. A fejlődés adott fokán a társadalmi rend hatékony szervezése érdekében óhatatlan szükséggé válik, hogy állam és jog ilyen minőségekként már az elkülönülés tendenciájával megjelenjenek. Objektivált formaként ekkor a tényleges *ad hoc* működés már nem elégséges. Amikor tehát szükségessé válik, hogy az állam államként (tehát jogi szervezettségben) megjelenjen, szükségessé válik az is, hogy a jog általános magatartási mintát adjon, normatíve szabályozó szerepet töltsön be. A s t a n d a r d i z á l á s a racionalizálás irányába mutat. A társadalmi viszonyok fejlődésével és összetettebbé válásával (azaz a társadalmi

rendfenntartás fokozódóan összetettebbé válásával, a társadalmi rend biztosításában a rend tudatos alakításának és tervezésének előtérbe kerülésével) a standardizálás a jogban egyre fokozódó jelentőségre tesz szert. Közös okozatokként is egymással összefüggésben, közvetlenül mégis a hierarchizált állami szervrendszer kialakulásától meghatározottan (amiben a gazdasági viszonyok fejlődése döntő szerepet játszik ugyan, mégis sajátos többlétszint ad az egész folyamatnak a politikai demokratizálás, amint ez megjelenik az újkori alkotmányozásban) a standardizálás kiterjed magára az állami szervrendszerre — felépítésére és működése mintáira — is; ez az egész folyamatot az uralomgyakorlás racionalizálása irányába hajtja. A jogi szervezettség ekkor már az államnak nemcsak állami jellegét kölcsönzi, de egy sajátos szakadás lehetőségét is megteremti az állami és a jogi minőség egymáshoz való kapcsolatában. Mert akkor, amikor még az állam kényszercselekvése volt a jog, e ténylegesség az állami és jogi minőségeknek ellentmondásmentes egységet biztosított. Akkor viszont, amikor a jog már nemcsak standardizál, de az állami cselekvés standardizálása révén maga is standardizálttá válik, megszűnik az az egyszerű feltétlenség, ami egykor az államit és a jogit közös nevezőre hozta. Az objektiváció maga is objektiválttá lesz. Az, ami valaha az (*in concreto* esetleg önkényes) állami cselekvésben összetett politikai, társadalmi-gazdasági meghatározásokat tükrözött, maga is tükröztetetté vált. A jogi cselekvés így egy megelőző jogi cselekvés realizálásává (azaz: adekvát vagy nem adekvát végrehajtásává) válik: a mesterséges emberi konstrukció maga is mesterséges emberi konstrukciótól közvetítetté, általa teremtettté lesz.

ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZER ÉS JOGELMÉLET*

1.

A jogtudományi kutatásban, illetve általában a joggal kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések megoldásában az összehasonlító módszer alkalmazása napjainkra általánossá vált. A közel másfél évszázados múltra visszatekintő „komparatista mozgalomról” a MARXista feldolgozások elsősorban azt mutatják ki, hogy küldetését elsősorban nem is annyira a többi „összehasonlító diszciplínára” is hatást gyakorló új tudományos módszertani felismeréseknek, hanem inkább és specifikusabban annak köszönheti, hogy imperializmussá alakulásában a kapitalizmus a tőke kivitel megkönnyítése és világgazdasággá fejlődése érdekében igényelte egy a nemzeti kereteken túlmutató olyan közös jogi alap létrehozását, amely a vezető tőkés jogok exportálása („közelítése”, „harmonizáltatása”) révén kedvezőbb feltételeket teremthet e néhány állam gazdasági hegemóniájának kialakításához. Egy ilyen általános (és kizárólag a múlt század utolsó harmadától induló polgári komparativizmusra vonatkoztatható) megállapítás azonban legfeljebb egyetlen — bár alapvető — gazdasági-társadalmi okra mutat rá. Miközben nyilvánvaló, hogy számos másodlagos meghatározó (tudományos és társadalmi) tényező játszott szerepet abban, hogy egy sor további

* Tisztázó cikk kezdeménye az 1970-es évek elejéről, valószínűen 1973-ból. A gondolatmenetet jelző vázlatból kitűnően a jogi gondolkodásnak „arra kell törekednie, hogy a jog elmélete valóban a jog általános (egyetemes) elméletévé váljék”, módszertani kérdésként tisztázva, hogy „a történeti-logikai mint dialektikus tárgyalás a konkrétság igényét veti fel”, s ezt kell szolgálnia a maga módján mind az „empirikus-szociológiai”, mind pedig az „összehasonlító” vizsgálódásoknak.

társadalomtudományágban is egyidejűleg kialakítsák az összehasonlító módszert, illetőleg a jogösszehasonlító mozgalom adott szakaszán belül is egyes áramlatoknak és irányzatoknak sajátos jellegzetességeket kölcsönözzenek. E tekintetben számunkra elégséges annak megállapítása, hogy a jogösszehasonlítás szükségességét már saját elméletünk is felismerte — még pedig abból a tényből kiindulva, hogy az empirikus és konkrét társadalomkutatás sem mellőzheti az egyes nemzeti megoldások és tapasztalatok figyelembevételét s azon célból történő egybevetését, hogy a társadalmi jelenségek fejlődési törvényszerűségeit megállapíthassa, adott társadalmi problémák megoldási módozatainak eredményességét és hatásait mérlegelje, s mind e közben a szóbanforgó problémák általános és különös vonásait elkülönítse; avagy, röviden szólva: a társadalmi jelenségeket megismerje, és ezáltal lehetővé tegyen egy tudatos, a konkrét valóságra támaszkodó társadalomvezetést.

2.

Ezzel egyidejűleg elméleti tisztázást nyert az is, hogy önmagában az összehasonlítás módszerére alapozva elhibázott kiindulást jelentene, ha önálló „összehasonlító jogtudományt” vagy összehasonlító szakjogtudományi ágakat kívánnánk felépíteni (amiként ezt a második világháború előtti komparativizmus megkísérelte); ellenkezőleg, magát az összehasonlító módszert kell beépítenünk az egyes jogtudományi ágak kutatási módszereibe, általánossá téve azt. Következésképpen a jogtudomány minden egyes ágának az összehasonlító módszer következetes alkalmazásával egyre tudatosabban le kell küzdenie partikuláris nemzeti kereteiből adódó korlátoltságát, és univerzálissá, az adott jogtudományi ág általános tárgyaül szolgáló jogág egyetemes tudományává kell válnia.

Az ágazati jogtudományokra vonatkozó állásfoglalásból következően a jogelmélet mellett sem beszélhetünk önálló „összehasonlító jogtudományról”, mivel az összehasonlításnak eleve a jogelmélet szerves módszerévé kell válnia, elsőrendű eszközét képezve annak, hogy e diszciplína a jognak ne csak általános, de egyszerűsmind egyetemes elmélete is legyen.

3.

A jogtudományokra általában vonatkozó fenti vélekedéshez azonban még néhány megszorító megjegyzést kell fűznöm.

Először is, az egyes általános és ágazati jogtudományoknak az egyetemességre irányuló törekvése nem abszolút és korlátok nélküli. Minden tudományág hivatása, hogy adott érdekeket ki-elégítsen. Ezek az érdekek elsősorban nemzeti keretek közt jelentkeznek. Ilyen módon jogtudományainknak elsőrendű feladata, hogy történetesen a magyar jogi szabályozást és jogintézményeket vizsgálják, és ezáltal elősegítsék a kérdéses tudományág elemzési körébe eső társadalmi problémák megoldását. Ennek megfelelően büntetőjogtudományunk elsősorban a magyar büntetőjogi szabályozást, intézményeket és az alapul szolgáló társadalmi viszonyokat vizsgálja, hogy feladatának, végső soron a kriminalitás magyarországi visszaszorítása elősegítésének a tudomány eszközeivel megfelelhessen. A nemzeti keretek között felvetődő problémák azonosításánál, nevesítésénél, elemzésénél és megoldásánál az egyetemességre irányuló igény azért merül fel, mert a környezetünkben található valamennyi ország életében (példánk szerint: büntetőügyében) a kérdések bizonyos mértékig hasonló módon vetődnek fel, s a társadalmi viszonyok lényegi hasonlósága folytán ezeknek a többi országban megkísérelt megoldása is hozzájárulhat saját helyes megoldásunk megtalálásához. Hasonlóképpen mellőzhetetlen az eltérő berendezkedésű országok tapasztalatainak figyelembevétele — azzal a különbséggel, hogy az összehasonlító kutatás eredménye itt a társadalmi berendezkedés eltérő jellege folytán elsősorban esetleg csak jobbra formai hasonlóságokra fog rábukkanni. Így tehát a jogtudományok általában, a szocialista jogtudományok különösen egymásra vannak utalva, ami e tudományok tárgyát tekintve abban fejeződik ki, hogy a vonatkozó hazai jelenségeken túl figyelemmel kell kísérniök mind a szocialista, mind a nem szocialista rokontudományok fejlődését s az ezek vizsgálódási körébe eső társadalmi jelenségek alakulását. Jogtudományaink egyetemességre irányuló törekvése ezért e körben azt jelenti, hogy a hazaiként felmerülő kérdések felvetése, elemzése és megoldása kapcsán figyelembe kell vennünk azokat a lényegi és formai hasonlóságokat és különbözőségeket, amiket a többi ország vonatkozásában feltalál.

Másodszor, külföldi adatok figyelembevételének, értékelésének és felhasználásának az összehasonlító módszer alapvető és nélkülözhetetlen, de nem egyetlen módszere, tehát a jogtudományok egyetemessé válásának nem egyetlen és önmagában elégséges fel-

tétele az összehasonlító módszerhez történő tudatos folyamodás — amiként ezt az összehasonlítás korai apologétái (akik ezt a „módszerek módszerévé” emelték, ebben látva a tudományok univerzalizálásának egyedüli feltételét) hirdették. Az összehasonlítás csupán az egyik eszköz azon módszerek sorában, amiket összefoglalóan saját elméletünk dialektikus módszernek nevez. Tehát mind külföldi jelenségeknek hazai jelenségekkel történő összevetésénél, mind hazai jelenségeknek más hazai tényekkel való összevetésénél szerepet játszik az összehasonlítás mint az átfogó dialektikus eljárás egyik eleme — más módszerek alkalmazásával közös, szerves egységben.

Harmadszor pedig — mint láttuk már —, a komparativizmus a XIX. század terméke, a jogösszehasonlításnak a hazai MARXista jogtudomány által történő elismerése pedig alig egy évtizede történt meg. Az összehasonlító módszer tudatos alkalmazásának igénylése azonban nem jelenti azt, hogy korábbi időszakokra vetítve összehasonlításról egyáltalán nem beszélhetnénk. A komparativizmussal kapcsolatos elvi kifogások és tagadások a hazai elmélet részéről nem annyira és nem feltétlenül az összehasonlító módszerhez történő folyamodást, hanem inkább egy önállósult (*comparative jurisprudence; droit comparé; diritto comparato*, stb. névvel jelölt) és önállóként feltüntetett irányzat önálló tudományi voltát és a mögötte meghúzódó esetleges politikai tendenciákat érintette. Más kérdés, hogy a polgári integratív célokkal szemben hangoztatott MARXista állásfoglalás nemcsak az önállóként megálmodott „tudományokat”, de ezek teljes módszertani apparátusát is kíméletlen támadásba vette. Ebben ugyanazon (gyakorlati meghatározottságú, ám az igénytelenség színvonalát is jelző) tényezők működhetek közre, mint amik a matematikai logikával, kibernetikával, szociológiával, antropológiával (stb.) kapcsolatos korábbi elviselhetetlenül egyoldalú véleményeket meghatározták. Sőt, amikor itthon vagy bárhol másutt politikai okoknál fogva ezt nem művelhették, jogösszehasonlítás — legalább csírájában — akkor is folyt, sőt, az összehasonlításnak az általánosításban s a tudományos analógiák felállításában játszott elsődleges szerepét még ekkor sem vitatták. A MARXista jogelmélet a Szovjetunióban eleve úgy formálódott, hogy a „jog mint olyan” általános elméletévé váljék, a szocialista ágazati jogtudományok pedig a népi demokráciák létrejöttét követően eleve azt tűzték célul, hogy a jogág

olyan tudományaivá váljanak, amelyekben a „szocialista” jelző nemcsak MARXista megalapozásuk igényére, de arra is utal, hogy ezek a létező szocializmus (mind szovjet, mind pedig népi demokratikus) jogágainak a tudományai. Ilyen körülmények között az összehasonlítás kezdettől fogva nemcsak mint az általánosítás eszköze, de mint a külföldi adatok feldolgozásának, egybevetésének és hasznosításának módszere is funkcionált. Az összehasonlítás módszerének kiemelt tárgyalása ezért nem valamiféle előzmény-nélküliséget és feltétlen újdonságot jelöl; inkább arra utal, hogy a jelen feltételei között, amikor egyre sürgetőbbben merül fel az igény a társadalom tudományosabb irányítását lehetővé tévő társadalomtudományok fejlesztésére, az összehasonlítás alkalmazásának elvi és gyakorlati kérdéseit tisztázva érdemes felhasználni ezt az eszközt a társadalmi valóság konkrét tudományos felmérésére, az állapotok tudományos feltérképezése és a reális várakozások hatásrainak megjelölése, a mindenkor várható hatások tudományos előrelátása érdekében.

A RENDSZEREK LOGIKÁJÁHOZ*

(A *Hószakadás*[†] második, paradox jelentésrétege)

Minden rendszernek van valamilyen logikája, meghatározó elve. Ezért rendszer; pontosabban: ez az, ami rendszerré teszi. Ha ez a rendszer összetett képződmény, mely mikrorendszerek sokaságából szerveződik, úgy a rendszer meghatározó elve valamilyen módon a mikrorendszereket is szervezővé és meghatározóvá lesz.

Amennyiben egy társadalmi struktúra olyan, hogy meghatározását alapvetően az erőszak adja, úgy az erőszak a rendszer minden mozzanatát szükségképpen áthatja.

A meghatározó elv azért nevezhető meghatározónak, a rendszer logikáját megtestesítőnek, mert funkciógyakorlása, szerepjátszása megszakítatlanul szükségképpen. Akkor tehát, ha bármilyen külső (rendszeren kívüli) megfontolásból bármilyen rövid időre is lemondának róla, vagyis ha más elvvel váltanák fel, ez a rendszeren kívül rekedést eredményezne; avagy, a rendszer kategóriáiban fogalmazva: önmegsemmisítéssel érne fel.

Ezért és ilyen értelemben nem lehet a fegyvereket pihentetni, szuronyok hegyén csücsülni: amennyiben a fegyverek egy erőszakon alapuló szervezet számára rendeltettek, úgy azokat óhatatlanul használni kell. Humanitárius nézőpont előtérbe állítása egy ilyen rendszerben eleve nem gondolható: csakis rendszertől ide-

* Feljegyzés 1974-ben, a film magyar bemutatója után.

[†] *Hószakadás* rendező Kósa Ferenc, forgatókönyv Csoóri Sándor és Kósa Ferenc, operatőr Sára Sándor, zeneszerző Durkó Zsolt (1974).

gen, tehát rendszerellenes szempontként fogható fel, ami — más-
képpen kifejezve — önmegsemmisítéssel érne fel.

Egy meghatározó elvhez konzekvensnek maradni — ez a
rendszerben maradás feltétele. Az erőszaknak *gratis* hu-
manitárius akciókkal történő párosítása csakis improvizáció lehet
— ami partikuláris céloknak esetlegességeken keresztül történő
megvalósítását elősegítheti ugyan, a rendszertől azonban szük-
ségképpen elidegenít.

Tudnunk kell tehát, hogy milyen közegben vagyunk, és azono-
sulni kívánunk-e azzal a rendszerrel, amelynek része a mi saját
mikrorendszerünk. Választásunk magatartásunkat már teljes egé-
szében meghatározza. Erkölcsi megítélését önmagában ugyan nem
befolyásolja, rendszerben értelmezett hatékonyságát azonban dön-
tően formálja, s így erkölcsi értékelésére is visszahat.

Ha erőszakrendszerben találjuk magunkat és magatartásunkban
minimális hatékonyságra törekszünk, úgy el kell felednünk rend-
szert megelőző értékválasztásainkat, és v a g y elfogadjuk és par-
tikularitásainkban rekonstruáljuk és megvalósítjuk a rendszert,
v a g y kívül rekesztjük magunkat — ami bizonyosan fel fog bennün-
ket morzsolni, amennyiben ez a tendenciája.

Tertium non datur. Bármiféle közvetítésre is csak a rendszer t ű r ő -
ké p e s s é g é n b e l ű l van lehetőség. Valamikor pedig válasz-
tanunk kell. És minél nagyobb szükségünk van hatékonyságra,
rendszeren belül maradásra, azaz megmaradásra, a választás kény-
szere annál hamarabb és élesebben fog felvetődni. És ekkor vala-
melyiknek érvényesülnie: egyiknek a másik fölé kerekedve, végső
fokon uralkodnia kell.

A JOG*

A jog olyan módon lesz a társadalmi közvetítés eszköze, hogy az emberi magatartást érzékileg felfogható külső jegyeinél megragadva szabályozza, vagyis objektivált formája révén a jövőben kívánatos magatartást rögzíti — többnyire úgy, hogy döntési mintákat nyújt a szabályozás szempontjából releváns magatartások számára.

Amikor a megfelelő társadalmi szükségletek kielégítésére a jogi közvetítés elkülönült — sajátyszerűvé objektivált és formalizált társadalmi jelenség- és intézményrendszerre vált —, eleinte még eseti jelentőségű norma-struktúrák véletlenszerű halmazát képezte. Amikor pedig az ókori abszolutizmusokban, fejlett árutermelő relációkban (stb.) a társadalom viszonylag átfogó jogi szervezésének igénye felmerült, a jogi szabályozás teljességét ez eseti norma-struktúrák halmazának a teljessé tétele irányában keresték. A jogi szabályozás kazuisztikus módszerét illetően ez mennyiségi szemlélet volt, mely a jogi objektiváció korai állapotainak, fejletlenségének felelt meg. Ebbe az irányba mutatott a racionalitás korai formája, a skolasztikus gondolkodás is, mely mozgató elvekkel (stb.) operált ugyan, ezek tulajdonképpen törvényszerűségeit, meghatározottságát, sajátyszerű minőségét (stb.) azonban az egyedi táján kereste. Módszertani elveiben így a katolikus morálteológia volt az a közvetítő, amely az *Allgemeines Landrecht*hez végső kibontakozásként elvezetett.

A természettudományos világkép uralomra jutása a kalkulatórius előreláthatóságot biztosító polgári és fejedelmi igényeket kielégítő társadalomképhez behatolva a kazuisztikus szabályozás inductívításával szemben egy rendszerképző, s e rendszer talaján deduktív lebontással élő szabályozási módszert eredményezett. Az uralkodó természettudományi világkép-

* Feltehetően az 1980-as évek elején [1983?] írt kritikai összegző jegyzet.

pel a rendszerszemlélet harmonizált; a formális racionalitás gazdasági (stb.) szükségleteinek leginkább egy ezen alapuló szabályozás felelt meg; és egyáltalán, a norma-struktúrák rendszerként újratételezése és összetett tartalmi-formai szervezése volt az a kizárólagos eljárás, ami a jogi normák, a jogi szabályozás ugrásszerű megnövekedésében még racionalizáló hatású lehetett. A jog „önmagában is összefüggő rendszert” (ENGELS) képező objektiválása az elvi szabályozással és ennek adott (jogterületenként stb. változó) mélységű lebontásával minőségi teljességet valósított meg, és ennyiben — a formális racionalitás maximumát realizálva — meghaladta a kazuisztikus szabályozást.

Egymáshoz mért különbségük szembeötlő: a kodifikációs jogobjektiválás technikájában, típusaiban a legnagyobb váltást épp ez az áttérés testesítette meg. A minőségi szemléletű elvi szabályozás volt az a fejlődési fok, amely különböző kibontakoztatott rész-megoldásai révén előkészítette az utat önmaga — s ezáltal a jogi szabályozás történelmileg eddig uralkodó típusai — meghaladására; egészében (belső céljában stb.) mégis az általa meghaladott szabályozási móddal, a mennyiségi szemléletű kazuisztikus szabályozással állott közösségben. Mondhatnánk: történelmileg egymásrakövetkező változatokat képeztek egy meghatározott szabályozási eszmény megvalósításában. A szabályozandó — norma-struktúrákkal tükrözendő és befolyásolandó — társadalmi viszonyokat alapvetően és a szabályozás struktúrája elvi igényei szerint statikusnak vették, nem felismerve (vagy legalábbis a szabályozás spektrumából meg nem engedve, avagy elvileg nem realizálva vagy elismerve) ezek dialektikus mozgását, állandó mássá levését és alakulását. A társadalmi valóság egész dialektikáját tényállásokká szervezett fogalmak és norma-struktúrák többé vagy kevésbé tisztán vagy kifejezetten statikus halmazában, ill. rendszerében rögzítették, a valóság dinamikáját formálisan rögzített, formális logikai követelmények szerint kezelt fogalmak egyre összetettebb s a formális rendszerképzés axiomatikus igényei szemszögéből egyre magasabb rendű komplexumaiban tükrözték.

Persze a tartalmi befolyásolás e formai eszköze már korán feltárta belső ellentmondását, a cél elérésére lényegi alkalmatlanságát. A jog szerűség és az „igazságosság” (avagy általában a konkrét társadalmi-tartalmi feltételeknek és követelményeknek való megfelelés stb.) benső meghasonlása volt ez, ami a

jogszerűség és „igazságosság” egyidejű követelménye mint két el-
lentétes póluson, gyakran szükségképpen konfliktusban álló oldal
közt békítést és kompromisszumot javasló elvek általános elter-
jedésében és befogadásában jutott eleve kifejezésre (pl. „*summum
ius, summa iniuria*”). Ám a jog világában a formális megoldás elég-
telensége ilyen ideologikus tükrözésénél sokkal érdekesebb az a
tényleges korrekció, amit a mindennapi joggyakorlat végzett el,
hogy a formális megoldás diszfunkcionálissá válását a lehetőség
mértékéig elkerülje. Pontosan úgy, ahogyan konkrét szükségsze-
rűséggel a mindenkor társadalmi éppígléthez egy adott jogi
struktúra kapcsolódott, konkrét szükségszerűséggel hozzátartozott
ehhez gyakorlati manipulálása is, mint a gyakorlati korrekció
egyetlen lehetséges, ám ugyanakkor adekvát eszköze (LUKÁCS).

A jogi közvetítés funkcionalitása érdekében ezért a jog gyakor-
lati érvényesítésébe (1) új eseti jog tételezésével léptek közbe (pl.
orosz cári ukázok beavatkozásával, az angolszász *equity* létrejötté-
vel); (2) az eset értékelendő tényeit vagy (3) az alkalmazan-
dó/alkalmazható szabályokat az értékelő normákkal összevető
„minősítés” során álszent módon (fogalomelemzésbe rejtetten vagy
nyíltan, különféle jogpolitikai megfontolásokra hivatkozással)
„átértelmezték”; avagy — igen fejlett fokon s az átmenet irányába
mutató megoldásokként — (4) a norma-struktúrák rendszerének
„dialektikus” szerkesztése (joghézagok széleskörű elismerése, pre-
ambulumok értékelő tartalmával végzett kvázi-szabályozás, nor-
ma-struktúrák „általános” vagy „hajlékony” fogalmak segítségével
történő kialakítása stb.) révén a jogalkalmazót felhatalmazták a
formálisan is jogszerű, általános gyakorlattá váló, ám elvileg min-
dig eseti jelentőségű korrigálásra, s ilyen módon a tartalmi har-
mónia informális biztosítására.

*

Ad KARL OLIVECRONA's *Law as Fact*:

A szerzőnek teljes mértékben igaza van a jogi objektiváción
belül entitás-jelleggel felruházott kategóriák ('jogosultság', 'kötele-
zettség' stb.) „létezése”, önálló létszerűsége elleni küzdelmében,
úgyszintén abban, hogy hangsúlyozza a jog életében közremű-
ködők (különösen a 'jogszolgáltatók' és a 'jognak engedelmeskedő
polgárok') aktív tevékenységének alkotó szerepét a jogi jelenség
születésében, jogként megmaradásában és fenntartásában.

A jogosultság és kötelezettség reális létezésének hiánya azonban nem redukálja ezeket egyszerű pszichikai kísérőjelenségekké, bizonyos reális jelenségek és események kapcsolódásainak pusztá pszichikai lenyomatává. A gondolkodás ökonómiájának termékei ezek: s z e r v e z ő kategóriák a norma-struktúrákkal való szabályozással célzott társadalmi szervezésben és befolyásolásban. Annak rövidített kifejezései tehát, ami a polgár számára m a g a - t a r t á s i minta, mert egyszersmind d ö n t é s i minta a polgár ügyében ítélkezésre hivatott hatóságok számára.

A jogi objektiváción b e l ü l azonban nem rendelkeznek önálló léttel, mert részei — kellékei, és pedig mellőzhetetlenül — annak a jogi objektivációnak, ami a társadalmi fejlődés adott fokán viszonylagosan önálló létszerűséget nyer. A jogosultság és kötelezettség mint a norma-struktúrák viszonylagosan önállósult objektivált rendszerében az alapviszonyokat kijelölő rendező és szervező kategóriák pontosan annyiban és úgy rendelkeznek létszerűséggel, mint amik a jog objektivált struktúrájának részei — funkcionálásának jellegében, határaiban (stb.) azonban nyilvánvalóan alá vannak rendelve a jogi komplexus egésze funkcionálásának a társadalmi összkomplexuson belül.

*

Ad EUGEN EHRLICHs *Freie Rechtsfindung*:

I.

Azon sarkításával együtt, amellyel a „szabad jogtalálás” „jogszjogát” mindenhatóvá és történelmileg egyetemes tendenciává emeli, EHRLICH meggyőző. Hiszen a jogi konfliktusfeloldás konkrétsága és a politikai uralom elmélyítéséből fakadó nivelláló igény, az egyedi döntés igazságossága és egyenlőségtől feltételezett általánossága, az erkölcsi értékítélet egyediségéhez közelálló egyszerűsége és ugyanakkor előreláthatósága, a konkrét szituációtól meghatározottsága s egyszersmind a szubjektív önkény mozzanatát mellőző standardizáltsága — nos, mindezek történelmileg konkrétan feltételezetten változó és fejlődő formában, mértékben és arányban jelen voltak s hatottak már a jogfejlődés kezdeti szakaszaiban is.

EHRLICH jó érzékkel megfogalmazza, hogy e nagyban-egészen ellentétesként polarizált tendenciákból a jogfejlődésre az elmúlt mintegy három és fél évezreden keresztül valóban a „szokásjogot”

magába olvasztó „jogászjog” nyomta rá bélyegét. Mindez a szabályozási konkrétság követelményének nagymértékben eleget tett, ugyanakkor viszont nem nyomta el — miközben kellően biztosította — standardizálását, s ezzel az előrelátás és a társadalmi mérnökösködés követelményeinek is kielégítését. E viszonylagos egyensúly a törvényi jog dominanciájába akkor fordult át, amikor a polgári és bürokratikus fejlődés immár a formális racionalitás kalkulatórius és organizatórius követelményeit tolta előtérbe.

Két — önmagában másodlagos — körülmény határozta meg e váltás arculatát, s ez egyfelől (1) a feudális politikai önkénynek a „szabad” „jogászjogi” „jogtalálással” csupán történelmi partikularitásában igazolható, ám egyetemes és elvi szintre emelt azonosítása, másfelől (2) az előbbi nyomán, de mindenekelőtt a forradalmi átmenet radikális diszkontinuitásából fakadóan e „szabad jogászjogi jogtalálás” neofita túlzásokat is felmutató elutasításával párhuzamosan a „technikai” „törvényjogi” „jogtalálás” könyörtelenül szélsőséges tiszta formában történő vállalása volt.

Történelmileg és társadalmilag az átmenet, a hangsúlyváltás ténye megalapozott volt, mindennek mértéke és ideológiai szélsőségessége azonban már korántsem. Hiszen a jelenség történelmi fejlődésének dialektikájából ezek küzdelme és időleges egyensúlyt biztosító ilyen vagy olyan kompromisszuma valóban adódik, a másik oldalt szenvedélyesen elutasító egyoldalúsága azonban már nem.

Történelmietlen és túlzó tehát az a megközelítés, amelyik a törvény abszolút szupremációjára törekszik, s ha ezt akár csupán eszményként fogja is fel, számolva közvetlen megvalósíthatatlanságával, mégis, pusztán e kizárólagosan kívánatos megoldás teher-tételét látja bármiféle kényszerűen tett engedményben.

II.

A törvényi jog uralomra juttatása ugyanannak az összetett társadalmi-politikai folyamatnak a kifejeződése, mint amiként a bírói szerepkör s az igazságszolgáltatási struktúra bürokratizálása is az volt. A jogászjogot a központilag tételezett törvényi joggal szemben úgy közömbösíti az uralkodó, hogy e jog hajdani urát és alakítóját egyszerű végrehajtó közeggé fokozza le.

Történelmileg az abszolutizmusoknak, a hatalom teljességére és kizárólagosságára törekvő uralkodónak a műve ez: a centralizálásért folytatott küzdelmében bármiféle partikularitás és independencia felszámolása lesz elsődleges feladatává. Sajátságukban

így szűnnek meg és semmisülnek meg a MARXtól és ENGELStől feltételezett ún. ősi szabadságjogok, a szokásjogok s a tradícióktól megvont ösvényeken alkotó szerepkörüket betöltő bírói pozíciók — és lesz minden, ami ezután megmarad vagy születik, közvetlenül az uralkodótól függővé, tételezetté vagy akarttá, az ezeket igazgató s eszközeikkel alkotó ember pedig az uralkodó akaratának-karjának pusztta meghosszabbításává.

*

Aufklérista utópia abban reménykednünk, hogy jó szabállyal az ember mozgósítható. A BROWN-mozgástól rovarok és madarak röptéig, hangyák és vadállatok mozgásáig csak szükségletek, szükségletkielégítési lehetőségek, instrumentális és funkcionális előnyök és hátrányok, lehetőségek és lehetetlenségek vannak, amiknek halmazából egy kaotikus mozgás adódik — nos, ez elemeiben persze szabad, összességében azonban stochasztikusan leírható.

Emberi történelmünkben így jön létre az a más, amit külön-külön egyikünk sem akart, létünket mégis ez képezi.

Mindennemű regulációban (a kommunikáció elemi szintjétől a formális jogig) az a kizárólag sikeres — mert kizárólagosan létszerű — lehetőség, amikor a „szabályozás” csak igénybevehető (igénybeveendő) fogódzókat, mintákat, csatornákat, formákat, biztonsági pontokat vagy kereteket nyújt — amiket ki-ki maga tölt meg saját érdekekkel, törekvéssel és tartalommal.

Minden más kudarcra van ítélve. Pontosabban, minden másból végül egy eredetileg is elgondolható stochasztikus mozgás bukkan elő, ami ha csupán kikényszerül, úgy tartalma is a kikényszerülés irányában deformált lesz. (Ez például a jelenkori szocializmus, aktuális SZTÁLINizmus egyedüli hozadéka.)

A nyelv minden bizonytalanságát, kontextuális és praxeologikus nyitottságát s függőségét egyaránt csupán eszközszolgáltatása, keretszabása, külön pályák alkalmi kapcsolása magyarázza.

Gesamtplan vagy valamiféle társadalmi totális össz-szándék (fel)tételezése — mindez csakis módszertanilag elhibázott kiindulópont lehet. Ilyesmi egyébként is csupán ideológiaként gondolható, ami mögött végső indítékként legfeljebb vágytól vezérelt gondolkodásunk áll.

POLITIKUM ÉS JOG ÜTKÖZÉSE?

A törvényelőkészítés kérdőjelei*

Hallatlan mértékben megnőtt a jog szerepe a modern társadalomban.

A történész, a közgazda, a szociológus, a szervezéstudományi szakértő az abszolút monarchiák kialakulásától a jelenkori berendezkedést megalapozó monopolkapitalista váltásig vezető út jellemzésével írja le ezt a fejlődést, hangsúlyozva benne mindenekelőtt a bürokratikus szervezés és maga a bürokrácia megjelenését, majd ezeknek a társadalmi viszonyok befolyásolásában egyre meghatározóbb alkotó és alakító szerephez jutását. E fejlődés terméke a modern államiság, s ennek eszközeként jött létre és intézményesült a modern formális jog.¹

A társadalmi lét összefüggéseit boncolgató filozófus e fejlődés legáltalánosabb vonásait a *t á r s a d a l m i a s o d á s* kategóriájával rögzíti. A társadalmiasodás azt jelenti, hogy az egyes társadalmi komplexusok egymásrahatásában megnyilvánuló közvetítések egyre összetettebbé, kölcsönösebbé, közvetítettebbé válnak. Megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat ez, melyet legalább három jegy jellemez. Először is, a társadalmi mozgás egyre kevésbé a természetben készen adott feltételek közt megy végbe. Más szavakkal, egyre inkább s egyre kizárólagosabban a társadalmi gya-

* A „Törvényhozástudomány és a törvényhozás modelljei” kérdésköréről 1984 májusában Perugiában ALLESSANDRO GIULIANI professzor által rendezett nemzetközi szemináriumra kért előadás kéziratföredéke alapján.

¹ Vö. a szerzőtől 'Modern államiság és modern formális jog' *Állam és Igazgatás* XXXII (1982) 5, 418–424. o.

korlatban az ember által mesterségesen létrehozott elemekből tevődik össze az a környezet, amely immár cselekvése feltételrendszerét alkotja. Másodszor, a társadalmi hatásgyakorlás egyre kevésbé közvetlen. Más szavakkal, egyre hangsúlyosabban nyomulnak előtérbe s ékelődnek közbe tisztán társadalmi jellegű közvetítések — többnyire már olyan specifikus közvetítők segítségével, amelyeknek egyedüli rendeltetése az, hogy más komplexusok közt közvetítsenek. És harmadszor, mindezek következményeként a társadalmi hatásgyakorlás egyre kevésbé egyirányú. Más szavakkal: az, ami most közvetít, egyre általánosabban maga is közvetítetté válik.² A társadalmiasodás ugyanakkor az összkomplexust alkotó egyes (rész)komplexusok viszonylagos önállóságának fokozódó növekedését is jelenti, az egyes (rész)komplexusokon belül pedig csupán a szóban forgó (rész)komplexusra jellemző s annak belső törvényszerűségeitől megszabott meghatározások növekvő szerepjátszását — a jog esetében tehát pontosan azokat a jegyeket, amelyek lehetővé tették a modern formális jog kialakulását.

A modern formális jog jellegzetességei leginkább szembevetően a törvényben, illetőleg — a törvény alatti jogforrások elburjánzásával, kiterjedésük és társadalmi súlyuk megnövekedésével — a törvény mintájára kezelt jogforrások kialakuló rendszerében testesülnek meg. Valóságosan vagy eszményi mintaként tehát a t ö r v é n y a jog eszközével megvalósítani szándékolt tudatos társadalmi tervezés és befolyásolás, a ROSCOE POUND által megfogalmazott „társadalmi mérnökösködés”³ hordozója lesz. Következésképpen immár a törvényre vetítve fogalmazódnak meg az olyan felfokozott várakozások is, amelyek a társadalmi élet egészét előreláthatóvá és kalkulálhatóvá kívánják tenni; a jogalkotás feladatát így a minden életviszonyra kiterjedő szabályozásban látják; és mivel a társadalmi viszonyok alakításában a jogot valóban meg-

² A „társadalmiasodás” Lukács György posztumusz ontológiájának — *A társadalmi lét ontológiájáról* I-III (Budapest: Gondolat 1964) — egyik alapvető kategóriája. Jelentésére és összefüggéseire ld. a szerzőtől 'A jog ontológiai megalapozása felé (Tételek Lukács György Ontológiája alapján)' *Magyar Filozófiai Szemle* XXVII (1983) 5, 767–776. o., különösen 3.2. pont.

³ Roscoe Pound *An Introduction to the Philosophy of Law* [1922] (New Haven & London: Yale University Press 1954), 47. o.

határozónak vélik, hajlamosak lesznek arra, hogy a társadalmi változás feladatát jogváltoztatásra redukálják; a társadalmi mozgás összetettségében pedig ne lássanak egyebet, mint pusztán a jogban normaként tételezettnek a megvalósulását és/vagy tagadását.⁴

A szociológiai szemlélet előretörésének köszönhetően ma már egyértelműen tisztázottnak tetszik, hogy a jog összetett társadalmi jelenség, mely csupán norma-struktúrákra (azok halmazára) vissza nem vezethető.⁵ Az is világos, hogy nem csupán az egyes norma-struktúrákat, hanem a jogi komplexus egészét kell kellően kialakítanunk ahhoz, hogy a jog valóban a társadalmi változás tényezője lehessen, és valóban hatékony befolyást gyakorolhasson.⁶ Mégis, a jogi jelenségen belül csakis a norma-struktúrára vetítve fogalmazható meg, hogy mi is minősül egyáltalán „joginak”:⁷ a n o r m a - s t r u k t ú r a az, mely a jogi jelenség egész társadalmi létében és működésében a rendező elv (vagy — a gyakorlatban — legalább is a hivatkozás mint a jogi okfejtésben a norma-struktúrákkal végzett gyakorlati manipuláció mindenkori alapja) szerepét betölti.⁸ Ha nem is kizárólagos vagy mindenben döntő meghatározó, mégsem másodrendű kérdés tehát, hogy miként formálódik és mivé válik a norma-struktúra, vagyis a törvény tartalma. Mindez pedig jórészt eldől már az előkészítés során.

A törvényelőkészítés kérdésköre három egymásra épülő kérdésből tevődik össze: törvény (törvény mintájára kezelt jogforrás)

⁴ Mindez ilyen értelemben már Max Webernél — *Rechtssoziologie* hrsg. Johannes Winckelman (Neuwied: Luchterhand 1960), 103. o. [Soziologische Texte] — megfogalmazódott.

⁵ Vö. a szerzőtől 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogászi világképtől a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* 1983/1–2, 53–78. o., különösen II.D. pont és 'Tételezések rendszeréből áll-e a jog?' *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 9, 483–486. o.

⁶ Ez különösen élesen mutatkozik meg a jogreceptciók, így mindenekelőtt a nem szerves fejlesztés példájában. Etiópiára vetítve ld. pl. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), VII. fejr. 3. pont, különösen 181. o. 65. jegyzet.

⁷ EUGEN EHRLICH-hel folytatott klasszikus vitájában ezt már egyértelműen leszögezte Hans Kelsen 'Eine Grundlegung der Rechtssoziologie' *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* XXXIX (1915), 875. és köv. o.

⁸ Vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1971), VI. fejr. 4. pont [Gyorsuló Idő].

tartalmaként milyen szabályozási tárgyak jelenhetnek meg; a kérdéses jogforrásban ezek milyen jellegű szabályozást nyerhetnek; és végül, milyen konkrét eljárással zajlik a törvényhozás előkészítése.

Tekintettel azonban arra, hogy a létező szocializmusok történelmileg olyan sajátos feltételek között jöttek létre, amelyek a múlt öröksége, a véle hordozott hagyományok s az ennek folytán szükségképpen átörökítendő eszközrendszer nyomán eleve sajátos többletsúlyt és politikai nyomatékot adtak a törvényhozásnak, ezek vázolásával kell kezdenünk, hogy egyáltalán értelmezhetővé váljék a törvényelőkészítés egyoldalúsága s mindazok a viták, amelyek a törvényelőkészítés elméleti megalapozása kapcsán a jogi szabályozás tárgya, határa és módja körül ma zajlanak.

A nem nyugati fejlődés sajátosságai

Amint ez ma már a történelemfilozófiai,⁹ politikaelméleti,¹⁰ de történettudományi és szociológiai szintéziskísérletekből is egyaránt kitetszik, a n y u g a t - e u r ó p a i f e j l ő d é s az emberiség történetében — KARL MARX kifejezésével élve — valami „normálisat”, „szerveset”, sőt „tipikusat” képviselhetett; az összfejlődésben mégis csupán egyetlen lehetséges változat volt, korántsem egyetemes. Így Európán belül is más zajlott le ott, amit keleti régió néven ismerünk, és ismét más a középső — köztes — régióban, mely mindkettőtől kihívásokat kapva, ám hatásokat is elszenvedve e kettő határmezsgyéjén fejlődött. Mivel tárgyunknál fogva sajátos vonásként itt elsősorban a politikai szféra többletfunkcióiról és ebből következő különféle torzulásokról lesz szó, s mivel ezek tekintetében a Magyarországot is magábanfoglaló közbenső régió a stigmatikus jegyeket — ha nem is tisztán, de lényeges tendenciájukban — már mind felmutatja, az alábbi jellemzés során döntően a hazai esettanulmányok általánosítható következtetéseire és tanulságaira fogok majd hagyatkozni. Annál inkább tehetem ezt,

⁹ Leginkább kifejtetten e gondolatsor Bibó István munkáiban található, ld. mindenekelőtt *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (Budapest: Új Magyarország röpiratai 1945) és 'Az európai társadalomfejlődés értelme: történetfilozófiai és politikaelméleti vázlat' [1972] in Bibó *Összegyűjtött munkái 2*, szerk. Tóth János (Bern: Protestáns Magyar Szabadegyetem 1982).

¹⁰ Pl. Papp Zsolt 'Bibó István — társadalomelemzés és politika' *Kritika* 1980/11.

hiszen ezek is mind abból a már MARX által megfogalmazott meggyőződésből születtek, hogy minden fejlődési folyamatba elszakíthatatlanul beépül saját múltja; a jelen problémái tehát nem egyszerűen valamiféle elvont jelenben, hanem kizárólag egy a múlt által már konkrétan alakított jelenben értelmezhetők; és így a jövő távlatai is csak e múlttal számolva bonthatók ki.

Nos, a nyugati fejlődés nagymértékben szerves, vagyis saját erőforrásokból táplálkozó, és követendő mintáit saját hagyományaiból merítő volt. Társadalm szerkezete alapelemeit spontán fejlődéssel alulról maga építhette ki, s ez nagy mérvű erőmegtakarítással járt, ugyanakkor az egész folyamatnak nagyfokú hatékonyságot, összetartó erőt és tartósságot kölcsönzött. Mindez a társadalom szerkezetében s intézményrendszerében már korán és növekvő mélységben lehetővé tette a belső tagozódást, az elkülönülő mozgáspályák s ezzel a sajátszerűségek és különleműségek kialakulását, valamint az egyes különlemű szférák viszonylagos önállósodását — a differenciálódással együtt egyszersmind elősegítve az integrálódás, a kölcsönös egymásra hatás és együttműködés technikáinak és kultúrájának a kibontakozását is. Szétválik tehát állam és társadalom, állam és egyház; már a feudális fejlődés sem egytényezőjű, mert a társadalom belső tagozódását szentesítő — s mégis bizonyos fokú kölcsönösséget biztosító — szerződéses kapcsolatok sorozatán (vagy legalább is ilyenek ideologikus vélelmén és állításán) nyugszik; saját jogúvá lesznek a városok, saját jogon indul harcba a polgárság; és mindezek eredményeként a termelésben bekövetkezett forradalom a társadalom forradalmával összekapcsolódik. Gazdaság, politika, igazgatás, jog, vallás, erkölcs, tudomány, művészet és így tovább — mindezek sajátos vonásaikat, eltérő arculatukat, viszonylagos különállásukat erősítve fejlődhetnek, hiszen nincs közöttük egyetlen szféra sem, mely nyomasztó túlsúlyával elnyomná és deformálná a többi (s ezzel — persze — saját magát is). A társadalmi élet különféle területei, ezek intézményi és személyi hordozói tehát valóban egymással kölcsönhatásban, ugyanakkor éppen a hatások kölcsönössége révén sajátszerűségeiket tovább erősítve fejlődhetnek. Az élő kölcsönhatás ugyanakkor jelenti az alulról felfelé történő spontán szerveződések során történő építkezést, s ezzel egyidejűleg a folytonosan érvényesülő és valóságos visszacsatolást biztosító visszajelzést. Mindezek közös eredménye, hogy a nyugati régió fejlődésének szimbo-

likus kifejeződésévé válik az emberek és csoportjaik szerződéses kapcsolata, az államiságot megtestesítő hatalmak szétválasztása, majd az éppen folyamatszerűségében hangsúlyozott s nem a mindenkor végcélhoz mérhető viszony függvényeként alakított demokrácia éthosza.

A keleti s a köztes régió ezzel szemben fejlődésükben olyan megkésett politikai-földrajzi egységeket jelöl, amelyekben a fejlődés kényszerpályákra terelődése e megkésettységnek egyben oka és következménye. Jelesül: földrajzi, gazdasági vagy tisztán politikai okoknál fogva nem járhatták azt az utat, mint társaik a nyugati régióban, és ennek hatásai egymásrahalmazódva az egész fejlődésnek sajátos szint, nehezéket és hangsúlyeltolódást adtak. A megkésetttség magyarázza, hogy minden törekvés e régióban közös jelszóként szükségképpen a felzárkózást tűzi maga elé. Felzárkózás pedig csakis modernizáció révén, modernizáció viszont kizárólag külső minta választása és követése révén lehetséges. Nyilvánvaló, hogy a kényszerpályás fejlődés már önmagában erőpocsékolást eredményez. Nos, ezt még jócskán tetézi, hogy a kényszerpályás fejlődés gyorsító-korrekciós programja, az ún. modernizáció nem építhet a kényszerpályás volta ellenére mégis sajátként kiküzdött és elsajátított szerkezeti elemekre, hagyományosult intézményekre. Úgy tetszik tehát: minden régivel tudatosan szakító újra, vagyis a múltból adódó meghatározások kiiktatására, más szóval a meglévőre csak szervetlenül ráépülő s mesterségesen kialakított intézmények egész sorára van szükség — és mindez csakis parancsszóra, számottevő közegellenállást legyőzve, a társadalomban még spontánul működő erők önvédelmi mechanizmusát felszámolva, tehát önmagát a valóságra ráerőszakolva képzelhető el. Ebből következik, hogy a társadalmi mozgás kulcstényezője a hatalmi helyzetből eredő kényszer lesz, a társadalmi élet egészét átható és magának alárendelő szféra pedig a politika. A spontán szerveződéseket ilyen módon felváltja egy központi akarat szétsugároztatása, minden társadalmi mozgásnak felülről lefelé történő irányítása; és mindez a társadalmi folyamatok mesterségesen alakított, hatalmi szóval hordozóikra parancsolt jellege folytán azt a látszatot kelti, mintha a társadalmi élet minden egyes összetevője valamiféle gigászi program láncszeme, felsőbb parancsok pusztá végrehajtása lenne csupán. Magától értetődően mindehhez erős államra van szükség, továbbá arra, hogy

az állami beavatkozás lehetőségeit s a jog eszközt abszolutizálják. A hatalmi elem ilyen előtérbe nyomulása a társadalmi összműködésben érvényesülő legkülönbözőbb hatásokat végül is egyneművé formálja, a kölcsönhatásokat pedig jobbra egyirányúvá teszi. Vagyis a politika eluralkodik, és saját értékeihez s szempontjaihoz szabva egyszersmind valójukból kiforgatja egyéb — tőle teljességgel idegen — területek sajátszerűségeit is. E deformáló átpolitizálás további, távolabbi és többletjellegű hatása, hogy nem engedi sem a többi szféra sajátszerűségének, spontán mozgásának és kölcsönhatásainak kibontakozását, sem a visszacsatolás (vagy legalább is visszajelzés) mechanizmusának valamilyes féket vagy kontrollt jelentő érvényesülését. Ennek folytán a külső mintákra tekintő cselekvés egyre inkább pusztán vágytól vezérelt, vagyis utópizmusba torkolló lesz, az ebből aztán szükségképpen eredő gyakorlati kudarokat pedig a kényszer és az ideológikus ráhatás egyidejű fokozása lesz majd hivatott ellensúlyozni. A mindenbe beavatkozás csábítása azonban túlságosan is nagy árat fizettet mindezért. Végző soron nemcsak a valóságtól idegenít el, de egyszersmind a kulcsszerepet betöltő politikát is egyre talajtalanabbá, rövidlátóbbá és voluntaristábbá teszi.

Mik is egy ilyen kényszerpályákkal és veszélyforrásokkal terhelt fejlődésnek a politika, állam és jog kapcsolatára háruló következményei? A politika szférája mindenekelőtt túlsúlyossá válik. Értékelései és szempontjai nemcsak mindent áthatók és meghatározók lesznek, de a politika a tényleges társadalmi mozgásban gyakran az egyéb szférákat immár helyettesítő közeggé válik, más esetben pedig ezen egyéb szférákra olyan erővel kényszeríti rá saját arculatát, hogy ezeket a gyakorlatban egyenesen saját helyettesítésére készíti. Az állam a politika működésének természet szerű közege, készséges eszköze lesz. A politikai cselekvés jórésze immár állami tevékenységként nyilvánul meg. További következményként mindez persze azzal jár, hogy az állam túlzott feladatvállalásra kényszerül; az állami szervezésben a politikával való gyakorlati összefonódás következtében a szakelem a hatalmi összetevőkkel szemben immár csak egyre kevésbé érvényesül; ezek eredményeként az állami működés mind stabilitásában, mind szakmai kompetenciájában a politikai szféra közvetlen függvényévé válik. Végezetül pedig, ami a jogot illeti, sorsára immár az nyomja rá bélyegét, hogy az állami cselekvés egésze úgyszólván

maradéktalanul jogi köntösben zajlik le: a jog eszközével erősített lesz, vagy egyenesen jogi cselekvés formáját ölti. A jog tehát egyre közvetlenebbül instrumentalizálódik: látszólag semleges, de engedelmes közvetítője lesz a legkülönbébb politikai törekvéseknek, miközben saját értéktartalma, belső erkölcsisége, s társadalmi megbecsülése is egyre inkább kopik és fényvesztetté válik. Az *i n s t r u m e n t a l i z á l ó d á s* azonban csak egyfajta ellenhatásként vezethet ilyen következményhez — jelesül, annak a mesterségesen ideologikus eszközökkel keltett pátosznak az ellenhatásképpen, hogy a jog mint szabályozó tényező bármely tetszőleges társadalmi hatás kiváltására alkalmas és elégséges. A jog túlságos igénybevétele, saját körén és lehetőségein messze túlmenő használata, a társadalmi változás *c s o d a g y ó g y s z e r e*ként történő ideologikus felhasználása azután törvényszerűen oda vezet, hogy gyakorlatában bármiféle valóságos változás *h e l y e t t e s í t ő* jévé, a pótcselekvés kényelmes formájává válik — olykor még ez utóbbi minőségében is pusztán *s z i m b o l i k u s* erővel, olyan végrehajtásra immár nem is számító szabályozásokkal, amelyekbe mintha már önnön megvalósíthatóságának kételye is eleve be lenne építve.

Következésképpen a nem nyugati fejlődésnek jelképszerű kifejeződése a végrehajtás felett is éberén őrködő törvényhozó. A másik oldalról közelítve, amennyiben értelmes módon egyáltalán megkísérelnénk jellemezni a jog eszközének nyugati felhasználását, úgy elsősorban társadalmilag már előzetesen kivívott és megszilárdított vívmányok garanciális rögzítésére és rendezésére kellene gondolnunk. Ezzel szemben a köztes régióban a jog inkább valaminek a kivívása, bevezetése, intézményesítése kényszerítő eszközöként, semmint valami már kivívottnak a jogi garanciákkal történő szavatolása lehetőségeként jut történelmileg jelentős (vagy jelentősnek szánt) szerephez. A nem nyugati fejlődésnek ilyen módon jelképszerű kifejeződése egyik oldalról a változtatás akarásának és tudásának kiváltságos birtokában lévő reform-törvényhozó, ki a paragrafusok bölcsességével önt társadalmába új életet; a másikról pedig az előbbibe vetett bizalom és hit jegyében megszervezett tömegek mozgalma, mely a tudatos fejlesztés lehetőségébe vetett racionális meggyőződést — paradox módon — többnyire a racionalizmus utópiáinak irracionalizmusával, az ugrásszerű fejlődésnek a végrehajtó egyed eltökéltségében gyökerező csaknem chiliasztikus várakozásával kapcsolja össze.

A MODERN FORMÁLIS JOG — ÖNNÖN CSAPDÁJÁBAN*

A történelmileg kifejldött jogi kultúrák sokaságát a polgári tudományosság a jogcsalád kategóriája szerint csoportosítva szokta osztályozni. A részmegoldások változatosak — ilyen vagy olyan elnevezéssel azonban mindegyik felsorolásban helyet kap a kontinentális, az angolszász, a szakrális, valamint a törzsi jog fogalma. MARXista teoretikusok bírálni szokták ezt a felosztást. Legátfogóbb ellenérvük szerint olyan pragmatikus, eltérő alapokról történő osztályozásról van itt szó, amely a történelmi fejlődés iránt egészében közömbös. Helyette a társadalmi-gazdasági formációk szerinti felosztást javasolják. Ez a jogtípus gyűjtőfogalma alá a rabszolgatartó, az ázsiai, a feudális, a kapitalista, valamint a szocialista termelési módnak megfelelő jogi berendezkedéseket ajánlja besorozni. Mint kifejtik, az egyes formációk függvényeként ez egyszersmind a megfelelő jogrendszerek alapvető szolgálati szerepét, osztálylényegét és meghatározottságát is tükrözi. Noha ez utóbbi állítás is kétség kívül igaz, mindazonáltal joggal vethető fel vele szemben, hogy magára a jogra nézve egyáltalán nem specifikus. A társadalom egészében végbemenő fejlődés specifikus nézőpontú irányában érzékeny hát — ám a jognak, a jog eszközeivel végzett társadalmi szervezésnek jogi kultúrát teremtő sajátos hagyományairól éppen nem tanúskodik.

* Az Európai Egyetemi Intézet [European University Institute] (Firenze/Badia Fiesolana) jogi tagozatán az Intézet elnöke, a neves német jogbölcész és politikus, WERNER MAIHOFER professzor által 1985. november 28–30. között szervezett kerekasztalon elhangzott előadás utólag kidolgozott vázlattöredéke alapján.

Paradoxikus benyomást kelt ilyen körülmények közt, hogy ezzel egyidejűleg jelenkori világunk egyik legközösebb tapasztalati élménye — mely pedig a kontinentális s az angolszász jogcsaládot, illetőleg a feudális, a kapitalista és a szocialista jogtípust egyaránt átfogja — egyikükben sem tükröződik. A modern államiságra és az általa létrehozott modern formális jogra gondolok.¹ Pedig KARL MARX érzékelte a modern állam megkülönböztetett jelenlétét, FRIEDRICH ENGELS pedig a jurisztikus értelemben vett jog formális rendszerképző elemeinek a jelentőségével is számolt. És MAX WEBER világosan le is írta mindezek összefüggését, kölcsönös feltételezettségét, közös történelmi célra-irányultságát, sőt gyökerét, amit a bürokratizálás révén a formális racionalizáció kiteljesítésében és intézményes biztosításában vélt megfogalmazni. Már pedig WEBER kutatásai óta nyilvánvaló, hogy bármilyen hagyományokból táplálkoztak és bármilyen irányban fejlődtek is tovább, végső eszményeit s szerveződését illetően a polgári fejlődés és az abszolutisztikus uralom igényeinek történelmi találkozása hasonló állami és jogi berendezkedéseket hozott létre a nyugati világgal érintkezésben kifejlődött legtöbb rendszerben. Ezek közös jegye pedig az, hogy a jog szerveződésének elvéül a formális érvényességét tekinti, vagyis jogként kizárólag azt fogadja el (ám mindazt elfogadja), ami meghatározott szervek meghatározott eljárásának termékét meghatározott módon rögzíti, ami tehát ilyen módon egy megalapozó norma érvényességéből kiindulva levezethető; a jog működésének elvéül pedig a formális jogszerűséget tekinti, vagyis a jog eredményeként kizárólag azt fogadja el (ám mindazt elfogadja), ami logikai szükségképpeniséggel egyetlen lehetőségként az érvényes jogból „következik”, tehát a jogász logika eszközeivel „levezethető” vagy „felépíthető”.

A modern formális jog közvetlen terméke, természetszerű kiegészítője az, amit FRIEDRICH ENGELS „jogász világnézetnek” nevezett. Lényege a társadalmi viszonyoknak az azokat értékelő jog felől történő megközelítése. Ez részben a jogászság szakmai ideológiájában, a jogászok működésével szembeni várakozásokat rögzítő professzionális deontológiában fejeződik ki. Azt sugalmazza a

¹ Vö. a szerzőtől 'Modern államiság és modern formális jog' *Állam és Igazgatás* XXXII (1982) 5, 418–424. o.

jogásznak, hogy jogként kizárólag azt fogadja el, amit maga a jog hivatalosan ilyenként elismer, és a szakmai működése irányában megnyilvánuló társadalmi várakozásoknak csakis a jog saját követelményrendszerének egyidejű kielégítésével próbáljon megfelelni. Ez a jog elsőbbségét és kétségbevonhatatlan uralmát hirdető szakmai ideológia bizonyosan szükséges ahhoz, hogy egy hasonló berendezkedésű jog egyáltalán létrejöhessen és a gyakorlatban érvényesülni tudjon. Ugyanakkor azonban a jogászi világkép elméletként is megfogalmazza önmagát. A természetjogi felfogással szembenálló pozitív jogi filozófia a jogpozitivizmus hagyományaira támaszkodva létrehozza ennek egyik szélsőséges változatát, a normativizmust. Azzal az aktusával azonban, hogy elméleti vizsgálódásai során a jogból indít és kizárólag a jog által mér, e berendezkedésben amúgy valóságosan is jelenlévő elemeket erősít, torzít vagy egyenesen abszolutizál — végső soron oda érkezve el, hogy a jogot egy önmagában is megálló, önmagában is elégséges jelenségnek láttassa. A szakmai ideológia létszerű funkciójával szemben ez nyilván vadhajtása a modern formális jognak, a benne szükségképpen megfogalmazódó jogászi világképnek.

Mégis elmondhatjuk, hogy a jogászi világnézet — úgy is, mint szakmai ideológia, a jogászságnak a joggal szemben elfoglalt viszonyát és egész gondolkodásmódját formálva, és úgy is, mint a pozitív jog viszonylagos önállóságát politikai, vallási vagy erkölcsi megfontolásokból tagadó természetjogi felfogással az akkor és ott úgyszólván egyetlen tudományos alternatívaként szembeszegezett elmélet, mely pontosan a jogi szféra önállósítására épült — végső hatásában elősegítette, természetes választássá tette a jognak pusztán technikára történő korlátozását, instrumentalizálását. Ha történetesen a társadalmi munkamegosztásban rámrótt szerep szerint pontosan azáltal válok a társadalmi mozgás teljes értékű részesévé, sőt alakítójává, hogy kizárólag a jogi tételezéseken keresztül tevékenykedem, akkor bizonyosan valóságos társadalmi erőként, egyenesen meghatározóként fogom érzékelni az egész komplexust és intézményi struktúrát, amelyben ezek a tételezések megfogalmazódnak és alkalmazást nyernek. Létrejön tehát az a közeg, amelynek csupán két korlátja van: az, amit maga von önmaga köré — egyfelől a formális érvényesség, másfelől pedig a formális jogszerűség követelményének posztulálása révén. Ennek következménye aztán a jogtudomány kivonulása a társa-

dalomtudományból, s magában a jogtudományban egyfajta megkülönböztettség, látszólagos kettősség kialakulása. Konkrét megvalósulási formáját tekintve mindez lehet tudományelméleti vagy tudánypolitikai megfontolásoktól meghatározott — az előbbire példaként hozhatjuk fel annak módját, ahogyan HANS Kelsen a jogszociológia vizsgálódási körét a jogelmélet fogalmi köre alá rendelte, az utóbbira pedig a jogszociológiának a pozitív jog saját formális követelményrendszere alá történő helyezését, amint ez több szocialista ország tudományosságában legalább is átmenetileg bekövetkezett —; a lényeg azonban közös, s ez a jognak önnön határain túl növekedése, fetisizálása, önálló cselekvő erővé tétele.

E pontnál lép be a fejlődésgondolati doktrína és ösztönzés első csapdája. Pontosan azért, mert a szabályozást önmagában megálló és csaknem mindenre azonnali gyógyírt biztosító csodaszernek tekintik, megindul a *l e g a l i z á l á s*, vagyis az élethelyzetek és életviszonyok legkülönbözőbb köreinek jogi szabályozás alá vonása. A *s z a b á l y o z á s* m i n d e n h a t ó s á g á b a vetett hit lassan objektíve kitermeli a helyettesítő (szubsztitutív) szabályozási formákat, tehát az olyan helyzeteket, amikor egyéb állami beavatkozás vagy intézkedés helyett élnek a jogi szabályozás eszközével. Ezzel párhuzamosan következik be nemcsak az államigazgatás úgyszólván teljes normatív anyagának jogiasítása, de ennek objektív következményeként (s egyúttal vadhajításaként) az arra irányuló törekvés is, hogy a kormányzati cselekvést eleve jogiassá — és ezzel jogivá — avassák. Megindul tehát az egymás után sűrű rendben kibocsátott törvények és egyéb hagyományos jogforrások áradása, és ezzel — óhatatlan következményként — mindezek fokozódó inflálódása és devalválódása. A hagyományos jogszabályok mellett egyidejűleg kibővül a jogforrások köre: a normakibocsátás fórumain — a hivatalos közlönyben s a tárcaközlönyökben egyaránt — megjelennek az ún. kiegészítő, vagyis kiegészítő szándékú és jellegű ál-jogforrások is (a körlevelektől s hirdetményektől a látszólagosan belső, pusztán szervezeti természetű utasításokig), amik álságos formáik ellenére végső soron szintén a társadalmi élet állami asításának s a polgárok szabad cselekvési szférája jog alá rendelésének a szabályanyagát szolgáltatják.

Mindezzel a formális-rationális jog WEBERI ideáltípusa a valóságban is győzedelmeskedni látszik. Mindaz, ami egyáltalán

szabályozható, immár jogivá transzformált lesz. Következésképpen mindaz, ami a társadalomban *de facto* végbemegy, egyszersmind *de jure* is értékeltté válik. Hasonlóan tehát a teljes logizálás LEIBNIZI eszméjéhez, melyben az *Encyclopaedia* az összes elképzelhető fogalomnak a valóság és a megismerés egyedül elgondolható logikai kapcsolatrendszerében elhelyezett tárháza, itt a teljes jogásziasítás látszik megvalósulni. Hiszen az, amit szabályoztak, a már említett jogász világgép értelmében közvetlen, egyértelmű és egyesélyű alkalmazásra tart igényt; az pedig, ami nem került szabályozásra — mindaddig, amíg analogikus okfejtéssel vagy más jogász technikával a normatív szankciórendelés révén a már szabályozotthoz nem hasonlítják —, a jogi rendszeren történő kívülről való logikailag szintén világos státusát nyeri el.

A fenti nagymértékben általános fejlődési kép ugyanakkor specifikus felhangokat, hangsúlyokat és vonásokat is felmutat a fejlődésükben történelmileg megkésett, s ezért kényszerpályákra sodródott, a modernizáció mesterséges fejlesztési programját pontosan ez okból felvállalni kényszerülő társadalmakban — így számunkra mindenekelőtt érdekesen Európának mindazon területein, amelyek a nyugati régióhoz képest keleti vagy köztes szférában helyezkednek el. Arra a Magyarország esetében már az újkortól kezdve megfigyelhető helyzetre gondolok, amelyben történelmi okoknál fogva az állam és a társadalom viszonylagos megkülönböztetettsége nem jön létre vagy elsorvad; az organikus fejlődés spontán mikroközösségi hordozói ki sem fejlődnek vagy hordozóit működésükben a társadalmi körülmények akadályozzák; következésképpen a társadalmi mozgás tényezőjeként a felülről történő indíttatás, úgyszólván kizárólagos technikai elemeként pedig az állam kap túlhangsúlyozott szerepet. Társadalmi megőrzés és változás, egyhelyben maradás, előre- vagy visszafelé történő fejlődés — a fentieknek megfelelően mindez szükségképpen csakis állami beavatkozással, az állam eszközrendszerének igénybevételével történhet. E kényszerpályára pedig már viszonylag rövid távon is legalább három következményt von maga után. Mindenekelőtt (1) az állam rendkívüli mértékben többletfeladatok vállalására kényszerül, s ezek szükségszerű ellátása során olyanmire leterhelődik, hogy egyre inkább növekvő hibaszázalékkal lesz csak képes működni. Ennélfogva (2) a feladatvállalás túlmenő dimenzionáltságából fakadóan az állam egyre gyakrabban és

általánosabban lépéskényszerbe kerül. Minden egyes elhibázott lépés újabb lépések kényszerű sorozatának szükségét hívja életre, hiszen ebben a berendezkedésben a rektifikálás kizárólagos tényezőjeként is csak maga az állam tevékenykedhet. Következésképpen, (3) mivel mindezek az állami cselekvések jogias formában mennek végbe, egyre nagyobb ösztönzés — és a folytonos lépéskényszerből adódóan egyre kizárólagosabban szükséghelyzet — érvényesül olyan irányban, hogy a kívánatosnak jogi előírásként tételezésével, valamint az ettől eltérő magatartáshoz szankcionálás elrendelésével az állam máris beteljesítettnek tudja változás iránti elhivatottságát és szándékát. **P u s z t a n o r m a k i b o c s á t á s** mint a társadalmi reform helyettesítője — nos, ebben a berendezkedésben ez annál könnyebben intézményesedhet, minthogy a társadalmi visszajelzés és visszacsatolás mechanizmusai itt már egyáltalán nem működnek, vagy olyan mértékig befolyásoltatnak a szűrőszerepet eközben is betöltő állami közeg által, hogy végül visszajelzéses információként azt áramoltatják csupán vissza, ami a normakibocsátásnak amúgy is megfelel. Így hamarosan lehetlenné válik az is, hogy a túlvállalásból adódó hiba, a lépéskényszerből eredő tarthatatlan döntés, valamint a joggal csupasz helyettesítőként történő élés között immár különbséget tegyünk. Végeredményben tehát a kényszerpályákra sodródott társadalmi mozgás egyre magasabb fokon, a maga által kialakított kényszerpályákba egyre inkább bezárulóan fog reprodukálódni, miközben még mindezek felismerése, sőt az ezekből történő kitörés vágya is — végső soron — óhatatlanul kizárólag az adott kényszerpályák további rögzülését és merevedését eredményezi.

FOGALOMALKOTÁS ÉS REFLEXIVITÁS*

A fogalomalkotás dilemmái

1. a fogalom nem a tárgy helyett áll: heurisztikus; valamely teleologikus közegben valaminek valamilyen módon való szemléletét jelenti, tehát nem kizárólagos
2. terjedelem a tartalmával fordítottan arányos: ha tág, úgy szegény; ha szűk, úgy gazdag. Mint absztrakció értelmességének így van egy természetszerű határa
3. terjedelme / tartalma történeti, vagyis változó / fejlődő: ha túláltalánosítom, úgy értelmetlenedését kockáztatom
4. az *A* / *non-A* dichotomikus felosztás csupasz logizmus, vagyis ismeretelméletileg értelmetlen is lehet, mivel *A* az osztályozott tárgyhöz képest tetszőleges (ennek a vagy-vagy kérdésfeltevésnek önmagában nem nagyobb az ismeretelméleti jelentősége, mint egy ilyen típusú megközelítésnek: „Mekkora a valószínűsége annak, hogy Mátyás király most lovagol el az ablakom előtt?“, és erre adandó válaszként ennek: „50%: mert vagy ellovagol, vagy nem.” Nos, ez a matematikailag korrekt válasz, míg probabilitás-ontológiailag 0%.
5. egy reflexív fogalompár csakis reflexív összefüggésben értelmezhető

Reflexivitás

1. 'lét' és 'tudat' esetében reflexív meghatározásról vagy elsőbbségről van-e szó?

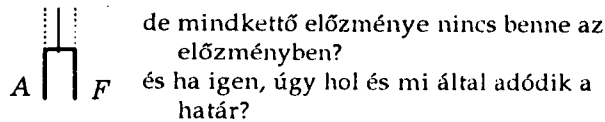
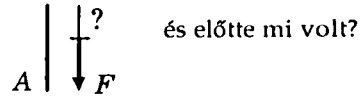
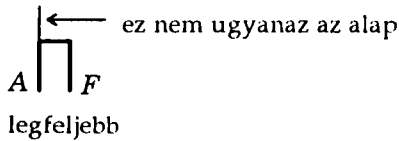
* Gépírásos feljegyzés a 80-as évek közepe táján.

L egy létnek egy nem létező tudattal szemben van ontológiai elsőbbsége, ami (fogalmilag, vagyis az értelmes absztrakció szintjén) nem hasonlítható ahhoz a léthez, amit már a tudat vele elszakíthatatlan együttléte (tehát tudattal alakultsága, tudattól formáltsága) jellemez

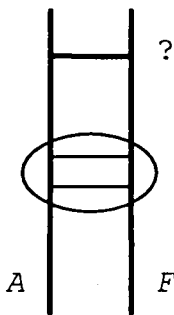
L | T

azaz: amikor tudat nincs, értelmetlen a szembeállítás;
amikor tudat van, szintén értelmetlen, hiszen mihelyst létrejött, már elvonatkoztatathatatlannul reflexív

vajon 'alap' és 'felépítmény' kategóriapárja egyáltalán konstruálható-e másként?

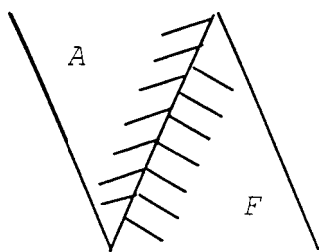

2. miképpen konstruálhatók a reflexivitásban meghatározást, mikor az az oldal, ami a másikat „meghatározza”, egyszersemind a másiktól meghatározott?

vajon a gyümölcs táplálékjellegének, érettségének, fogyasztási módjának, természetességének, begyűjtése megszervezésének a „feltalálása”; a klimatikus hatáshoz alkalmazkodás; a páros vadászat megszervezése — mindez nem F ? a holt természet tárgyasultta tétele vajon nem F ? a „második természet” létrehozatala nem F ? és az a körülmény, hogy „emberek [...] viszonyokba lépnek”, nem F ? vajon 'ember', 'viszony' — mindez nem maga F , hiszen ha barbárok jönnek helyettük, diszkontinuitás lesz, s egyiket sem tételezhetem?

3. történelmi általánosságában értelmes kategória-e bármelyikük is?

hiszen ősi: *A* mindenki mindenkor, *F* pedig ugyanazon tevékenység spontán járuléka? ámde valóban nem járuléka, hanem: aspektus, vonatkozás

hiszen modern: *A* látványosan visszaszorul a munkamegosztásban, miközben *F* kiterebélyesedik: pl. a társadalmiasodás folyamatában egyáltalán ugyanarról a tárgyról van-e ilyenkor szó?

BALLA BÁLINT szükséglet-szociológiája, rassz, klimatikus karakter
— mindez vajon ok vagy okozat?

A JOG ÉS TÖRTÉNELMI ALTERNATÍVÁI*

A magyar jogászság, a társadalomtudósok és általában a nagyközönség számára természetszerűnek és magától értetődőnek tetszik, hogy alapformája, normális állapota szerint a jog nem más, mint ami nálunk — Európa-szerte többé-kevésbé közös vonásokat hordozóan — jog néven meghonosodott. Lényegében ilyen képet sejtet jogi oktatásunk is. Ezt aztán történelmietlenül általánosítva kiterjeszti minden kultúrára és visszavetíti a múltba is, hogy a jog minden hajdan volt vagy mai formáját ennek követelményeivel mérje, ennek értékeivel ítélje meg. Ez az ún. „jogi nacionalizmus”, ami abszolutizálja az egyetemes fejlődés egyes tendenciáit, ezeket kizárólagosan szükségszerű, egyedüli lehetőségként mutatva be. Egyszersmind azonban lemond annak vizsgálatáról, hogy az adott jogi berendezkedés hogyan és miért alakult ki, milyen kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolatban áll a történelmileg kifejlődött eltérő jogi berendezkedésekkel.

Számos éven át folytattam kutatásokat a kodifikáció, vagyis a jogalkotásnak a törvénykönyvek létrehozásában kifejeződő formája kérdéskörében. Pontosan az lepett meg, hogy a kodifikáció nálunk is honos mai formáját az elmélet mennyire evidensnek tekinti és lényegét illetően megalapozatlanul hagyja, miközben a más jogi kultúrákban honos eltérő formákat, amik pedig funkciójukban, sőt szerkezetükben is hasonlóak, a legkisebb figyelemre méltatás nélkül egyszerűen kirekeszti a kodifikáció fogalomköréből. Az ilyen evidenciákat — éppen egy kodifikációelméleti megalapozás érde-

* Szinopszis a Magvető Kiadónak a „Gyorsuló Idő” sorozat részére az 1980-as évek elején, talán 1982 táján.

kében — az ókorig, a jog első írott formáiiig visszanyúló, a legkülönbébb korokat és jogi kultúrákat átfogó összehasonlító történeti vizsgálódással kíséreltem meg megkérdőjelezni. Mostani távlati kutatási elképzelésem jegyében szintén ilyen módszert szeretnék alkalmazni az igazságszolgáltatás, a jogi konfliktusfeloldás elméletének megalapozására. Évekkel ezelőtt, érdeklődve a joglogika kérdései iránt, MAX WEBER és LUKÁCS GYÖRGY tanulmányozása vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a jog rendszerszerű szemlélete, a jogi folyamatok logikai magyarázatának eluralkodása voltaképpen nem egyéb, mint történelmileg korlátozott szükségletek csupán ideologikusan és gyakorlatilag indokolt kifejeződése.

A javasolt feldolgozás egy ilyen leegyszerűsítő, a fejlődés jelen állomását abszolutizáló felfogással szemben a jogi eszköz történelmi gazdagságát kívánja érzékeltetni: a jog alternatíváiról, fejlődése eltérő útjairól adva számot. Nem a jogász szakmai szemszögéből, hanem olyan nézőpontból, amely — magában foglalva szociológiai, összehasonlító történelmi, etnológiai (stb.) megfontolásokat — olyan átfogó szemléletre törekszik, amit egyes országokban ma történelmi jogantropológia névvel illetnek. Középpontjában azok a strukturális, mentalitásbeli, a jog felfogását, társadalmi szerepjátszását, funkcionálása módját illető különbségek állanak, amelyek a jog írott jellege, a törvényességi igény, a jog konzerváló, reformáló, a társadalmi tervezés szolgálatában álló vagy csupán a felmerülő konfliktusokat feloldó, eldöntő vagy éppen elfojtó működése (stb.) kibontakozását meghatározzák. A különféle típusok és alternatívák történelmi gyökereit a mögöttük álló gazdasági tényezőkkel, az ezeket támogató és kifejező vallási, kulturális (stb.) összetevőkkel, mindezek pszichikai, logikai (stb.) vonatkozásával együtt kívánja feltárni, megkísérelve párhuzamos fejlődésük és egymásra gyakorolt hatásuk érzékeltetését egyaránt.

Rendkívül leegyszerűsítve néhány alapvető alternatívát, csupán a köztük rejlő hatalmas, minőségi különbség érzékeltetésére, hadd bocsássak előre néhány példát:

— a jog ősformája az egységes társadalmi szokás, elválaszthatatlanul azonosként a közösség mindennapi gyakorlatával. Csak azal együtt fejlődik, tehát alapjában stagnáló, tudatos változtatást nem ismer. Ez törzsi szokásjogként tovább él számos afrikai államban, alkalmazását azonban a (volt) gyarmatosítói jogfelfogás és jogtechnika többnyire befolyásolja;

- jellegében eltérő egy másik ősi igazságszolgáltatási minta, mely a kínai, japán, bantu társadalmakban hagyományosult. Itt nincs előre kialakított vagy előzetesen ismert magatartási és döntési minta. A vitában álló felek a közösség öregje, a tulajdonos (stb.) közvetítésével összeülnek. Lassú, barátságos beszélgetéssel közelednek a konfliktust eredetileg kiváltó témához, hogy ne merrev eldöntéséhez, de mindkét fél számára méltányosnak érzett f e l o l d á s á h o z érkezenek el. Tehát pernyertes és pervesztes sem lesz: ha valaki erre törekedne, vagy ennek elérésére igazi bírósághoz fordulna, erkölcsileg megszégyenülne, „arcát veszítené el”. Japán primitív halászfalvaiban és nagyvárosi üzemeiben egyaránt ez akadályozza a formális perlést, a modern jog érvényesülését olyan látszólag semleges konfliktusokat illetően is, mint amilyen pl. a közlekedési balesetekkel kapcsolatos kártérítés. Kínában pedig 1956 után ez tört fel a felszín alól, amikor a formális, garanciákkal övezett jogot mint idegen, importált eszközt felszámolták;
- megoldásában, szerkezetében ezzel áll szemben a konfliktus - e l d ö n t ő minta, mely előzetesen létrehozott normák logikái alkalmazását feltételezi:
 - = e körben legősibbek az ún. szakrális jogok, melyek — mint pl. a hindu és a muzulmán jog — ma is az emberiség nagy részének magatartását irányítják. Legfőbb jellegzetességük karizmatikus-isteni eredetük, s ebből következő örökkévalóságuk és elvi változhatatlanságuk. Persze a történelem során mégis alkalmazkodniok kellett a változó feltételekhez, amit jogtudásaik a változatlanság fikciójával, ám ugyanakkor a szent szövegek értelmezésének finom manipulálásával oldottak meg;
 - = ugyanúgy, mint a szokásjognál és a szakrális jognál, a fennálló gyakorlat ténylegességén nyugvó érvényesség s ennek szent változhatatlansága jellemezte az ókori és középkori európai jogfejlődés java részét is. Már az ősi Mezopotámiában, Görögországban, Rómában létrejöttek ugyan a reformigényű tudatos jogalkotás csírái, ennek ideológiája azonban még a XVI-XVII. században is egyfajta mozdulatlanság elhittetése volt. Európában a jogalkotás ideológiájaként így az ősi gyakorlathoz való visszatérés, a „rég, jó” szokás helyreállítása uralkodott;

- = az, hogy a jog érvényessége a jogalkotó politikai hatalom szabad tételezésén nyugszik, csak a feudális abszolutizmusokban lett általánosan elfogadottá. A polgári rétegek sajátos igényeivel párosulva ez a társadalmi életet minden szegmenseiben szabályozni kívánó szabályrendszerek alkotásához vezetett. Egyidejűleg megjelent annak kísérlete is, hogy az igazságszolgáltatást a törvénytmondás mechanikus műveletére korlátozzák. Eszménye a jogalkalmazás deduktív logikai felfogása (ami végső következményeiben nem áll távol a szocialista jog ideáljától sem). Ennek az eszménynek szigorú formális törvényesség-fogalom felelt meg, ami nagymértékben feloldódott a polgári jogfejlődésben, ugyanakkor tartalmi ismervekkel bővült a szocialista jogfejlődés során;
- hagyományainál fogva a fenti kontinentális mintával áll szemben az ún. angolszász minta, mely a bíróságok jogalkotó jogalkalmazásán és az ezt létrehívó induktív gondolkodási modellen nyugszik. A jogalkotó és jogalkalmazó funkció annál kevésbé válik szét, mivel a törvények érvényesítése is a megelőző bírói döntések mint precedensek szabta mederben történik. A jogélet fő tényezője tehát nem a törvényhozó, hanem a bíró.

A napjainkban érvényesülő jogrendszerek ezen elemek egymásra hatásából tevődnek össze mozaikszerűen. A fejlődő országok ősi szakrális vagy szokásjogaik modernizálásával küszködnek, melynek kereteit többnyire a volt gyarmatosítótól exportált jogi kultúra szabja meg. Izraelben az ősi vallási (palesztinai) hagyományoknak a feltámasztott rabbinikus jog alapján az angol-amerikai jog szellemében történő felfrissítésével kísérleteznek. Az észak-amerikai kontinensen Louisiana és Québec megmaradt az angolszász óceánban kontinentális jogi szigetnek. A hajdani kontinentális és angolszász minta ugyanakkor Európában és az Egyesült Államokban közeledik egymáshoz. A skandináv jog ma közelebbi rokona az amerikainak, mint ez utóbbi az angolnak. Nyugat-Európában cégek közötti konfliktus esetén egyre inkább előtérbe nyomul a formális jog mellőzése a közvetlen egyeztetésnek — az ősi konfliktusfeloldásra emlékeztető — előnyben részesítésével.

Mindezeknek az eltérő hagyományoknak, berendezkedéseknek eltérő jogfelfogások, módszerek, szerepek (stb.) felelnek meg, amik közös nevezőre csak az elvonatkoztatás magas szintjén hozhatók. E kaleidoszkópszerű sokszínűséget tovább színesítik azok a jogi

utópiák, amiket az angol, amerikai, francia polgári, illetőleg a szocialista forradalmak felfelé ívelő, még nem konszolidált szakaszában fogalmaztak meg, s amik egyfajta tudatalatti álmoként még akár évszázadok múltán is ösztönzői vagy éppen váltoállítói lehetnek cselekvéseknek.

Mindenféle szűklátókörű abszolutizálással szemben a tanulmány hangsúlyozni kívánja, hogy ezek sorában végső soron nincs győztes vagy vesztes. A maga területén mindegyik betölthette történelmi szerepét, a jövő pedig ma még előreláthatatlan hangsúlyeltolódásokat is eredményezhet.

A THEORY OF THE JUDICIAL PROCESS*

lehetséges megközelítések:

j o g g á t e v é s — elvont normábefoglalás [*Normung, norming*]

egyetlen lehetőség erre az, ha az egész struktúrának inherens, érvényesülést parancsoló teleologikumot tulajdonítok — ami viszont nincs benne

mindennek csupán finomított változata, ha adottnak veszek egy meghatározott belső követelményrendszerrel felépülő struktúrát, logikailag kivetítem formálódási és működési elveit, s szakmai ideológiaként ezt is adottnak tekintem

egy ilyen konstrukció nem hamisít ugyan, ámde nem is magyaráz — ehelyett egyszerűen (Münchausen önteremtő aktusaként) adottnak vesz

a működő társadalmi komplexus ugyanis diffúz preferenciákat érvényesít: nem kizárólag vagy specifikusan a jogot mint jogot (és így tovább), hanem valamennyi s bármiféle kíváncsi a mindennapi tudat általánosító, intuitív, prekoncepcióalt módján

j o g k é n t é r v é n y e s í t é s — ez az egyes realizált eredmény

pontosan annyira jogosult, mint az előbbi: egy hosszútávú gondolkodásnak át kell gázolnia az életszerű részleteken (figyelmet kívül hagyva, a semmibe taposva ezeket), a rövidtávú viszont a napnak él s feléli a jövőt

gyakorlatias formájában a hosszútávú gondolkodás előfeltételezi a benne rejlő s a struktúra által biztosított gyakorlati igazságot [*procedural justice*], a rövidtávú pedig azt, hogy m i n d a z o n á l t a l a bármikénti eredmény-érvé-

* Ausztráliában 1987-ben rögzített konspektus a tervezett munka alapjaként.

nyesítés mégis a jog keretei közt marad: a jog elviseli, tehát akár ellenére — s végső fokon általa — is jogként fog majd reprodukálódni

a hosszútávú gondolkodás igazsága az, hogy a jog felismerhető, azonosítható kereteit valamiként éppen e gondolkodás adja; mégis, önmagában ez nem más, mint legfeljebb referenciális lehetőség (s ennyiben lehet indíték, de önmagában sohasem lép fel hajtó- vagy fékezőerőként), nem pedig ténylegesen mozgó vagy mozgásra gerjesztő társadalmi erő

a rövidtávú gondolkodás igazsága az, hogy mindez nem más, mint a jogi folyamat aktív, mindennapi, mozgó és mozgató eleme; ám ha csupán önmagában s önmagáért állana, úgy lassan elveszítené jogon belüli minőségét, destruktív tényezővé válva

önmagát reprodukáló rendszer ez

már pedig egy absztrakt formaadással nem befejezett a rendszer; pontosabban: nem e z hozza létre a rendszert, tehát nem is több, mint pusztán ö n m a g a : lehetőség, azaz egyfajta burok, és a burokkal együtt egyfajta út is

a referenciális gyakorlat ugyanakkor nem egyszerűen végrehajtás, sőt nem is gyakorlati próbája [*testing*] annak, ami egyébként ideális (vagyis eszmei és egyben eszményi), de gyakorlattá k e l l válnia

MINDEZ NINCSEN BENNE A NORMÁBAN, sőt a normák rendszerében sincs jelen

a norma specifikus, minősített nyelvi kijelentés

szerkezetében, minősítettségében is minden nyelvben és történelmi kultúrában ugyanaz, holott a kapcsolódó gondolkodási és magatartási minta [*pattern*] nyelvenként és kultúránként eltérő lehet

a joggyakorlatnak reflexivitásra, mechanikus applikációra készítése mindig politikai indítékú; mögöttes gondolati modellje azonban nem más, mint maga a t e r m é s z e t i t ö r v é n y : leírja, ami objektíve bekövetkezik vagy érvényesül; eztán a gyakorlat teszteli, s ha nem válik valóra, úgy arra következtet, hogy vagy a törvény formulázása volt rossz, vagy zavaró tényező

érvényesült ("a willful act to be adjusted to the law"): végső soron valami másnak a leírásából vette a mintáját

- a valóságban azonban nincsen kellés: a nyelvben minősítettség csak ideologikus tudati tartalom, ami leírható a *law as [a set of] game[s]* modelljével (de csak elemi formában, kiüresített vagy izolált mintában, hiszen a játék pusztán két résztvevő vagy csoport közt zajlik, legfeljebb kisegítőkkal, körülhatárolt szférában és időre, játszma stb. korlátozott igényével — szemben az osztársadalmi összecslekvésben jelenlévő joggal), ezért pedig új modell kell: a jog mint referenciális minta, mely elemi „játék”-helyzetek hallatlanul szövevényes komplexumában foglal helyet, miközben bármiféle elemi „játék”-helyzetben kizárólag ilyen részösszetevőként játszik majd szerepet

hiszen e konstrukcióban nincs büntető isten, aki a természeti törvény áthágásának bűnéért büntetést tudna be: cselekvőségem egyébként sem önmagában, hanem olyan összefüggésben „minősül”, hogy e cselekvésre jogi hivatkozásában más miként felelhet (s ez lehet magános aktus is, mint egy robinsoni magánjog vagy szoliter bűnösségérzés vagy identitászavar)

- a jogban így fejezzük ki magunkat: *the judge establishes it procedurally as a legal fact*, majd normív referenciával szubszumál, és így tovább — ámde: mi az, amit a bíró megállapítva létrehoz? nyers tény? akkor mi és miként tud transzformálódni az eljárásban? egyetlen válaszlehetőség szerint az egész folyamat már eleve egy normatív intézményi szférán belül zajlik

- a jogban tehát még ilyen szembeállítással sem élhetünk, hogy azt mondhatnánk: míg a bizonyítási eljárás nyers ténnyel dolgozik, a (büntető)jogi tényállás intézményi tényekből áll: éppen proceduralitása révén már az eljárásba kerültével intézményivé válik a nyers tény és bizonyítása egyaránt

EZÉRT tényleg szó-mágia (ideológia, de legalábbis képes kifejezés) azt mondanunk, hogy van olyan, mint: 'jog', 'jogom van' és így tovább

pusztán objektivált nyelvi referencia-alapja van az adott közegben elfogadható referenciáknak, s ez a referencia-alap nem más,

mint a magában a referenciatív gyakorlatban elkülöníthető minták halmaza

mindez sajátos nyelvi kommunikáció közegében zajlik, aminek specifikus társadalmi gyakorlat a hordozója

vajon mindebben *autopoiesis* testesül meg?

elemei egyedi mozgásától elvonatkoztatathatunk, miként maguktól az egyedi minőségükben felfogott egyes elemektől is:

az összstruktúra önmozgása reprodukálja az egészet, s a rendszer önreprodukciójában válnak az egyedi összetevők rendszeren belülivé

alapmeghatározása szerint

(1) minden tény, összefüggés csak procedurálisan „létezik”;
(2) ez csak lehetőség a referenciára, procedurálisan feltételezetten;

(3) a jogsértő jogalkotás vagy jogalkalmazás sem lehet más, mint politikai természetű kifogás vagy procedurális tény (ez utóbbi is pusztán mint lehetőség további belső referenciáltatásra),

mert a jelentések (vélemények) eltérése, azaz a jogon belülinek a jogon kívüli által jogellenesként jellemzése mindaddig csak szociológiai tény, ameddig a rendszer rendszerként reprodukálja magát; s akkor és annyiban lesz csupán a jogban konstitutív, amikor és amennyiben már magát ezt az önreprodukciót lehetetleníti;

(4) a rendszerben nincs kodifikálva (s ha lenne is, szintén csak mint referenciális minta jöhetne számításba), hogy milyen területen mely komponensek közötti milyen fokú diszcrepancia idézheti ezt elő: vagyis mindez az össz-struktúrák halmazát magábanfoglaló totális struktúra kérdése

ELMÉLETI MAGYARÁZAT ÉS ÉRTÉKELES

a szokásos elméletek eleve értékelnek, normatív eljárásmintát közvetítenek: LUHMANNi értelemben maguk is ideológiák

de: bármely létező rendszer különféle összetevőiben különféle minőséget mutathat fel különféle időkben

ezért jogos a kérdés: mi lesz mindennek az elméleti magyarázatban a helye, ha a gyakorlat különféle értékűként jelölt minősége az elmélet által leírt mozgás összefüggéseiben, a

magyarázott törvényszerűségeken nem változtat (hiszen mert nem is változtat h a t) ?

akkor ez nem lesz más, mint c s u p á n normatív gondolkodás, kívánalmaink pusztá tükrözése?

(1) tények jogi megállapítása, minősítése, normatív tételek közötti összefüggések — nincs itt abszolút, csak közmegegyezésszerű kritérium, ami ugyanakkor kulturálisan feltételezett tehát értelmes vitathatóságuk hiánya esetén is hatósági eljárás formalizált eredménye hozhatja csak létre

ám az értelmes vitathatóság mely foka teszi ezt formális eljárási cselekvés nélkül vagy formalizált jogi lehetősége hiányában „jogon belülivé”, azaz jogilag relevánsan létezővé? mely foka az, amelynek átlépésével már a jogrendszer felbomlik vagy (a „rossz rendszer” külső minősítésének felváltásával) maga a rendszerminőség belső tagadásává válik?

(2) fenállása mégis létszerű: nemcsak a jogot „élő” társadalom fennmaradása, értékeinek védelme s érdekei biztosítása (stb.), de maga a jog pusztá fennmaradása szempontjából is tehát ha rögzített határ nincs is, valami ilyesmi mégis „kontextuálisan kondicionált”, s ezzel egy polarizált szélső eshetőségként is adott

Σ: következőképpen a normatív várákozásminták és a rendszer adott minőségüként felfogott léte, jogiként fennmaradása között h a t á r o z o t t összefüggés áll fenn, ami ugyanakkor kizárólag az egész struktúra újratermelődése szintjén magyarázható

A JOG MINT RÉSZTOTALITÁS A TÁRSADALMI TOTALITÁSBAN
úgy tetszik hát, hogy a jog mint objektiváció l á t s z ó l a g külön-
tartható

ám ha ennek létformáját a kommunikáció adja, ami voltaképpen nem más, mint

— jelentések cseréje a gyakorlati tevékenységben és
— a jelentések folytonos megerősítésével és módosításával éppen e gyakorlat közegeiben,

úgy a jogi még bármely konkrét játékában sem szigetelhető el a nem-jogi szférájától: mert

= ami megkülönböztetett, az a hivatkozásokkal konstituált egység normatív zárt rendszere,

= ami pedig nem, az maga a nyelvi gyakorlat, mely a hivatkozások formálisan konstituált referencia-alkalmasságán túl hatás gyakorlására és befogadására egyaránt teljességgel nyitott marad

AZ ELLENTMONDÁS TERMÉSZETE*

Ellentmondás a természetben?

Nem lehetséges, nem is gondolható vagy konstruálható; mert a természet: *v a n*.

Ám, ha a természetről két tétellem ellentmondásos, akkor vagy az egyik hamis, vagy mindkettő pontatlan.

Mi az ellentmondás?

Vajon ellentmondás-e, ha egyszer azt mondom X-ről, hogy becsületes, másszor pedig azt, hogy nem?

Úgy tetszik, *é n* ezt megtehetem, mert nem logika vagyok, hanem élőlény: élek.

Sőt, még abban sincs ellentmondás, ha valaki elmondja ezeket vélekedésemről; hiszen lehetséges, hogy nem ugyanúgy és nem ugyanarra értettem, amit mondtam; és az is lehetséges, hogy időközben megváltoztattam a véleményemet

— tehát abban sincs ellentmondás, ha valaki beszámol e két tételben rögzített kétféle vélekedésemről.

Ellentmondás kizárólag akkor és abban van, ha valaki azt mondja: X becsületes *é s* nem becsületes.

Mi a helyzet a joggal?

A jog is élet, tőlünk személy szerint független, mint egy a megfigyeléskor és véleményalkotáskor már lezajlott történés etalonja.

* A Yale Law School (New Haven, Connecticut) környezetében JOSEPH RAZ professzorral (Oxford) 1989 őszén folytatott sétáló beszélgetések azonnal lejegyzett összegezése.

A jogban sincs tehát ellentmondás, ha egyszer ezt, másszor azt mondja; és bennünk sincs, ha erről számot adunk.

Ellentmondás kizárólag akkor és abban van, ha ezt mondom: X bűnös és nem bűnös.

Hiszen lehet, hogy nem is pontosan ugyanarról és nem is pontosan ugyanazt gondoltam; és

az is lehet, hogy megváltoztattam a véleményemet, miközben bizonyosan volt rá okom, hogy így cselekedjem,

és ettől nem zavartatva máskor is így cselekeszem majd, ha okom lesz rá.

Az ellentmondás logikájának önmagában ehhez nincs semmi köze, hiszen ez gyakorlati cselekvés.

Ezért még az is előfordulhat, hogy nem ugyanazt gondolom, mint amit értenek ezen,

de pontosabban nem tudtam kifejezni magamat.

És az is előfordulhat, hogy — akár visszatérően is — véleményem megváltoztatására kényszerülök

(önmagam ismeretében feltételezve persze, hogy ezt is komoly okkal teszem,

s így jó esélye van annak, hogy az előbbi esetek egyike áll fenn, csak éppen nem tudom mindezt pontosan megfogalmazni).

A logika sajátlagos szerepe a logikai rekonstrukció, és ellentmondás kizárólag ebben, vagyis magában a logikai leírásban, a logikai leírás saját konstrukciójában és terminusaiban képzelhető el. Amennyiben tehát a való élet eseményeiben ellentmondást vélnek felfedezni, úgy ez csak annyit jelent, hogy logikai rekonstrukcióban történő logikai ellenőrzésem immár olyannyira kifejlett, hogy azt, ami van és történik, logikai rekonstruálásával logikailag pontosan tudom és kívánom már ellenőrizni.

Végső következtetésként tehát ezt kell mondanunk: N e m az az ellentmondás, hogy adott összefüggésben így, másikban pedig amúgy cselekszem. Ellentmondás kizárólag abban a jelentésben van, ha és amennyiben mindezt úgy értem, hogy egyetlen azonos kontextusban és gondolati jelentésben bármi egyidejűleg valami és ugyanannak az ellenkezője is.

MARXIZMUS ÉS HITELES TUDÁS*

A szocialisztikus tanok történetében a MARXizmus eredendő újdonsága az ún. tudományos szocializmus megjelenése és igénybejelentése volt. Végző soron nem volt és nem is lehetett ez más, mint egy hiedelemrendszernek, jövőbe vetített utópiának tudományos mezbe öltöztetése, tehát olyan tanként bemutatása, mint ami tetszésünktől, szándékunktól — sőt, voltaképpen személyes részvételünktől — függetlenül magából a tudományból következik. Nem tévedett ENGELS akkor, amikor ebben mérőföldkőszerű teljesítményt látott. Világméretű sikereit a MARXizmus valóban tudományos megjelenésének, elméletszerű szerveződésének s hivatkozási rendszerének köszönhetően érte el. Kifejlett formájában az eljövendőre irányuló eszményeit olyan következtetésekként vezette le, mint amik a társadalom természettörvényi erejű szükségszerűségeiként fakadnak a múltból s a történelemfilozófiailag bejárando útból. A MARXizmus tanításából végül is ez következett: az ember nem a b b a n szabad, hogy bármikor is kikerülhetné ezeket, hanem a n n y i b a n szabad, hogy — szükségképpeniségüket felismerve — legfeljebb elébe mehet e törvényszerűségeknek: azoknak tehát, amik egyébként minden körülmények közt — vagyis „vastörvényszerűséggel” — érvényesülnek. Elégséges csupán a magukat MARXistáknak vallóknak a múlt századvégi — s ENGELS kései leveleinek utalásaiban gyakran hivatkozott — kiterébélyesedett bokrára gondolnunk. Már ez is arról tanúskodik, hogy milyen ellenállhatatlanná válhat valamely egyetlen, de egységes tudományként fellépő tan hatása, amely tan egy-elvű magyaráza-

* Egy tisztázónak szánt eszmefuttatás 1989. október 24-én félbehagyott kézírata alapján.

tával könnyű megoldásra csábít a tudományra jellemző megközelítések összetettségével, viszonylagosságával és feltételelességével szemben; ha ez egy bárki által könnyen elsajátítható végső tan demokratizmusának az ígéretével bárkit bármikor és bármennyi idő alatt a történelem tudós értőjévé, egyszersmind tudatos formálójává avathat; ha tehát ez a tan világtörténelmi kitekintésével s világteremtő elhivatottságával egyúttal távlatot is kölcsönöz nekünk — az intellektuális, a cselekvő és a morális lényt egyidejűleg szólítva meg bennünk.

Csupasz igénybejelentés-e mindez, vagy egyenesen tudás áll mögötte, amit egészében hitelesként ismerhetünk el? Akár csupán a közelmúltunkra gondoljunk is, a kérdés második felét illetően hevesen igenlő vokokra számíthattunk, ami már magán a kérdés-feltevésen is méltatlankodott. Ha pedig a mai kiábrándultságainkra vagy pálfordulásokra gondolunk, a „Meztelen a király!” típusú leszámolásokban végletes szélsőségesességgel megfogalmazott tagadások már azon háborognak, hogy miért is állítunk eltérő válaszlehetőségeket magába a kérdésfeltevésbe burkoltan. Mit jelentsen ez a sarkítottság, ez az indulat? Feltehetően nem kevesebbet rejt magában, mint a rendszeren belüliek s a rendszeren kívülállók összebékíthetetlen ellentétét. Egyszersmind persze talán még valami lényegesen többet s maradandóbbat is: a hitek és a hiteles tudás eltérő voltát, s egy olyan kérdésfeltevés előítéletességét, melyről az a gyanú támadhat, hogy összemossa a kettőt. Hiszen a hívó tudni vél, mert eleve hisz. A kívülállónak viszont egy ilyen hit idegen, mert ő csak annyit tud, hogy az ilyesféle hit semmiféle tudástól sem megalapozott. Következtetése szerint tehát nem is tudás van jelen itt; legfeljebb csak hit és általa támogatott tudat. Már pedig ez az, amit közönségesen ideológának nevezünk. Azt pedig egyéb tapasztalatainkból tudjuk, hogy az ideológia olyasmi, ami hatásának felfokozása és idegen területekre kiterjesztése érdekében tudásként tetszeleg, azaz többnek és másnak nyilvánítja magát, mint ami valójában. Ennélfogva e jelenségnek hamis tudat a neve. Nem véletlen, hogy a MARXizmus nagy korszakai egybeestek a spontán vagy kikényszerített hitek nagy korszakaival. Ez lehetett a nagy társadalmi kataklizmák ideje (ilyen volt például a munkásmozgalom klasszikus szerveződési ideje a múlt századvégen, a tragikus választások zsákutcás dilemmája és a demokrácia eszményéből kiábrándultság a két világ-

háború közt, továbbá a diáklázadások, anarchista lázongások időszaka Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban alig három évtizeddel ezelőtt), de lehetett a hatalomra jutott kommunisták zsarnokian kikényszerített (noha már születése pillanatában atavisztikus) államvallás-pótlékainak ideje is.

Mindebből azonban az, ami (és amiként) a Harmadik Róma szerepére változatlanul áhítózó Moszkva közvetítésével és többlet-üzenetével a közép- és kelet-európai régióban megvalósult, úgy szólván ellenállhatatlannak bizonyult. A védekezés vele szemben — a külső emigrálás vagy a belső emigrációba kényszerülés¹ határeseteit kivéve — hosszú időn keresztül egyszerűen gondolhatatlan volt; nem véletlen hát, hogy egészében roppant erővel hatott és rombolt. Sötétebb időkben (ami szintén évtizedekben mérhető) európai létünk csupasz emléke, honi hagyományainknak a közelmúltig ápoltság ténye, vallásos neveltetésünknek csupán bensőnkben őrzött titkos ereje — vagy éppen az önnön sorain belül is kegyetlen leszámolásokkal élő hatalmaskodók megsemmisítésnek szánt primitív címkézéseinek ritkán felülemelkedő kritikus hang — emlékeztethetett csupán arra: volt valaha valami más, valami eltérő is gondolható; van tehát talán valami más, eltérő is, ami esetleg ma is (talán mások által) gondolható.

A mához közelítve a kommunisták ritka sikerű és hasznú tette, azaz sikeres önpusztítása nyomán egyre nyíltabban fogalmazódik meg egy teljes szemléleti megújulás szüksége, a múlt tagadásának elvi rögzítése. A mozgalmárok kedvenc patronja, eszméiknek a tudományosság jegyében és ígézetében biztosítandó oltalma azonban vágyaik szerint ma is makacsul újra és újra megfogalmazódik olyan álláspontként, mint ami a tudomány iránt változatlanul megnyilvánuló hűséggel változatlanul ma is védhető. Nos, úgy vélem: magában annak meztelen tényében is, hogy egy ilyen állás-

¹ KONRAD ADENAUER kancellár vagy GUSTAV RADBRUCH jogtudós személyes történetéből tudhatjuk, hogy a nemzetiszocializmus idején még egy kereszténydemokrata kölni főpolgármester vagy egy hajlíthatatlanul evangélikus heidelbergi egyetemi tanár is — először ütközések vállalásával, majd (a vállalhatóság életveszélyes határaihoz érkezve) a látványos aktivitás feladásával — visszavonulhatott. Ámde a bolsevizmusban vagy a SZTÁLINizmus különféle helyi változataiban semmi ilyesminek nem lehetett semmiféle realitása.

pont egyáltalán vállalhatónak tetszik, máris ritka kötőerejű szocializációs hatás rejlik. Mindezt megszoktuk. Jelenlétével megtanultunk együtt élni — függetlenül attól, hogy sokunk számára esetleg már maga az együttélés kényszeres ténye is viszolyogtató.

A HAGYOMÁNY TALAJÁRÓL*

Amennyiben a modern tudományfilozófia s a társadalomtudományok mai módszertana szempontjából is védhető, ugyanakkor nyilvánvaló tételhez szeretnénk elérkezni, az alábbiakat mondhatnánk: minden társadalomtudományi eszmének és ún. nagyelméletnek egyik természetszerű előfeltevése, paradigmája az, hogy valamilyen típusú h a g y o m á n y hoz, hagyatékhoz, örökséghez kapcsolódik, mely tradíció bizonyos típusú társadalmi feszültségekből, ezek bizonyos irányú megoldására irányuló kívánságokból, illetőleg bizonyos jellegzetességeket hordozó intézményes magatartások s ezek mögött álló eszmék egymásra rakódásából — folyvást alakuló készletéből, tárházából — táplálkozik. Ezek többé-kevésbé egymással szervesülő halmaza ezt a bizonyos hagyományt meghatározza, egyszersmind keretét is megadja, amiben a kérdéses társadalomtudományi gondolatok vagy eszmék egyfajta változatot — mint konkrét kihívásra adandó (és adható) konkrét választ — fognak képezni. Látszólag nem mondtam ezzel persze semmi újat: nyilvánvaló állítás ez, ami ugyanakkor — úgy vélem — megalapozó jelentőségű.

Hadd említsem meg itt azt a számomra megtörténtekor döbbenetre okot adó élményt, mikor az első szabad magyarországi választás két fordulója között Brüsszelben az Európai Jogelméleti Akadémia vendégprofesszoraként jogász-szociológusokkal adva elő jogfilozófiai témákból, éjszakai sétabeszélgetéseken egyebek közt felvetődött annak hallatlan volta, hogy van egy állítólag tág multú ország Európában, Magyarországnak hívják, ahol a viták

*A Konrad Adenauer Alapítvány szervezésében 1991 tavaszán Gyulán rendezett nemzetközi szimpóziumon elhangzott felszólalás alapján.

döntő hangnemét az határozza meg, hogy olyan típusú (a helyi nyelven történetesen liberalizmusnak elkeresztelt) politikai és eszmei megalapozásra törekszenek, ami valamiféle teljességgel purifikált tisztaságban kíván megjelenni vagy valahonnan adaptáltatni — mintha nem lenne bármiféle saját természetes, otthonos, szervesült közeg ott, amiben ennek (vagy bármi másnak) természetes helye van (vagy lehet); ami egy olyan természetes háttérrel jelezhető meg, amiben ez (vagy bármi más) újító gondolat egyáltalán ott — mint bármely normális fejlődésű nemzet életében — megfogalmazódhatnék. Voltaképpen válaszom csak arra a megállapításra korlátozódhatott, hogy a magyar társadalomtudományi módszertan nyelvében a jelek szerint nem alakult még ki az a fogalomkészlet, retorika és paradigmatis keret, amelyben tudományhoz méltóan lehetne erről (vagy bármi másról) beszélni; miközben esetenként ugyanaz a nálunk hevesen opponáló magyar szakember angolul vagy franciául teljességgel euro-konform módon, normálisan tud ilyesmikről idegen országokban zajló vitákban közreműködni. Tehát európai tudósok — és külön nevesítetten is a portugálok baloldali ideológiai és MARXista szociológiai híressége, BOAVENTURA DE SOUSA SANTOS coimbrai professzor — részéről felvetődött annak hallatlansága, közös alapeszméink deformáltságának veszélye, jelesül azon felismerés ismételt megfogalmazása, hogy — európai közösségről lévén szó — mindaz, ami napjaink Görögországában, Törökországában, Spanyolországában vagy Portugáliájában, tehát a felzárkózó új európai közösségi államokban felvetődött, mindenütt abszolút szerves egységben fogalmaztatott meg az egyes nemzeti történelmek és hagyományok során keresztül; tehát nem mint valamiféle külső kölcsönzés vagy kényszerítés, hanem mint egyszersmind öröklött, saját, vagyis fejlődőképes, mert mindenkor változó környezetében megújulásra képes belső gondolat — egy olyan kiválasztó jelentőségű nemzeti kereten belül, amely eleve minden revideálható és saját talajon generálható eszme relevanciáját egyáltalán megadja vagy — mondhatnók — érték-standardjait definiálja.

Amennyiben ilyen szempontból végiggondoljuk azokat az áldatlan vitákat, amelyek — úgy gondolnám: határozottan szégyenünkre, iszonyatos mérvű megkésettiségről tanúskodó módon — Magyarországon le tudtak zajlani, akkor olyan sajátos következtetésre is juthatunk — amiről nem hallottam, hogy bárki le-

vonta volna —, hogy azt az elmérgesített vitát, ami nálunk zajlott az ún. h a r m a d i k ú t ideológiája körül, e gondolatok fényében lényegében újra lehetne fogalmazni. Jelesül, e fentiek szellemében fogant mélyebb (vagy: egy lépéssel hátrábbról indító) értelemben az ún. harmadik út immár nem erőszakos elutasítása két dichotomikus, vagyis egymással kizárólagosságot mutatóan szembenálló eszmerendszernek — egyfelől egy külső, kívülről kapott minta abszolutizálóan merev és szolgai követésének, másfelől pedig egy vagabond módon önmagát Münchausenként megteremtő önforrású s öntörvényű vállalkozásnak —, melyeknek léte vagy bekövetkezése szerves gyakorlati közegben egyébként aligha lenne természetesnek tekinthető; hanem éppenséggel ezt a harmadik útkeresést fogalmazhatom meg, konstruálhatom fogalmilag olyan módon, hogy egyszerűen tudatában vagyok annak: minden társadalomtudományi eszmének és gondolatnak, következésképpen minden teoretikus javaslatnak annyiban van és lehet csupán r e l e v a n c i á j a, amennyiben s a j á t t a l a j o n egyáltalán megfogalmazódhat. Hiszen mind e mögött már benne rejlik annak alapvető felismerése is, hogy történelmileg minden egyes társadalomtudományi elmélet és társadalmi-politikai gondolat (gondolva itt holland, angol, amerikai, francia, vagy hozzánk esetleg közelebb állón német elméletekre a XII–XVI., XVIII., vagy akár a XIX–XX. századból) pontosan egy ilyen saját talajban és közegben, vagyis valamiképpen ezt a bizonyos — jobb híján kifejezetten: nemzeti — örökséget és hagyományt magában foglaló értelemben fogalmazódott meg. Ehhez képest pedig annyiban, amennyiben fogalmilag megpróbálnánk kizárni (például a magyarországi szociológiai, társadalomelméleti vagy politikaelméleti eszmélődésnek és útkeresésnek e XX. század végi szakaszából) ezt a nemzeti meghatározást, úgy ezzel nem előrelépnenk a XXI. század felé, hanem éppen visszalépnenk valami teljességgel atomisztikus, de faktuálisan történelmileg sohasem létezett őszállapotba, amikor az eszmék purista módon tökéletes mivoltukban jelenhettek meg, mintha közülünk valakik egyenesen valamiféle chaliasztikus égi lángú csipkebokorból közvetlenül kaphattak és közvetíthettek volna számunkra eszméket — ami egyedül magyarázhatná ezen eszmék eddig ismeretlen és tudományfilozófiailag jogosulatlan, eszmetörténetileg pedig a modern koroktól idegen univerzalitását, aminek persze már a puszta feltevése sem igazán realiztikus elképzelés —

, avagy már formálódásukban is reális kontextusba kell helyoznunk az eszmét, nyilvánvalóan egyedülién ésszerű alternatívaként és lehetőségként.

Ebből pedig számomra az a következtetés adódik — ami immár bármely lehetséges témánk szempontjából releváns —, hogy a különböző tudományoknak, így vagy úgy, mind meg kell küzdeniök a nemzet problémájával, nevezetesen annak kérdésével, hogy mit is jelent a konkrét *hic et nunc* közegében ez vagy az a gondolat, mit is jelenthet tegnap, ma és holnap. Lehetséges, hogy a történelmi tipológia szemszögéből esetleg egykor majd kiderül, hogy nem lesz már releváns ezt az entitást nemzetnek hívunk. Ez és sok minden más egyaránt kiderülhet, hiszen a történelmi tipológiáknak is megvan a saját logikájuk. Ugyanakkor az is biztos, hogy amit tegnap, ma és a közeljövőben nemzetnek mondunk, az — legalább is 'hagyaték, örökség, tradíció' értelmében — valami olyan jegy, ami egyszersmind a 'nemzet' partikuláris történelmi meghatározásánál átfogóbban érvényes, és ebben az értelemben valamiféle specifikus fejlődésbeli sajátosság és különbözőség kifejeződésekként összes már említett következményével együtt fenn fog maradni. Ebből következően úgy vélem, hogy nem szégyen, hanem egész egyszerűen éppen természetes, bármiféle társadalomtudományi gondolkodásban *axiomatikusan paradigmatis* dolog, hogy magában a gondolkodásban *gyöke* *re*kről — adott esetben pedig tegnapról s máról lévén szó, történelmi nemzet meghatározta gyökerekről, hagyatékról és hagyományról — beszéljünk. Hiszen tudományfilozófiai és tudománytörténeti tény, hogy maguk a paradigmatis felismerések sem vetődnek fel másként a gondolkodás számára, mint történelmileg partikuláris *hic et nunc* viszonyokból alakult kifejeződésekként és fogalmiasításokként. Mert az emberiség mindig ökonomikus. Sohasem vet fel értelmetlenségeket; sohasem vet fel olyasmit, ami ott és akkor *ab ovo* felesleges lenne. Az emberiség mindig azt gondolja végig — konkrét emberekben és cselekményekben megjelenítve persze —, ami bármiféle legalább vélt haszonnal, időszerűséggel vagy szükségszerűséggel rendelkezik.

Következésképpen még az is elgondolható, hogy ilyen és hasonló módszertani megalapozó kérdésekről például az angol, francia, német vagy amerikai tudományosság nagy vitákat nem folytatott. Ennek persze meg lehet a maga közvetlen oka. Jelesül,

BIBÓ ISTVÁNNal szólván, organikus történelmi fejlődésükből fakadóan voltak bizonyos evidenciák, amik éppen organikus mivoltuk miatt sohasem vonattak kétségbe, tehát egész egyszerűen nem kényszerültek arra, hogy teoretikus reflexió tárgyává tészenek. S ha ez esetleg így van, akkor mi ebből a szempontból, úgy tetszik, eltérő helyzetben vagyunk, és ebben az értelemben társadalmi gondolkodásunk alapjait ilyen szemszögből és értelemben is szükséges még végiggondolnunk.

BÍRÁLATI VÉLEMÉNY
SOLT KORNÉL *A JOG, A VALÓSÁG ÉS A NYELV* (1992)
CÍMŰ DOLGOZATÁRÓL*

Nagyformátumú értekezés fekszik előttünk, s bár messzemenően nyitott, alakuló, a jövő kihívásaira válaszolni kész életmű eddigi összegezése mai vitánk tárgya, ebben egy közel fél évszázados szakmai életút tanúsága és tanulsága rejtezik.

*

Tudjuk s hideg tárgyilagossággal meg is kell fogalmaznunk, hogy a tudomány — éppen mert sajátyszerű egyneműségének köszönhetően megkülönböztetetté vált az emberi cselekvés egyéb vonatkozásaitól — önmagában nem erkölcsi vonzatú jelenség. Az értekezésben ezért aligha szabad mást látnunk, mint ami kellő elvonatkoztatású elméleti általánosságban kifejezve tértől és időtől is függetlenedő egyetemes tanulságot hordoz. Mégis, mert tudván tudjuk, hogy hol és mikor élünk, s napjainkban éppen egy ország, egy hajdan szellemiekben is az európaiság meghatározó és alakító vonásait hordozó közép-európai régió önazonosságának intellektuális rekonstrukciója (és benne saját, személyes énünk erkölcsi újraépítése) a tét, nem tudok és nem is kívánok elfeledkezni arról, hogy az elénk helyezett műben egy megélt, megszenvedett, végső üzenetében és nekünk szóló tanulságában mégis győzedelmes életpálya mondanivalója rejtezik. Ezért néhány utalás erejéig engedtessek meg a személyes hangvétel is.

* Akadémiai doktori értekezés 1994 januárjában született hivatalos bírálatából.

SCHOLTZ KORNÉL már ígéretes pályakezdő, egy ma is mérvadó s tanulással olvasandó értekezés szerzője, MOÓR GYULÁnak immár három éve tanársegéde volt akkor, amikor történetesen én születtem. Sőt, a mesterének mély tisztelettel dedikált példány — jelenleg saját gyűjteményemben¹ — arról tanúskodik, hogy professzora érdeklődéssel széljegyzetelte, olvasta. Történetesen alig kezdtem iskolába járni, amire annak a szellemnek — akár évezredben, évszázadban, vagy akár évtizedben is mérjük —, amelyik vigyázó szemét Nyugatra vetve a magyarság jövőjét európaiságában kereste, befellegzett. Fenyegetettség jött: újbarbarizmus, Oktogonon akasztók és micisapkás társutasok kora. Olyanok pyrrhusi győzelme, akik gyűlölték a kincset, amire itt bukkantak. Akiknek ázsiai despotizmusban fogant megbízatása egyetlen csigaházát sem tűrhetett meg e szovjetektől lerohant térségben: egyetlen csigaházát sem, melyben pedig — távoli, de szemléletesnek remélt példával élve — valaha egy az akkori triumfánsok szemében kegyvesztetté vált, ezért lemondatot kölni polgármester (akit utóbb a második világhégest követő talpraállás, német újjászületés s véle az európai azonosság egyik legfontosabb tényezőjeként ismert meg a világ, s most hadd áruljam már el, hogy KONRAD ADENAUER kancellárra gondolok) úgyszólván nyugalomban és biztonságban, az ottani barbárságtól, a náciizmus pusztításaitól nagyfokú belső és külső függetlenedésben húzhatta meg akkoriban magát.

Itt, nálunk, lepusztult tehetségű egykori tanársegédek kezdtek uralgani. Alkotóerejük teljében lévő egykori professzoraiknak, hajdani demonstrátor társaiknak pedig — minthogy korszerűtlenné váltak, hiszen a szellem egyszerre arisztokratikus és demokratikus értékeire maradtak inkább fogékonyak — kényszerűen ez új micisapkásokhoz kellett kérvényekkel folyamodniuk, hogy legalább a jogi könyvészet, a bibliográfia gályapadján tengődve életben s betűközelen maradhassanak. Korábban közösnek hitt értékek kéjesen őrült taposásával így mélyedtek szakadékok kortársak közé is. Így eshetett, hogy a valaha még németül író, japánra fordított VAS TIBOR kerüljön az egyik, s olyan óriások, mint CSEKEY, WEIS vagy BIBÓ ISTVÁN, BÖLÖNY vagy SZABÓ JÓZSEF

¹ Vö. *Aus dem Nachlaß von Julius Moór Gyula hagyatékából* hrsg./szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE „Comparative Legal Cultures” Project 1955), Anhang/Függelék, 149. és köv. o. [Philosophiae Iuris].

a másik oldalra. Mi tudjuk, s ők is tudták, hogy haláltánc volt ez. Nemcsak túlélésért, de a jövő, az emberség megnyeréséért is. Ki-kiszabadon, maga dönthetett abban, hogy mit választ. De válaszadási szabadsága meglehetősen leszűkült. Alig volt több, mint: ronggyá tapossa-e magát, vagy a bibliai LÁZÁRok megpróbáltatásait magára vállalja, hogy napi alázottságából és alázatából mégis éthosz, múltból hozott értékek őrzése kerüljön ki győztesen?

Mit is tehetett ekkoriban a közember? Meghúzódott. De tette dolgát. S ha MOÓR GYULÁhoz méltó tanítvány volt, aki a bölcselkedést, elméleti ívű magyarázatok keresését tudta dolgának, úgy tette is. Noha SCHOLTZ KORNÉL neve kényszerű változtatás nélkül nem jelenhetett meg többé, s nem közölték immár egyetlen írását sem. Visszatérve a személyes hivatkozásra: addig, amíg kisiskolásból történetesen pályakezdő jogfilozófussá nőttem, SOLT KORNÉL mindvégig hallgatni kényszerült. Bírói hivatást választott, családot alapított, legnagyobb szellemi teljesítménye mégsem lehetett több, mint saját bűvópatakjában túlélnie a barbárság tobzódását. Mégis tudta, biztos s szilárdan tudta: az embernek, ha erkölcsi lény, mindannyiunk közös építményéhez hozzá kell járulnia legalább saját téglájával. Társította hát polgári bírói tudását és finom elemzések iránt megmutatkozó fogékonyságát régi vonzalmával a logikai rekonstrukció iránt. Amint pedig az embernyűvő SZTÁLINI ámokfutás hazai utánczata jellempróbáló diktatúrává szelídült, megtűrt cikkecskék s rövid eszmefuttatások megjelentetésével lassan, szinte észrevétlenül, konok következetességgel mégis megteremtette Magyarországon azt, amivel térségünk országainak túlnyomó hányada adós maradt. A joglogika volt ez, pontosabban: a modern deontikus logikának formális szimbólumrendszerrel jogi tárgyra alkalmazott változata. A szovjetektől uralt egész behemót birodalomban — néhány lengyel és cseh megátalkodotton kívül — ez kizárólag SOLT KORNÉLnak sikerült.

Mindenki más belebukott. Pontosabban: mindenki mást belebuktattak. Így jártam én is. S a hazai helyzetre talán jellemző: alig egy évtizede még azon merenghettem keserűen friss barátaimmal, a joglogikát századunkban megújító argentin klasszikusokkal, CARLOS E. ALCHOURRÓNnal és EUGENIO BULYGINnel a finnországi Turku katedrálisa körül bóklászva éjszaka, hogy voltaképpen mi is rejtőzhet a diktátorok ízlésvilágában? Hiszen a történetesen Argentinában hatalmat elorzó tábornokok úgy vélték: kezes bárányuk a

logika. Nálunk viszont aligha élhette meg a napot bármi, ami eltért a Magyar Tudományos Akadémián rendes tagságra érdemesített FOGARASI BÉLA csekély tehetség szerinti materialista dialektikájától.

Ha lett volna sziget az ázsiai barbárság itthoni tobzódásában, ha a régi virtus őrizői bárhol enyhelyet találhattak volna — és Akadémiánk bizonyosan nem vált ilyené akkoriban —, úgy a formális joglogikában (mely a világ szerencsésebb helyein is csupán az '50-es évek derekán indult fejlődésnek s a '60-as években kiteljesedve csúcspontját azóta sem haladta meg) SOLT KORNÉLT a pályafutásából ismert hihetetlen szorgalma és elemzőkészsége már bizonyára messze földön ismert előfutárrá, iskolateremtő mesterré avathatta volna. Ehelyett Magyarországon lett kultúracsínálóvá, alkalmazott logikában. Jogi gondolkodásunkban irányzatot alapozott meg, s mind e közben külföldi eredményeket tolmácsolt kritikai éllel és alkotóan, nemzetközi szintéren pedig saját felismeréseivel formált máig zajló vitákat.

Az elmúlt negyven év hatásaként összefüggő tudományterületek, szemléletmódok, hagyományok és megközelítések pusztultak ki Magyarországon — úgyszólván maradéktalanul. Egy mindenható államból kiinduló államjog váltotta fel az alkotmányi nézőpontot. Nemzeti jogtörténetünk is csaknem egészében eltűnt (hajdani mestereivel egyetemben), hogy latin műveltség híján önmagukat nevelő szegény reménytelen utódok történelem gyanánt úgyszólván máig kizárólag a német és magyar nyelven (is) megközelíthető legeslegújabb kor eseményein nyomtató lóként önnön gondolataik körül forogva merengjenek. Ha tehát a társadalomtudományi gondolat romlása ellenére a logikai gondolat a maga összes elvi szigorúságával együtt mindezek ellenére életre kelhetett, úgy ez nálunk elsődlegesen SOLT KORNÉL érdeme.

*

Közel száz közzétett mű után, igencsak vaskos két kötetben összefogva mintegy negyedszáz szerzői ívnyi terjedelemben *A jog, a valóság és a nyelv* címen nyújtott be a szerző disszertációként a joglogika köréből vett tanulmányt. Ebben a cím összetettségének megfelelő három fejezet veszi szemügyre a jogszabályokat, a valóságot, valamint a nyelvet, mint a jogi szabályozás tárgyát és esz-

közét. Majd három további fejezet szól a jogi meghatározásról (mint a valóságra vetített jogi szabályozás sajátos nyelvi megoldásáról), a jogalkalmazás összetettségéről (jogi, logikai és nyelvi elemzés tükrében, ugyanakkor lételméleti következtetéssel), végül pedig — bizonyos értelemben fejtegetései összegzéseként — a jogellenes jogról (fogalmi, nyelvi és logikai gondolhatóságáról s konstruálhatóságáról). Függelékként pedig saját logikai világképét vetíti egybe a klasszikus formalisztikus LEIBNIZI világképpel. Irodalomjegyzékében saját munkásságának felsorolásán túl mintegy háromszáz mű bibliográfiai leírását találja meg az olvasó.

Roppant problémagazdagságot takar ez a felsorolás. A jogszabályok kapcsán átfogó elemzéseket kapunk a kategorikus és kondicionális, valamint a parancsoló, tiltó és engedő típusú normákról. A mű gerincén végigvonul a máig aktuális problematika a normák közötti ütközés lehetőségéről s lét és legyen kettősségéről. Annak kapcsán, hogy a valóságról szól, kísérhetjük a szerző termékeny gondolatait az elemek, tények és halmazok fogalmi felfogása, léttörvény, létezési mód, szabályozási időbeli viszonyok és az emberi aktusokra történő korlátozottság magyarázatában. Annak kapcsán, hogy a nyelvi vonatkozást boncolgatja, súlyponttal elemzi határozottság és határozatlanság kérdését, ez utóbbi szükségképpeniségét és következményrendszerét (mely utóbbi, mint tudjuk, immár a joggal kapcsolatos várakozásainkat is döntően formálja). Látszólag kitérőt tesz a jogi meghatározás és a jogalkalmazás területére, ám mindkét kirándulás példaszerű bizonyításnak bizonyul. Kifejtését a jogellenes jog problematikájának boncolgatásával folytatja: megvizsgálja a jogerős ítélet jogellenességének paradoxikus fogalmi feltételezését, körüljárja a szokásjog sajátos kérdésbokrát, majd áttekinti a *desuetudo* intézményét.

*

Lenyűgöző számomra a belső fejlődésnek az a logikája, amellyel SOLT KORNÉL a joglogika formális felfogásához, ezen belül a jogi mozgásfolyamatok formalizált logikai ábrázolásához való töretlen ragaszkodása mellett az elmúlt évtizedek során dinamizálta a jogról elméletileg alkotott képét. Míg írásaiból kitűnően korábban számára a jog inkább statikus állapotok egymásrakövetkezése és ebből adódó halmaza volt, most egyre inkább dinamikussá, a szó

lételméleti értelmét közelítően folyamatszerűvé változott. Míg írásaiból kitűnően számára korábban a jog inkább szigorú fogalmi vázzal rendelkezőnek és pontosan körülhatárolható jelentésűnek tűnt, most egyre inkább szóródottá, csupán mezőszerűen ábrázolható jelentésűvé változott. Míg írásaiból kitűnően korábban inkább úgy tűnt, mintha számára a jogban egy eleve meghatározott tartomány és jelentés szabná meg mindelőre mindazt, ami a jogból a joginak mondott gyakorlatban — úgymond — következik, és ebből fakadóan a logika nemcsak egyszerűen leírná, de egyszersmind előrelátná s eleve meg is határozná azt, ami ezek szerint már a jog előfeltevéseiben és adottságaiban is eleve benne rejtett, most egyre inkább egyfajta bekövetkezés, vagyis alternatív döntési helyzetben megejtett választás az, amelyről s amelynek eredményeiről utólag beszámolunk, s mintha mindebben a logika szerepe most egyre inkább kizárólag arra korlátozódna, hogy legalább utólag felidézzük, majd összefüggéseiben leírjuk, hogy miként is történhetett meg az, ami valójában megtörtént.

Logikai megközelítése, szemléletmódja, éthosza és szimbolikus apparátusa változatlan maradt. Ugyanakkor az, ami gondolkodói felismeréseinek fejlődésében bekövetkezett, az előbbiekre épült bele. Ezért érzem úgy, hogy SOLT KORNÉL elméleti építkezésének csúcspontja ma részben a fogalmi határozatlanság, részben a jogellenes jog problematikájának kifejtésében lelhető fel.

Régről ismert módszertani elv, hogy különféle elméleti magyarázatok látszólagos ellentmondásai esetén elsőként kiindulópontjaikra kell rákérdeznünk, hiszen még egy egyértelműnek tetsző fogalmi kifejezés is eltérő mögöttes felfogásokat takarhat. Mint ismeretes, *Towards a Realistic Jurisprudence* című könyvében ALF ROSS már félévszázaddal ezelőtt a jogászságot megosztó elvi különbségek, fogalmi kettősségek javarészét kérdésfeltevéseik pontatlanságának, eltérő mivoltában nem tudatosított fogalmi alapjaiknak tudta be.² Eltérő megközelítések mögött valóban gyakran eltérő látásmód, eltérő élmény áll, és ebből fakadóan a háttér-eltéréseknek is eltérő fogalmiasítás felel meg. Az elődök nyomán járva vagy a megvitathatóság behatároltsága okából azonban ez gyakran nem történik meg, így az azonos fogalmiasításban ütköző

² Alf Ross *Towards a Realistic Jurisprudence A Criticism of the Dualism in Law* (Copenhagen: Munksgaard 1946), 13. o.

eltérő nézőpontok olykor feloldhatatlan vitákba torkollanak, ami a résztvevőket is könnyen egymást kölcsönösen tagadó álláspontokba, iskolák szélsőségébe taszítja — ahelyett, hogy ütközésük valóságos okát vizsgálnák. Már pedig, mint tudjuk, a logikai elemzés mindig sarkított. Pontosan e sarkítottság világít rá annak hallatlan fontosságára, hogy szűkmarkúan pontos meghatározásokkal éljünk, amikor olyan kérdéseket tárgyalunk, mint — például mi a jogi norma-kollízió?

Lássuk csak: ellentmondás ez? Ütközés? És normáé? A jogban? Legyünk pontosabbak: mit értünk itt normán? Annak szövegét? Kifejezését? Vagy jelentését? És ez utóbbinál kitől, mikor, milyen összefüggésben, mely célból adott jelentését? És mit értünk itt ellentmondáson? Hiszen ha nem is korábról, legalább JOSEPH RAZ gyakorlati logikája óta tudjuk, hogy ellentmondások többnyire nem dolgokban, hanem bennünk, értelmi rekonstrukcióinkban és reprezentációinkban rejlenek,³ így hát fel kell tennünk itt is a kérdést: amit ellentmondásnak mondunk, voltaképpen kinek, miről, milyen összefüggésben, mely erővel és miféle autoritással adott vélekedésében rejlik? És végül: mit értünk itt jogon? Valamiféle merő szöveget? Ennek adott előfeltevésekből kiinduló formális rekonstrukcióját? Vagy valamely doktrína nevében adott magyarázatát? Avagy társadalmilag érvényesülő rendet?

A kérdést általános módszertani jelentőségűnek vélem, ami ennek megfelelően különösebb indoklás nélkül felvethető. Mégis, a szerző művében különösen az gondolkoztat meg: vajon mi indokolja, hogy míg a felépítésében és működtetésében egyaránt szemlélt jog olyan teoretikusai, mint SOMLÓ BÓDOG vagy HANS KELSEN, azt állítják csupán: ellentmondás lehetősége a „jogrendből”, illetőleg a „normatív rendből” kizárt,⁴ SOLT KORNÉL az előbbieket terminusait magyarrá fordítva és saját elméleti kifejtésében értelmezve visszatérően csakis „rendszerből”, „jogrendszerből” beszél.⁵

³ JOSEPH RAZ véleményéről lásd 'Az ellentmondás természete' [1987] a jelen kötetben.

⁴ Solt Kornél *A jog, a valóság és a nyelv* [doktori disszertáció] [gépirat], 64. és 67.o.

⁵ Hasonlóképpen nem kielégítően tisztázott számomra, hogy mit is jelent voltaképpen a „jogellenes”, „tartalmilag ellentétben áll” kifejezése a „jogellenes jog” problematikájának kifejtésénél (332.o.).

Pontosan ezért érzem helyenként zavarónak, éppen a fenti fogalmi előfeltételi tisztázás elégtelenségét elősegítőnek, hogy SOLT KORNÉL — megszokott stílusa és értekező érvelésmódja szerint — nem választja szét, nem különíti el egymástól azokat a részeket, amikor — egyfelől — az olvasót a szerzői problematikába bevezeti s az általa javasolt fogalmi megkülönböztetéseket megejti, bírálólág bemutatva mások fogalmi megkülönböztetéseit, valamint amikor — másfelől — voltaképpen saját elméletét bemutatja, kifejti és összegzi. Másként szólva: a szövegbéli tagoltság híján didaktikai gondossága feloldódik elméleti teljesítményében, és viszont.

Különösen sajnálom ezt azért, mert egészében és részeiben *A jog, a valóság és a nyelv* címen élénk tárt értekezés nemcsak egy következetes gondolkodói életpálya eddigi összegzése és hazai tudományos fejlődésünkben páratlanul sikeres kísérlet annak elérésére, hogy a logikai megközelítés kultúráját jogi gondolkodásunkban megteremtse. Bármennyire az elérhető legtöbb is ez, mégis, egyzersmind mást és többet is látok benne. És ez utóbbi a gondolkodói teljesítmény oldaláról tekintve — ha egyáltalán a fokozásnak lehet még értelme — még jelentősebb tett. Arra a teljesítményre gondolok, amit Münchausen báró legendás *trouvaille*-ával szoktunk példázni, s ez nem más, mint a gondolhatatlannak önmaga eszközeivel gondolhatóvá tétele. Esetünkben: az elmélet beteljesülése azáltal, hogy saját eszközeivel magyarázata tárgyává téteti azt, ami az elméleten kívül áll, mert elméletellenes. Olyasmit von elméleten belülre, amit korábban szokásosan nemcsak elmélettől idegennek gondoltak: feltehetetlennek, ellenségesnek és kizárónak; de amiről egyenesen úgy vélték, hogy — végső következményeiben — már-már az elmélet relevanciáját, alkalmazhatóságát és helyénvalóságát is fenyegeti. Már pedig ha egy ilyen teremtmény találkozás mégis létrejön, úgy ez azt jelenti, hogy a szóbanforgó elmélet önmagában haladta meg önmagát — anélkül biztosítva újtípusú válaszlehetőséget a külvilágnak, hogy egyzersmind szükségképpen megsemmisítette volna korábbi önmagát.

Esetünkben pontosan erről van szó. Akkor ugyanis, amikor SOLT KORNÉL számításba vesz extra-konceptuális gondolkodási s gondolatközlési lehetőségeket,⁶ amikor legjobb jelenkori oxfordi és kaliforniai analitikus nyelvfilozófiai hagyományokra emlékezte-

⁶ Uo., 230.o.

tően logikai kifejtésébe építi annak tanulságát, hogy a nyelvi bizonytalanság és szórtság — amennyiben egyszer fennáll (már pedig tudjuk, hogy fennáll) — a bizonytalannak s szórtnak bizonyult nyelv eszközeivel nem küszöbölhető ki, hiszen az utóbbi is az előbbi sajátosságában osztozik;⁷ amikor — MOÓR GYULA és HANS KELSEN nyomán, de módszertani keretében eltérő, mert logikai összefüggésben — elfogadja és elemzési tételként érvényesíti annak belátását, hogy a jogalkalmazónak a különböző lehetséges jogértelmezési eszközök közötti választása „kívül esik a logika birodalmán”;⁸ vagy amikor — végül — eljut záró következtetéséhez, nevezetesen: „nem jogellenes” a „jogellenes jog”, mivel — és figyeljünk itt érvére, hiszen tudományos vitákban a legmerészebb, legúttörőbb megállapítások olykor banálisan egyszerű gondolati képződményekben fejeződnek ki — egyes megnyilvánulásai belül, mások pedig kívül vannak a jog körén;⁹ nos, mindezen jelzett és jelzetlen esetekben SOLT KORNÉL egy ilyen, önmagán önmaga eszközeivel győzedelmeskedő joglogikai koncepciónak ad teoretikus kifejtést.

*

SOLT KORNÉL *A jog, a valóság és a nyelv* címen benyújtott disszertációja hazai tudományosságunkban úttörő jelentőségű elméleti vállalkozás összegezése, mely iskola alapozásra s önálló irányzat építésére egyaránt alkalmas. Témaválasztása időszerű. Kifejtése egymásra épülően következetes, belső logikával s külső kontroll kellő mértékével indokolt. Irodalomismerete rendkívül széleskörű. A tárgyban nemzetközileg elért eredmények tanulságait saját elméletépítéséhez kritikailag felhasználva mesterien kezeli.

Csupán kívánhatom magunknak — mindannyiunknak e hazai, magyar nyelvű jogi tudományosságban —, hogy könyv formájában a szerző valóban közhasznúvá tehesse mindnyájunk okulására termékeny gondolkodói pályája e munkában is összegezni megkísérelt tapasztalatait.

⁷ Uo., 229.o.

⁸ Uo., 235.o.

⁹ Uo., 382.o.

TÁRGYMUTATÓ

alap / felépítmény 125
– / – jogban 74–75
alapnorma, hipotetikus 39, 57
alkotmány tartalma 13, 44,
56–57
angolszász / kontinentális jog
130
asszertorikus ítélet jogszabály-
ban 13
auditoire universelle 92
autoritativitás, lásd magatar-
tási
autopoiesis jogban 135
axiológia 86
axiomatizmus jogban 90–91

ál-jogforrások 121
állami beavatkozás, lásd kény-
szerpályás
államiasítás 121
államiság, modern 119
lásd még jog; modern

belső, lásd magatartás
bécsi kör 28
bírói jog, lásd jogalkotás; pre-
cedens
bíróági döntés jogforrási ereje
53

bolsevizmus / nemzetiszocia-
lizmus 142, 150–151

cél, lásd eszköz; praxis; teleo-
logikum

deduktív, lásd induktív
de facto / *jure* 122
de lege lata / *ferenda* 44, 76,
80, 84–85
desuetudo 63
dialektikus, lásd logika; stati-
kus
dichotómia 124, 145–146
lásd még dualizmus; jog-
meghatározás
dinamikus, lásd statikus
divisio 26
dogmatika / szociológia 82–
83, 84–85, 86, 87
doktrinerizmus, lásd gyakor-
latiasság
droit 21
dualizmus gondolkodásban
27, 54, 83
– komplementaritása 56

elfogadottság, lásd magatar-
tási

- ellentmondás természetben / jogban 138–139, 155
 lásd még logika; *tertium*
 elmélet / gyakorlat 135–136, 156
 elv, lásd tény
equity 106
 erkölcs / jog 42–43
 eszköz / cél 5, 9, 10–11
 lásd még jog mint; jog mint magatartási; nyelv
 európai fejlődés, nyugati / nem nyugati 113–114
explicatio 33–34
- érték, lásd logikai; *wert-beziehende; werbezogene*
 értékítélet 12
 érvelés logikája / társadalmisága 91–92, 93
 érvényesség, lásd formális
 érvényesülés 60, 62–63, 64, 87–88, 132–133
 lásd még normatív
 ész, tiszta / gyakorlati 24
- fejlődés, szerves / nem szerves 113–117
 felelősség 42–43
 felépítmény, lásd alap
 fogalom 31–32
 lásd még jog mint; jogi; meghatározás; nulla-osztály; reflexivitás
 fogalomalkotás 124–126
 formalitás, lásd jog; logika; meghatározás
 formalizmus / antiformalizmus 6, 91
 – / hajlékonyság jogban 106
- formális érvényesség 119
 – jogszerűség 119
 forradalmi, lásd törvényesség
 funkcionális megközelítés jogban 25, 26–27, 29, 45, 48
- genus proximum / differentia specifica* 7, 9, 32–33, 37
Gesamtplan 109
 gondolkodásban eredet / eredmény 25
 – honnan? / miért? 26
- gyakorlat, lásd elmélet; ész; megismerés
 gyakorlatiasság / doktrinerizmus 145, 147–148
- hagyomány 144, 146–147
 –, nemzeti 147
 hajlékonyság, lásd formalizmus
 hatékonyság, lásd magatartási „harmadik út” 146
- ideológia 141
 – mint hamis tudat 141–142
 lásd még „jogászi világnézet”
- igazolás, jogi döntése 93
 igazság / hamisság 10, 14, 35
 – / – koherencia-elmélete 28
 – / – normában 5, 7, 10, 15, 16
 lásd még jogszerű; meghatározás
- igazságos, lásd jogszerű
 imperatív-attributív 42, 43
 implikáció, logikai 13, 15
 –, magatartási szabályban 15, 16

implikáció, materiális 15
 –, mesterséges emberi viszonyokban 15–16
 induktív / deduktív 104, 130
 instrumentalizálódás, jogé 117

ismeretelmélet, lásd jog mint visszatükröződés; magatartási; reflexivitás; visszatükröződési

ítélet 11–12, 14
 – és tényállás 14
 – non-asszertorikus jellege 12, 17

jel 32
 jelentés 21, 32
 ‘jog’ létezmódja 134–135
 – / ‘a jog’ 29–30, 42, 47
 jog / nem-jog 136–137
 –, alanyi / tárgyi 21–22, 23
 –, modern formális 111, 119–123
 –, pozitív / természeti 20, 22, 120
 – alternatívái 128–131
 – államisága 43, 47–48, 49, 94–95
 – funkciója 89, 111–112
 – mint akarat 14
 – – eszköz 9
 – – folyamat 154
 – – helyettesítő 117
 – – ismerettárgy 23–24
 – – játék 134
 – – jövődőlés 16, 30
 – – közvetítés 96, 104
 – – kultúrjelenség 23, 24–25

jog mint logikai osztályfogalom 38
 – – magatartási szabály 7, 8, 51
 – – – – eszközjellege 10
 – – – – nem asszertorikus jellege 7, 10
 – – minta 133
 – – objektiváció 95, 105
 – – osztályakarat 69–70
 – – *panacea* 117
 – – rendszer 44, 105
 – – társadalmi mérnökösködés 111
 – – viszony 50
 – – visszatükrözés 5, 74–75, 87
 – normativitása 50, 52
 – osztálykötöttsége 47, 49, 61
 – társadalmisága 46, 50
 – társadalmi meghatározottsága 90
 – – változásban 112
 – társadalmi-gazdasági meghatározottsága 49, 52
 lásd még erkölcs
 jogalkalmazás, mechanikus 130
 lásd még jogalkotás
 jogalkotás / jogalkalmazás 89, 130
 jogalkotás, jogalkalmazói 53–54, 63, 66–67, 68, 70–71
 jogásztechnika 122
 „jogászvilágnézet” 119–121
 jogászasztás 122
 jogászjog, lásd szokásjog
 ‘jogellenes jog’ 157
 jogerő 93
 jogforrás, lásd ál-; bírósági
 jogkövetés, lásd önkéntes

jogmeghatározás 7, 20, 29–30, 38–39, 40, 43–44, 94
 – dilemmája 58, 59–60, 62, 64
 – kettőssége 56–57, 58, 74–78, 81–82, 154–155
 lásd még dichotómia
 – kételye 19, 38–39
 – típusai 26–28
 –, realista 16
 jogcsalád 118
 joghézag kettőssége 78–79
 jogi fogalmak mint szervező kategóriák 107
 – minőség 135
 „jogi nacionalizmus” 127
 jogosultság / kötelezettség 106–107
 jogpolitika 52, 53, 54
 jogrecepció 112
 jogrend tagsága 38, 41–42
 jogszabály / jogviszony 50–51, 60, 62–63
 lásd még jog mint
 jogszerű / igazságos 105–106, 132
 lásd még formális
 jogszociológia, lásd pozitívisztikus
 jogtípus 61–62, 118
 jogtudomány egyetemessége 99–100
 – nemzeti jellege 99
 lásd még meghatározás
 jogviszony, lásd jogszabály
 jogviták feloldása / eldöntése 129–130
justiciability 44
 kazuisztikus szabályozás 68, 104

keleti fejlődés, lásd kényszerpályás
 kettősség, lásd jogalkalmazás; joghézag
 kényszer jogban 41–42, 49, 52
 kényszerpályás fejlődés 115–117, 122–123
 kodifikáció 127–128
 komplexus, lásd társadalom
 ‘köteles’ 13–14
 lásd még jogosultság
 közvetítés 111
law 21
 – *in books / action* 42, 75
 legalizálás 121
lex imperfecta 41
 lényeges / lényegtelen 31–32, 33, 48
 lépcsőelmélet 57
 lét / tudat 125
 logika ellentmondásban 138–139
 – jogban 89–90, 128, 154
 –, formális / dialektikus 31
 lásd még axiomatizmus; dichotómia; *divisio*; dualizmus; ellentmondás; érvelés; implikáció; induktív; osztály; rendszerek
 logikai érték 13, 15
 magatartás, belső / külső 42
 magatartási szabály 40, 45
 – – autoritativitása 46–47
 – – elfogadottsága 45–47
 – – hatékonysága 46
 – – ismeretelméleti tartalma 13–14
 – kialakulása 11

magatartási szabály társadalmi mivolta 40–41

lásd még implikáció; jog mint *master type* 28

meggyőzés jogban 92, 93

meghatározás 31, 33–34, 125–126

–, előzetes / összefoglaló 34

–, fogalom- / tárgy 32, 33, 39–40

–, formális 58

–, helyes / helytelen 34

–, hozzárendelő 35–36, 37, 38–39

–, jogtudományi 84–85

–, lexikális 34–35

–, lényeg- 58–59

–, nominális / reális 31, 32, 34

– azonosító ereje 58

– behelyettesíthetősége 57

– igazsága 34–35, 37

– mint szimbolikai szabály 36–37

lásd még *genus*; önkény

megismerés alárendeltsége gyakorlatnak 4

mennyiségi / minőségi szemlélet jogban 104–105

mesterséges emberi konstrukció 95, 96

minőségi, lásd mennyiségi

modern, lásd államiság; jog

modernizáció, lásd kényszerpályás

mondat átalakítása 11

monizmus / pluralizmus jogban 47–48

nemzetiszocializmus, lásd bolsevizmus

neopozitivizmus 12, 28, 36

norma mint valóság képmása 5, 133–134

lásd még jog mint; reflexivitás

normakibocsátás mint reformhelyettesítés 123

normalitás meghatározásban 60, 61

normakiválasztás 90

normativitás 79–80

–, jogi / társadalmi 54, 55–56, 59–60

lásd még jog

normativizmus 63, 120

normába foglalás 132, 133–134

normák differenciálódása 9

nulla-osztály 33, 36

nyelv mint eszköz 4

nyugati fejlődés 114–115

lásd még európai

objektív / szubjektív 10

oksági viszony 13

ontológiai elsőbbség 125

osztály, logikai 31–32

öngyilkosság büntetendősége 40–41

önkéntes követés jogban 50

önkény meghatározásban 35–36

összehasonlító jogtudomány 97–99, 100–101

össznépi jog 62

partikularitás / univerzalizmus 147–148

pluralizmus, lásd monizmus
politika többletfunkciói jogban
113

pozitivistikus / szociológiai
56, 59, 63, 76, 78–79, 81, 82,
83, 86, 121, 135
lásd még jog; neopozitiviz-
mus

pozitivizmus jogban 31, 48,
120

pragmatizmus 25–26

praxis célszerűsége 4

preambulum 79

precedens-jog 41

proceduralitás jogban 135

realizmus jogban 30–31, 48

Recht 21

Recht ist das Recht, das 31

Recht ist was Führer sagt 48

referenciáltatás jogban 134,
135, 136–137

reflexivitás fogalomalkotásban
124–126

reform, lásd normakibocsátás

relevancia 92

rendszer, lásd jog

rendszerek logikája 102–103

rendszersemlélet jogban
128, 133

„rég, jó” jog 129

right 21

Sein / Sollen 7, 24, 51, 82

standardizálás jogban 95–96

statikus / dialektikus 105

– / dinamikus 153–154

status / contractus 13

summus ius, summa iniuria
106

szabadjog 107–108

szabadság / szükségszerűség
140

szabályozás mindenhatósága
121

szakrális jog 129

szervesség, lásd fejlődés

szocializmus 2–3, 113

–, tudományos 140, 142–143

szociológia, lásd dogmatika;
pozitivistikus

szokásjog / jogászjog 107–
108, 128

– / törvényi jog 67

lásd még „rég, jó”

szovjet jogelmélet 49–51, 62,
100–101

lásd még össznépi; szocia-
lizmus

szubjektív, lásd objektív

szükségszerűség, lásd szabad-
ság

tartalom / terjedelem 124

társadalmiasodás 110–111

társadalmiság, lásd érvelés;
jog; jog mint; magatartási;
normativitás

társadalom mint komplexum
111

technika, lásd jogász

teleologikum jogban 132

terjedelem, lásd tartalom

természetjog, lásd jog, pozitív
tertium non datur 103

tény / elv 59–60, 62–64, 71–
72

– jogban 134

tényállás, lásd ítélet

tényminősítés 90

tipikus / atipikus 68
 törvény, természeti / jogi
 133–134
 törvényesség 80–81, 88
 –, „forradalmi” 80–81
 törvényhozás elsődlegessége
 70
 törvényi jog, lásd szokásjog
 tudat, lásd lét
 univerzalizmus, lásd partiku-
 laritás

utópianizmus jogban 109, 130–
 131

verifiability 12
 visszatükröződési elmélet 4,
 5, 6
 voluntarizmus jogban 50, 58,
 109

wertbeziehende Betrachtung 24
wertbezogene Wirklichkeit 24

JOGFORRÁSMUTATÓ

FRANCIAORSZÁG
Code Napoléon (1804) 60

LENGYELORSZÁG
 polgári törvénykönyv (1964)
 64

MAGYARORSZÁG
 törvény (1948) 64
 alkotmány (1949) 57
 büntető törvénykönyv (1961),
 253. § (1) 14

polgári törvénykönyv (1959),
 365. § (1) 13
 földművelődésügyi miniszteri
 rendelet (?) 88

POROSZORSZÁG
Allgemeines Landrecht (1791)
 104

SZOVJETUNIÓN
 alkotmány (1936) 13

NÉVMUTATÓ

- Adenauer, Konrad 142, 150
 Alchourrón, Carlos E. 151
 Angyal Pál 41
 Antal László 21, 22, 32
 Arisztotelész 14, 86
 Austin, John 41
 Ayer, Alfred Jules 28

 Balla Bálint 126
 Barker, Sir Ernest 30
 Beck Salamon 66
 Bibó István 113, 148, 150
 Bihari Ottó 66–67, 70–71
 Blackshield, Anthony R. 19,
 20, 23–30, 39, 42, 45–47,
 48
 Bölöny József 150
 Brown 109
 Bulygin, Eugenio 151

 Carnap, Rudolf 12, 28
 Childe, Gordon 11
 Comte, August 26
 Csekey István 150
 Csoóri Sándor 102

 Descartes, René 90

 Engels, Friedrich 11, 14, 33–
 34, 105, 109, 119, 140
 Ehrlich, Eugen 107–109, 112

 Feri Sándor 4, 6, 8, 13
 Fogarasi Béla 152
 Frank, Jerome 30

 Giuliani, Alessandro 110

 Goethe, Johann Wolfgang
 62, 88
 Golunskij, Sz. A. 50

 Hälschner 41
 Händel, Alfred 32
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
 9–10, 47, 63
 Heller Ágnes 8
 Holmes, Oliver Wendell 30

 Illyés Gyula 1

 James, William 25–26
 Javics, L. Sz. 54

 Kant, Immanuel 7, 19, 24,
 82
 Kantorowicz, Hermann 33,
 37, 43–44
 Kecsekjan, Sz. F. 50
 Kelsen, Hans 39, 57, 112, 121,
 155, 157
 Kerimov, D. A. 54
 King, B. E. 38
 Klaus, Georg 11, 13, 14, 15, 17,
 32
 Kneist, Klaus 32
 Kósa Ferenc 102
 Kovacsev, D. A. 84
 Kulcsár Kálmán 7, 30, 46, 61,
 63

 Lask, Emil 24
 Lee 29
 Leibniz, Gottfried Wilhelm
 122, 153

Lenin, Vladimir Iljics
 [Uljanov] 4, 5, 6, 9–10, 62
 Lévy-Bruhl, Henri 6, 14
 Llewellyn, Karl N. 30
 Luby, Stefan 66
 Luhmann, Niklas 135
 Lukács György 106, 111, 128
 Lundstedt, A. Vilhelm 16

Maihofer, Werner 118
 Maine, Sir Henry 13
 Marcic, René 67
 Marx, Karl 4, 5, 6, 7, 8, 12,
 14, 30, 47, 49, 61, 62, 86,
 100–101, 109, 113, 114, 118,
 119, 140–142

Merkel, Adolf 57
 Mikolenko, Ja. F. 54
 Miraglia 41
 Montesquieu, Charles-Louis
 de Secondat 66
 Moór Gyula 150, 151, 157
 Morgan, Lewis Henry 11

Nedbajlo, P. E. 54
 Nicholson, Margaret 44
 Nizsalovszky Endre 66, 67–68,
 70

Olivecrona, Karl 106–107

Papp Zsolt 113
 Pasukanisz, E. B. 50, 60
 Perelman, Chaïm 6, 78, 92
 Peschka Vilmos 21, 60, 61, 62–
 63, 65–72, 87
 Petrazycki, Leo 43
 Péteri Zoltán 86, 87
 Piontkovszkij, A. A. 50

Popov, Alekszandr Ivanovics 17
 Pound, Roscoe 25, 26–27, 42,
 75, 111
 Proust, Marcel 71
 Pythagoras 15

Radbruch, Gustav 24, 30, 142
 Radin, Max 19
 Raz, Joseph 138–139, 155
 Recasens Siches, Luis 23
 Rickert, Heinrich 24
 Robinson, Richard 34–35
 Ross, Alf 27, 83, 154
 Rozmaryn, Stefan 64

Samu Mihály 61–62, 63–64, 87
 Sarlós Béla 80
 Scholtz Kornél, lásd Solt
 Sohm, Rudolf 67
 Solt Kornél 149–157
 Somló Bódog 155
 Sousa Santos, Boaventura de
 145
 Stone, Julius 20–21, 25, 28,
 29, 31, 33–35, 37, 38–39, 40,
 41–42, 44–47, 48

Szabó Imre 22, 44, 49, 59–60,
 61, 62, 63, 64, 80, 87
 Szabó József 150
 Szamoscsenko, I. Sz. 54
 Szopocko 6
 Szotáczki Mihály 66, 67, 69,
 87–88
 Szpirkin, Alekszandr Geor-
 gievics 8, 11
 Sztálin, Joszif Visszarionovics
 Dzsugasvili 109, 142, 151
 Sztodolnik László 60–61

Sztrogovics, M. Sz. 50

Sztucska, P. I. 50, 60

Tamás György 30–32

Tarello, Giovanni 29

Tolsztoj, Lev 6

Vas Tibor 61, 62, 63, 86, 88, 150

Visinszkij, A. Ja. 13, 50, 52

Walter, Robert 67

Weber, Max 112, 119, 121,
128

Weis István 150

Williams, G. 25

Wittgenstein, Ludwig 36–37

23425 Akaprint Kft
Felelős vezető: Freier László

JOGFILOZÓFIÁK

A TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványai

Szerkeszti
DR. VARGA CSABA
intézetvezető egyetemi tanár

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jogbölcseleti Intézet
1088 Budapest, Szentkirályi utca 28–30., 1428 Bp. 8, Pf. 6.
Telefon: 429–7230, titkárság: 429–7227, fax: 429–7226)

HANS Kelsen: *Tiszta jogtan* (1988, reprint 2001) xxii + 106 o.

CARL SCHMITT: *Politikai teológia* (1992) xxii + 41 o.

GEORG JELLINEK: *Általános államtan* (1994) 124 o.

CS. KISS LAJOS – KARÁCSONY ANDRÁS (szerk.): *A társadalom és a jog autopoetikus felépítettsége* Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából (1994) 124 o.

PACZOLAI PÉTER (szerk.): *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés* (1995, reprint 2000) 216 o.

TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Joguralom és jogállam* (1995) 330 o.

H. L. A. HART: *A jog fogalma* (1995) 375 o. [Osiris könyvtár: Jog sorozatában]

VARGA CSABA (szerk.): *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből (1998) xiii + 238 o. és *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből (2001) megjelenés alatt

VARGA CSABA: *A jog társadalomelmélete felé* (1999) xi + 326 o.

SZABADFALVI JÓZSEF (szerk.): *Historical Jurisprudence / Történeti jogtudomány* (2000) 303 o.

SZABÓ MIKLÓS – VARGA CSABA (szerk.): *Jog és nyelv* (2000) vi + 270 o.

H. SZILÁGYI ISTVÁN: *A jogi antropológia főbb irányai* (2000) 173 o.

H. SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.): *Jog és antropológia* (2000) viii + 366 o.

VARGA CSABA: *A jog mint logika, rendszer és technika* (2000) 223 o.

VARGA CSABA (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák* (2000) xi + 397 o.

Terjeszti

Szent István Társulat jegyzetboltja
(1088 Budapest, Szentkirályi utca 30. Tel.: 318-7977)
Rejtjel Kiadó „Jurátus” könyvesboltja
(1088 Budapest, Szentkirályi utca 20. Tel.: 318-2897)

VARGA CSABA

további könyvei magyar nyelven

• Szerzői •

- A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1967) 210 o.
- A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 351 o.
- A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő]
- Politikum és logikum a jogban A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Magvető 1987) 502 o. [Elvek és Utak]
- A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o.
- Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektum 1994) xix + 503 o. [Jogfilozófiák]
- Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest: PPKE JÁK 1977, Osiris 1999) 388 o. [Osiris könyvtár: Jog]
- Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5]
- A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999) 430 o. [Osiris könyvtár: Jog]

• Szerkesztett •

- Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 145 o.
- Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981) 383 o.
- Moór Gyula hagyatékából* (Budapest: ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1995) xvi + 158 o. [Philosophiae Iuris]
- Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok (Budapest: [Osiris] 1995) 241 o. [Windsor Klub könyvei I]
- Kiadás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [Windsor Klub könyvei II]
- A jogi gondolkodás paradigmái* Szövegek (Budapest: [ETO Print] 1998, Osiris 2000) iii + 71 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae]

ISBN 963-361-232-2

9 789633 612323 >